

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

100.

26. évfolyam • 2025.

A SZÁZADIK

Bódy Zsombor, Czoch Gábor, Granasztói Péter,
Husz Ildikó, Kármán Gábor, Keszei András,
Koltai Gábor, Lengvári István, Ring Orsolya
és Sasfi Csaba tanulmányai

A KORALL
TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
előfizetői felhívása a 2025. évre

Kedves Olvasóink!

Szerkesztőségünk 2025-ben még a következő témájú számokat kívánja megjelentetni:

- 101. Bűnözés és társadalom
- 102. Politika és erőszak

Kérjük, segítse előfizetésével folyóiratunkat!
Előfizetés esetén a terjesztői jutalék megmarad a lap számára.
Az előfizetési díj 2025-re: 6500 Ft, egy szám ára 1750 Ft.
Egy szám elektronikus előfizetési díja 1000 Ft.
Egyéves elektronikus előfizetés 3500 Ft.
Az éves „támogatói E-előfizetés” 6500 Ft.

Az előfizetési díj a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
1113 Budapest, Valkói u. 9.
UniCredit Bank: 10918001–00000028–60920003
számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ósidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZUCH GÁBOR főszerkesztő
BÓDY ZSOMBOR
GRANASZTÓI PÉTER
KÁRMÁN GÁBOR
KLEMENT JUDIT
KOLTAI GÁBOR
LENGVÁRI ISTVÁN
MAJOROSSY JUDIT
RING ORSOLYA
SOMORJAI SZABOLCS

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Faragó Tamás, Fejős Zoltán, Gyáni Gábor, Kovács I. Gábor,
Kövér György, Sasfi Csaba, Tomka Béla, Varga Zsuzsanna

A számot Czuch Gábor és Koltai Gábor szerkesztette.

Olvasószerkesztő: Mantuano Orsolya

A borítóképet tervezte: Zámbó Fanni – Dare Studio

nka

ELTE | BTK

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap, valamint olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai támogatták.

A folyóirat az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának támogatásával jelenik meg.

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület

Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
korall@korall.org; korallfolyoirat.hu
Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.
Készült az OOK-Press Kft. nyomdájában
Vezető: Szathmáry Attila

ISSN 1586-2410

<https://doi.org/10.52656/KORALL.2025.002>

TARTALOM

Czoch Gábor	<i>A Korall</i> 100. száma elé	4
Keszei András	A mentalitástól a reprezentációig, és vissza...	5
Czoch Gábor	Globális történelem, mikrotörténelem, globális mikrotörténelem	23
Bódy Zsombor	Szocialista zarándokok „a forradalom Mekkájában”, avagy a Kárpát-medence találkozása a posztkoloniális Észak-Afrikával	49
Kármán Gábor	II. Rákóczi Ferenc, a Szent Római Birodalom hercege?	76
Granasztói Péter	Paprika Jancsiból Nick Carter. Budapesti tömegszórakozás az 1860-as évektől a 20. század elejéig	108
Sasfi Csaba – Husz Ildikó	Az érettségi vizsgaeredmények társadalmi meghatározói egy budai gimnáziumban (1900–1914)	142
Lengvári István	Herzog Erzsébet, a főnemesi származású orvos	171
Ring Orsolya	A kultúra politikává válása. A tiszaföldvári Hajnóczy József Gimnázium irodalmi színpadának története (1965–1967)	179
Koltai Gábor	Panaszkodunk, tehát vagyunk. Az állampártnak írt panaszlevelek a rendszerváltás előestéjén	194
Szerzőink		223
Contents		224
Abstracts		225

A *Korall* 100. száma elé

A folyóiratok rendszerint az alapításuk évének évfordulóit szokták számontartani. A *Korall* 2000-ben indult, és bár a 25 évnyi működés is adhatna okot az ünneplésre, a szerkesztőség mégis inkább a 100. szám megjelenését tartja jelentősnek. Mindennek az a meglehetősen prózai oka, hogy elindításakor a vállalkozásunk jövője teljesen bizonytalan volt; a szerkesztőség elkötelezettsége és lelkesedése adott volt ugyan, de a hosszú távú tervezéshez szükséges biztos anyagi és intézményi háttér hiányzott, ezért mindig a soron következő számra összpontosítottunk. Emiatt született az a döntés, hogy a *Korallt* nem évfolyamokon belül újakezdődő, hanem folyamatos sorszámozással jelöljük. Minden újabb lapszám megjelenését igazi sikerként éljük meg most is, amikor már bizvást lehet évfolyamokra előre tervezni.

A *Korall* azzal a céllal született, hogy a hazai, szélesen értelmezett társadalomtörténet-írás állandó szakmai fórumaként szolgáljon, így járulva hozzá a tudományterület intézményesüléséhez és a társadalomtörténeti szemlélet terjesztéséhez. Ennek megvalósításához az elkötelezett szerkesztők mellett mindenekelőtt jó szerzők és érdeklődő olvasók kellettek és kellene. Az alapítás óta eltelt időszak fényesen igazolta, hogy a hazai szakmai közeg és az olvasóközönség igényli az ilyen szakosodott történeti folyóiratot, és képes is annak folyamatos szellemi táplálására. A *Korall* működése a hazai társadalomtörténet-írás vitalitásáról árulkodik, de valójában a magyarországi történelemtudomány egészének is a sikere, szerzőink munkájának és olvasóink támogatásának az eredménye, amiért ezúton is szeretnénk köszönetet mondani.

A *Korall* fontosnak tartja, hogy a klasszikus társadalomtörténeti témák mellett a lapszámokban megjelenjenek új vagy kevésbé tárgyalt kérdések, olyanok, amelyek fokozott interdiszciplináris megközelítést igényelnek, és olyanok is, amelyek valamely aktuális társadalmi jelenséghez, problémához kapcsolódnak. A jubileumi szám tervezésekor nem a szokásos módszert – adott témára szóló felhívást és rezümé bekérését – alkalmaztuk, hanem egykori és mai szerkesztőinktől kértünk tanulmányt, a korábbi lapszámok bármelyikének tematikájához kapcsolódva. Az eredmény nyilvánvalóan nem tudja lefedni az elmúlt több, mint negyedszázad összes témáját, de jól jelzi annak a területnek a sokszínűségét, kihívásait és mindenekelőtt vonzerejét, amire a szélesen értelmezett társadalomtörténeti kutatások irányulnak.

Czoch Gábor

Keszei András

A mentalitástól a reprezentációig, és vissza...

Mi tartja össze a társadalmakat? Miért nem esnek szét a megannyi érdeket hordozó, konfliktustól, meg nem értéstől terhelt csoportok? Csupán az együtt- vagy egymás mellett élés hétköznapi, sokszor magától értetődőnek tűnő rutinjainak, a mélyen rögzült megszokásoknak vagy hagyományoknak köszönhető, hogy nem hullanak szét? Esetleg a politikai szervezet hatalmi struktúrája, a hatékonyan, intézményeken keresztül működő hatalomgyakorlás, végeredményben egyfajta szimbolikus erőszak és annak többé-kevésbé elsajátított, belsővé tett formái jelentik az együttmaradás zálogát? A társadalomtudományi magyarázatok egyik legfontosabb eleme a különböző csoportokat, társadalmakat összetartó erők természetére vonatkozó szempontrendszer.¹ A fenti kérdésekre adott válaszokban nagyon gyakran találkozhatunk a társadalom tagjainak mentális tevékenységeiből származó következményekkel, ami, bár magától értetődőnek és ebben a formában túl általános megállapításnak tűnik, a társadalom legfontosabb kötőanyagainak „szellemi” természetére utal. Ha viszont arra is kíváncsiak vagyunk, hogy ez pontosabban mit jelent, akár a „szellemi” meghatározása, akár annak működése kapcsán, akkor hamarosan egy jóval összetettebb problémával találjuk szembe magunkat, amelynek az idők során a különböző szociológiai, pszichológiai, antropológiai és történeti megközelítések többféle megoldását is megfogalmazták.² Ezek közül most elsősorban a történettudományi munkákban megjelenő változatokat emelnénk ki, ezen belül is a mentalitástörténet 20. századi története alapján, kialakulásának, megszűnésének vagy átalakulásának nyomon követésével, végül pedig lehetséges újjászületésének felvetésével próbálunk kapcsolódni a kérdéskört érintő diskurzushoz.³

MENTALITÁS: ELŐZMÉNYEK

A szociológiai magyarázatok klasszikus változataiban visszatérő motívum a legáltalánosabb értelemben vett tudás (vélekedések, képzetek, reprezentációk), illetve az ezt hordozó tudat szerepe, ami elvezet a kialakuló, majd működő csoportok

¹ A szociológia egyik alapkérdése Durkheim és Weber munkái alapján: Durkheim 1898, 2001 [1893]; Weber 1987 [1922].

² Lásd például a *Replika* 2024-ben megjelent 132., *Társadalmi ontológia* című számát.

³ Le Goff 1974; Burguière 1982, 2009; Ricœur 2000; Chartier 2001; Czoch 2006. A vallásos mentalitásról mint összetartó erőről a 19. századi Magyarországon lásd Brandt 2023.

és konfliktusaik, viszonyaik magyarázatához. Marx osztályai, Weber rendi jellegű csoportjai vagy Durkheim társadalmi formációi létüket, bár különböző okból és jelentőséggel, de egyaránt a tudat működésének és tartalmainak is köszönhetik. A társadalomtudományi gondolkodás e kiemelkedő képviselői mindhárom esetben komoly történelmi előtanulmányok után, és – ami talán még figyelemre méltóbb, legalábbis Marx és Durkheim esetében – koruk kiemelkedő történéseinek hatására találtak rá munkásságuk központi építőelemeire. Marx Guizot munkáit olvasva győződött meg az osztályok kibékíthetetlen konfliktusáról a történelemben, Durkheim a kollektív reprezentációk koncepcióját a 19. század másik nagy francia történészétől, az ókortudós Fustel de Coulanges-tól vette át, Weber pedig már nagyon korán a történelem tanulmányozása felé fordult: az ókortól a 19. századig számos különböző társadalom működését igyekezett feltérképezni, s eközben kitüntetett figyelmet szentelt a gondolkodás sajátosságainak, szociológiája láthatóan szilárd történeti alapokon nyugszik.⁴ A gondolkodás, a szellem meghatározó szerepét természetesen már korábban is kiemelték jelentős szerzők a társadalmakat és a történelmet működtető nagy erők között, de általában, ahogy például Hobbes, Rousseau és Hegel esetében is, a részletes vizsgálódások igényeihez mérten meglehetősen elnagyolt módon kezelték ezt, jellegzetesen makroszintű megközelítések formájában.

A 20. század első felében megújuló történelemtudomány a francia *Annales* folyóirat majd -iskola útmutatása nyomán igyekezett szorosabbra fűzni a társadalomtudományokkal kötött szövetséget, hogy a múlt társadalmainak megértését interdiszciplináris megközelítések segítségével mélyíthesse el. Marc Bloch a szociológiai szemlélet érvényesítésével igyekezett új alapokra fektetni a középkor kutatását: a társadalmi csoportok rekonstrukcióját, viszonyaik feltárását a gazdaságtól a gondolkodásig terjedően kívánta megvalósítani, hogy a történettudomány valóban a múlt szociológiájaként működhessen. E törekvésében különösen fontos szerepet szánt a kollektív reprezentációk durkheimi tézisének, mely szerint a társadalmak tagjait mindenekelőtt az köti össze egymással, hogy hasonló tudattartalmakkal rendelkeznek, azaz a legfontosabb kérdések, intézmények megértése és működése az egyéni gondolatok, ebből következően gondolkodásmódok (persze egyáltalán nem biztos) hasonlóságának köszönhetően képzelhető el. Az alapgondolat – André Burguière francia történész szerint – Durkheim egyik tanárának, Fustel de Coulange-nak a munkáiból származik, ahogy ezt például a család meghatározásának lehetőségei kapcsán is szemléltethetjük.⁵ Az antik városról írt könyvében Fustel a család működése, az összetartó erők természete alapján közelít a meghatározáshoz, ami az egyoldalú definíciókhoz képest jóval életszerűbbé teszi a társadalom eme alapintézményének tanulmányozását. Pusztán a jog, az érzelmek, a biológiai reprodukció alapján, vagy a családfő hatalmi helyzetén keresztül nem jutunk közelebb a család megértéséhez. Annál inkább igen, ha azt

⁴ Kocka 1986; Burguière 2009a; Müller 2020: 15–22.

⁵ Burguière 2009a: 69–70.

működésében vizsgáljuk, ami a görög–római hagyomány szerint az intézményt az ősök és a családi tűzhely „vallása” alapján működő társadalmi egységként tárja elénk. Ezeket nyugodtan tekinthetjük tehát a társadalmat működtető eszméknek vagy kollektív reprezentációknak. Bloch, bár édesapja ókortörténész volt, inkább Durkheim hatását emeli ki, ami a történettudomány helyzetének ártértékelését eredményező század eleji viták egyértelmű következményeként értékelhető: a feltörekvő társadalomtudományok elméleti és fogalmi készlete az egyedüli lehetőség a társadalmi törvényszerűségek szintjén tett általános érvényű megállapításoktól irtózó történettudomány megújítására. Ha többé már nem a csak egyszer megtörtént egyedi események többé-kevésbé összefüggő és időben előre haladó „lineáris láncolatoként” fogjuk fel a történelmet, ahogy a 19. századi változatok (német területen Ranke, Franciaországban Seignobos és Langlois útmutatása nyomán) tették, hanem a társadalomszerveződés és a társadalmi csoportok működése alapján közelítünk hozzá, akkor a múlt vizsgálatát a társadalomtudományok gyakorlata felé tereljük. Ami végül, ahogy ez Franciaországban és Németországban be is következett, azzal a következménnyel járt, hogy a történettudomány bizonyos ágazatait, leginkább a 20. század végére rendkívül sokrétűvé vált, társadalomtörténetként meghatározott irányzatát, immár a társadalomtudományok között üdvözölhetjük. Az 1920-as években azonban még csak az út elején tartunk; Marc Bloch, Lucien Febvre és követőik az *Annales* folyóirat segítségével próbálták megtörni a hagyományos történetírás hegemoniáját, új szemlélettel, fogalmakkal és elemzési módokkal közelítve a múlt világához. E törekvések fontos részeként, a gazdaság és a társadalom egymással összefüggő működésének tanulmányozása mellett, ugyanilyen fontosnak tartották a különböző történelmi korok mentális világát feltáró vizsgálatokat, amelyek így együtt egyfajta totalitás lehetőségét vették fel a történeti elemzés számára, a társadalmak vagy egyes csoportok egészére kiterjedő kutatások alapján és ezek legfontosabb ismérveit összegezve.⁶

Febvre és Bloch azonban, noha életművük ismeretében e törekvések jó-részt igazolhatók, a régmúlt mentális univerzumait nem egyformán képzelte el.⁷ A *Gyógyító királyok* és *A feudális társadalom* nagyobb társadalmi csoportok gondolkodásmódját igyekszik rögzíteni az automatikusan működő, „tudattalan” elemek hangsúlyozásával, ami egy újabb, a tudatosság természetével kapcsolatos kérdést vet fel a mentalitás kapcsán. Itt a freudi tudatalatti helyett inkább a reflektálatlan, szinte maguktól működő mentális kategóriák értelmében használhatjuk a „nem tudatos” jellemzést, ami a szó szoros értelmében mégiscsak tudatosnak tekinthető (mivel az esetek egy részében az emberek valamilyen módon megjelenítik azt, ami mozgatja őket), bár a gondolkodás, töprengés tárgyává tett

⁶ Ezt példázza Bloch feudális társadalomról szóló könyve.

⁷ *A feudális társadalom*, a *Gyógyító királyok*, vagy a *Le problème de l'incroyance au XVIe siècle...* és az *Amour sacré, amour profane* című könyvek elemzési szempontjai jól szemléltetik e különbségeket. Burguière 2009a: 57.

mentális tartalmakhoz képest kétségkívül kevésbé.⁸ Ezzel szemben Febvre, Rabelais-ról és a hitetlenség 16. századi lehetőségéről szóló könyvében, Luther és Navarrai Margit esetéhez hasonlóan, az egyéni tudat működésére összpontosít, és ebből következtet a társadalom szélesebb köreinek gondolkodásmódjára, a „mentális eszköztár” kategóriája alapján, amely a nyelv aktuális állapotát, a rendelkezésre álló fogalmak együttesét jelöli ki a gondolkodás fő kereteként, egyben azt is meghatározva, hogy a különböző korszakokban mi fogalmazható meg egyáltalán.⁹ A hitetlenség ezek szerint nem gondolható el a 16. században, amit Rabelais esetében életének részletes dokumentumai, írásai, levelezése bizonyítanak.

A mentális eszköztár, annak ellenére, hogy Burguière szerint nem bizonyítja perdöntő módon a 16. századi hitetlenség lehetetlen voltát, hasznos elemzési kategória.¹⁰ Arra hívja fel a kutató figyelmét, hogy a múltban megszülető tudás fogalmi kereteit egy általánosabb nyelvi kategóriarendszer részeként vegyük figyelembe: egy-egy mű értelmezésére kora fogalmainak részletes elemzése után vállalkozhatunk csak. Az egyéni gondolkodás sajátosságait, egyediségét kiemelő elemzések Febvre munkáiban jóval nagyobb szerepet szántak a tudatos működésnek, a szó szorosabb értelmében vett gondolkodásnak, ami egyben a mentalitás változásának kérdését is felveti a társadalmi és kulturális sajátosságokat tükröző egyéni vélemények alapján. Bloch az állandóságon keresztül mutatja be a középkori ember mentális világát, amely az általános viszonyok hatására, az életre leselkedő különböző veszélyek miatt a mainál sokkal rosszabb kilátásokkal kecsegtetett a hosszabb és szenvedésektől mentes élet tekintetében. Az élet múlandóságára szinte minden pillanatban figyelmeztettek a körülmények, ami felfokozott idegállapotot, érzelmi labilitást eredményezett, másfelől pedig rajongó vallásosságot, hitet a túlvilágban, mint egyfajta menedéket a lélek számára. Ezek az általános körülmények természetesen nem magyarázzák meg az egyéni különbségeket, amelyekre Bloch nem fordított különösebb figyelmet a durkheimi kollektív reprezentációk, attitűdök mellett. A változás, amelyet a nagy külső körülmények átalakulása indít el, a nagy közös háttér módosulásával képzelhető el ebben a felfogásban: az élet lassan kiszámíthatóbbá válik, ami idővel érzelmi stabilitást is hoz. Hosszabb távon Febvre is az érzelmek és a gondolkodás egyensúlyának változásán keresztül igyekezett megérteni a mentalitás változását. Úgy gondolta, hogy a történelem az érzelmesebb, kevésbé racionális régi idők felől az érzelemmentesebb és észszerűbb újabb korok felé tart, de egyénekre összpontosító megközelítése alapvetően inkább pszichológiai jellegűnek tekinthető, Bloch társadalmi csoportokban gondolkodó szociológiai indíttású elemzéseire képest.

⁸ Itt a szemantikus és a procedurális emlékezet kategóriáira utalhatunk, amelyek a tudatosság különböző, reflektált, illetve az utóbbi esetében reflektálatlan, azaz nem tudatos működésre utal.

⁹ Febvre 1962 [1942]; Czoch 2006.

¹⁰ Burguière 2009b: 232–233. Le Roy Ladurie *Montaillou*-ja és Ginzburg Menocchiója alapján megkérdőjelezhető Febvre hitetlenségre vonatkozó magyarázata.

A PRIMITÍV MENTALITÁS ÉS KRITIKÁJA

Volt azonban még egy fontos tényező, amely a durkheimi szociológiát az etnológián keresztül közvetítette a megújuló történetírás felé: Lucien Lévy-Bruhl primitív mentalitásról szóló könyve, mely 1922-ben jelent meg, hét évvel az *Annales* indulása előtt.¹¹ A mentalitás mint tudományos kategória, nagyrészt innen származik és terjed el, bár valójában az alapító atyák nem igazán használták a kifejezést, később viszont, főleg a háború után rendkívül népszerűvé vált.¹² Lévy-Bruhl-höz hasonlóan Bloch és Febvre is úgy gondolta, hogy a különböző korszakokban létezett egy meghatározó gondolkodásmód, amely nagyjából lefedte, vagy talán pontosabb úgy fogalmazni, hogy korlátok közé szorította az emberek mentális univerzumát. A megközelítés szociológiai vagy pszichológiai hangsúlyától függetlenül a mentalitás valami olyasmiként jelenik meg, mint a primitív mentalitás az egyszerű, törzsi társadalmak esetében. Ebben a fogalomban, ahogy a későbbi kritika megjegyzi, sok minden keveredett össze, olyannyira, hogy végül komoly kétségek merültek fel azzal kapcsolatban, hogy metaforikus értelmezésein kívül egyáltalán van-e, lehet-e még bármiféle mélyebb tartalma. A probléma egyfelől, ahogy ezt a bírálókat már az 1930-as évektől hangsúlyozzák, a fogalom túl átfogó jellegében gyökerezik: olyan egységet feltételez a gondolkodás részéről, ami azt valójában, azaz bizonyíthatóan nem jellemzi.¹³ Lévy-Bruhl Durkheim téziseiből kiindulva a társadalmi világ elsődlegességét feltételezte, amit a törzsi társadalmakban egy zárt kollektív reprezentációs rendszerként rekonstruált. Misszionáriusok beszámolóit, majd a 19. századtól etnológusok, antropológusok feljegyzései alapján közelített az egyszerű, természeti népek mentális világához, amit a társadalom struktúrája miatt szintén egyszerűnek írt le. Mivel az emberek kevés dologgal foglalatoskodtak, valójában a megélhetés (sikeres vadászat, betegség, éhínség és általában a veszélyek elkerülése) és az ehhez kapcsolódó kultuszok voltak a legfontosabbak, ezért gondolkodásuk is jóval szűkebb körre korlátozódik, mint mondjuk a 20. századi, iskolázott európai városlakóké. A művelt nyugat perspektívájából szemlélve a törzsi gondolkodás valóban zártnak, sőt, ahogy a cím megfogalmazta, primitívnek tűnhetett, noha a szerző már a könyv elején igyekezett leszögezni, hogy ez nem működhet afféle lefokozó értékítéletként. Ha a törzsi társadalmak szerkezetüket, funkcióikat és gondolkodásmódjukat tekintve egyszerűbbek is, ez nem teszi tagjaikat alacsonyabb rendűvé, mert mentális képességeik, emberi minőségük, tehetségeik – ahogy ezt később az emberiség genetikai azonosságára épülő érvelés hirdeti – ugyanolyanok, mint az összetettebb, „fejlettebb” társadalmakban élők esetében.¹⁴ Itt Lévy-Bruhl határozottan utal az emlékezet működésére az istentisztelet alatt látszólag elkalandozó bennszülött példájával, aki a pap kérdésére szinte tökéletesen visszamondja a hallottakat, noha azt is

¹¹ Lévy-Bruhl 1922.

¹² Lloyd 1990; Ricœur 2000: 238–253; Chartier 2001.

¹³ Evans-Pritchard 1934.

¹⁴ Lévy-Bruhl 1922: 7–16.

kifejezi, hogy nem ért velük egyet. A primitív mentalitás tehát nem szolgálhat a társadalmak közötti különbségek esetleges politikai következményeinek, legkevésbé a gyarmatosításnak az igazolására. Ettől még a primitív jelző zavarba ejtő lehet, hiszen kellő műveltség híján könnyen értékítéletként hathat, ezért a II. világháború és előzményei ismeretében nem könnyű „semleges” etnológiai kategóriaként tekinteni rá.

Az intézményekben testet öltő társadalom mintegy kívülről kényszeríti rá tagjaira az érvényes értelmezéseket, tudást az uralkodó szociológiai modell szerint, amely a csoportok életét meghatározó társadalmi tényeket afféle szabad társas konstrukciók eredményének tekinti. Ezek nem a pszichológiára tartozó alaptermészetünkből erednek, hanem tudatos munkálkodás következtében alakulnak ki, és az egyén működését eleve meghatározzák. A primitív mentalitás egyszerűsége tehát részben a társadalom és életének egyszerűségéből fakad, ahogy erre az egyik eszkimó adatközlő figyelmezteti is az európai vendéget, aki afelől érdeklődik, hogy mire is gondol éppen, mondván, hogy általában csak az élelemszerzés sikeressége, a túlélés foglalkoztatja, miként társait is.

Egyszerű élet, egyszerű gondolatok, ami a mindennapok létfenntartási módzatait illeti. De mi a helyzet a vallással, a rituális magatartással? Ez is megfeleltethető a differenciálatlan társadalom alapvető igényeinek? Pusztán arra szolgálna, hogy megerősítse az isteni segítségben reménykedő lelkeket a megélhetés érdekében folytatott mindennapi küzdelmek során? Bizonyára egy vallás sem egyszerűsíthető le ennyire, nem értékelhető ennyire egyoldalúan funkcionális módon. Számos egyéb, beavatási, közösségépítési és kognitív szerepet tulajdoníthatunk neki, amelyek az élet közösségi és egyéni értelmének biztosításával adnak támpontokat a világ értelmezéséhez. Jacques Le Goff ehhez hasonló jelentőségűnek látta a középkori Európa számára a kereszténységet, mint bibliai eredetű tudást, amely az egyház által képviselt változat árnyékában, nyilván nem teljesen függetlenül tőle, de önálló életet élt az egyszerű emberek hétköznapijaiban a dolgok értelmezésének legáltalánosabb keretként.¹⁵ Ez azonban már egy másik szemlélet jegyében fogalmazódik meg, amely sokkal nagyobb szerepet szán a hatalmi központokból közvetített tudás befogadásának és feldolgozásának, kivézetve ezzel a társadalmat a történetírás által sokáig egyoldalúan képviselt passzív befogadó szerepköréből.¹⁶ Lévy-Bruhl mentalitáskonceptiójában még inkább reflektálatlan elsajátításból indult ki, amikor a törzsi társadalmak tagjainak gondolatvilágát elemezte. Úgy gondolta, hogy ott az emberek tulajdonképpen beleszületnek egy alapvetően vallásos világképbe, ami zárt keretként ad értelmet körülöttük mindennek. Emiatt nincsenek véletlenek, hiszen az ember és sorsa is része egy nagy egésznek, amelyet a mindent, embereket, állatokat és tárgyakat átjáró természetfeletti erők irányítanak. Ha valakinek a fejére esik egy faág, az a felvilágosult racionális európai felfogástól eltérően nem tartható véletlennek,

¹⁵ Le Goff 1985: I–VIII; Burguière 2009b: 236–237.

¹⁶ Ricœur 2000: 280–284; Levi 2001.

pontosabban nem lehet pusztán a szellemvilágtól elkülönülő természeti jelenségekre (előregedés, kiszáradás, betegség) visszavezetni, hiszen a bennszülöttek hite szerint az általuk természetfelettinek tartott erők mindent átjárnak, és egyfajta tudatossággal, akarattal ruházzák fel az élő és élettelen környezetet.¹⁷ Ha elfogadjuk ezt az álláspontot, akkor a mentalitás többek közt azért is nevezhető primitívnek, mert a 20. századi művelt európai ember racionális, logikus gondolkodásához képest alapvetően irracionális és illogikus elemekre épül. Tehát amellet, hogy egyszerű, kevés dologgal foglalkozó életmód szolgáltatásban álló, kevés fogalommal operáló gondolkodásról van szó a primitív mentalitás esetében, a jelzót még a nyugati típusú, tudományos alapokon nyugvó észjáráshoz képest merőben eltérő jelleg is indokolná.

Az angol szász szociálanropológia jeles képviselője, Evans-Pritchard, aki Lévy-Bruhl-tól eltérően terepmunkái révén „testközlelől” is ismerte a törzsi társadalmakat, közép-afrikai tapasztalatai alapján fogalmazott meg komoly kritikát a „primitív mentalitás” teóriájával szemben. Még a saját tapasztalatok kritikai összegzése előtt megállapította – s ehhez valóban nem volt szükség különösebb terepmunkára –, hogy a felvilágosult, racionális, logikus (Nyugat) Európa és a harmadik világ, jellemzően Afrika, Dél- és Kelet-Ázsia, Ausztrália, Dél-Amerika egyszerű társadalmainak szembeállítására mentalitás terén már csak azért sem állja meg a helyét, mert Európa társadalmi sokkal összetettebbek annál, hogy egyöntetűen racionálisként és logikusként jellemezhesük őket. Nyilvánvalónak tűnik, hogy az „oros parasztok, angol bányászok, német kereskedők, francia politikusok és olasz papok” gondolkodását nem vehetjük egy kalap alá, és nyilváníthatjuk egyaránt racionálisnak, mint ahogy a „zulu harcok, melanéz halászok, beduin nomádok és kínai parasztok” mentalitását sem tarthatjuk egyformának.¹⁸ Az összehasonlítás alapjaival is gond van tehát, amit a részletes vizsgálatok is alátámaszthatnak, például az európai társadalmak néprajzi kutatásainak köszönhetően megismert néphit meglehetősen irracionális vonásai, melyek olykor még a 20. század elején is megmutatkoztak.¹⁹ Minden bizonnyal tovább rontja az összehasonlítás esélyeit, ha hozzátesszük, hogy az általában racionálisnak és logikusnak tartott gondolkodás sem teljesen zárt, ha például tudományosan teljesen meg nem magyarázható vonásokat fedezünk fel benne, mondjuk szerencsehozó babonákat, vagy vallásosságot.

Összességében tehát kijelenthető, hogy a racionális, logikus európai gondolkodás valószínűleg csak a tudományos élet keretei közül tűnhet egyértelműen ilyennek. A terepmunkák tapasztalatai azonban arra is felhívták a figyelmet, hogy a másik oldal sem tekinthető egyöntetűnek. A fentebb említett földrajzi különbségek miatt valószínűsíthető eltérések mellett az afrikai törzsek mentális világának kutatása arra hívja fel a figyelmet, hogy a Lévy-Bruhl által egységesnek tartott,

¹⁷ Lévy-Bruhl 1922: 45–46.

¹⁸ Evans-Pritchard 1934: 43.

¹⁹ Magyar példaként Kapros Márta kutatásaira hivatkozhatunk itt, amelyekből kiderül, hogy a születést és a gyermekort megannyi babonás hit övezte a népi társadalomban. Kapros 1990.

mindent átjáró szellemvilág-hit nem annyira zárt, mint gondolnánk. Minden arra mutat, hogy a szent és a profán elkülönülése már viszonylag korán megtörténhetett, ha a 19. századi törzsi társadalmak működését a történelem egy korai szakaszának feleltetjük meg.²⁰ Evans-Pritchard tapasztalatai mindenesetre amellett szólnak, hogy egyes afrikai törzsek egészen határozott különbséget tettek a rituális és a hétköznapi szféra között, s ez utóbbi az egyébként fontos vallási szerepet játszó tárgyak és helyek egészen profán felhasználását engedte meg: kosarakat akasztottak rájuk, vagy lándzsákat támasztottak nekik. Ahogy a napot istenként tisztelő törzs tagjai is az európai emberhez hasonlóan viselkedtek rekkenő hőség idején: igyekeztek előle árnyékba vonulni, és nem tisztelték látványosan, semmi esetre sem úgy, ahogy a rituális alkalmakkor. E megfigyeléseket a középkor kutatói is megerősítik, amikor az egységes vallásos mentalitástól eltérő elemekre hívják fel a figyelmet, miként azt például az eretnek okszitán falu, Montailou esetén láthattuk.²¹ Ezzel együtt a szellemekben, mágiában, boszorkányságban való hit a törzsi társadalmakban néha valóban elképesztő következményekkel járt, így például, ha valakit krokodiltámadás ért egy folyóban, azt bizonyos helyeken könnyen úgy értelmezték, hogy ember bújta ártó szándékkal a krokodil bőrébe, vagy varázslat révén gonosz szellem szállta meg, és az mozgatja. Mivel az általános vélekedés szerint a krokodil békés állat, amely, néhány kivételtől eltekintve, például amikor a fészket védi, jól megfér az emberrel a természetes vizekben, a támadásokat sokszor nem a ragadozótermészet számlájára írták, hanem emberi ártó szándékot kerestek és találtak mögötte.²²

Ami az európai boszorkányperек megszűnése óta a felvilágosodás hatására, majd az általános tankötelezettségnek köszönhetően a 18–19. században észszerűbbé váló társadalmakban lassan a babonaság, tudatlanság bélyegével szorult ki a gondolkodásból, az máshol továbbra is a mentalitás tartós elemének bizonyult, néhol akár a 21. század elején is érezhető következményekkel. Itt azonban érdemes megjegyezni, hogy alapvetően nem a racionális, logikus gondolkodás mellőzéséről van szó, hanem inkább csak a tudományos alapokon nyugvó észszerűség hiányáról. Maga a racionalitás, ahogy ezt Hajnal István – Weberrel szemben egy kissé elfogultan – hangsúlyozta, bizonyára már az ősidőktől fogva jellemzi az emberi gondolkodást, hiszen alapvetően nem jelent mást, mint adott körülmények között, bizonyos vélekedések birtokában következtetéseket levonni különböző helyzetekben.²³ Ha tehát a krokodil hitünk szerint barátságos lény, sőt, ha a törzs totemállatként tekint rá, azaz részben azonosul vele, akkor ezek a fontos vélekedések számos olyan, a 20. századi európai műveltség alapján elfogadhatatlan következtetéshez vezethetnek, amelyek pedig a saját rendszerükben teljesen

²⁰ Eliade 1987 [1957] véleményével összhangban. A 19–20. századi törzsi társadalmak nagy többsége a gyarmatosítás miatt egészen más környezetben létezik, mint a folyóvölgyi kultúrák területein kialakuló első államok megjelenése előtt időszakban működök.

²¹ Le Roy Ladurie 1997.

²² Lévy-Bruhl 1922: 35–44.

²³ Hajnal 1993a [1932]: 31–35; Hajnal 1993b [1933]: 39–40; Lakatos 1996: 55–67, 88.

logikusnak és racionálisnak mondhatók. Mindez a tudománytörténet tanulságaiból kiindulva is alátámasztható, például az ókortól az újkorig az orvostudomány számos területen erősen korlátozott ismereteiből kiinduló, és azok alapján észszerűnek tűnő, de teljesen hatástalan gyógymódjai kapcsán, amelyek a nagy járványok idején rendre látványos kudarcot vallottak. Amíg a pestis kórokozóját a 19. század végén nem azonosították és az antibiotikumok szerepét nem tisztázták a gyógyításban, addig az orvostudomány tehetetlen volt a betegséggel szemben. Tulajdonképpen alig bizonyult hatékonyabbnak, mint Nagy Szent Gergely pápa 6. századi intelmei a pestisjárvány idején; az egyházfő Isten büntetéseként tekintett a betegségre, és a hit elmélyítésétől, a helyes útra téréstől remélte a megoldást.²⁴ A Bibliából kiindulva a maga korában, természettudományos bizonyítékok és cáfolatok híján ez is racionális feltételezés volt, amelyet különböző kontextusokban a kora újkorig rendszeresen látunk még felbukkanni, ahogy például Magyarországon is a török hódítás idején.²⁵

DEMISZTIFIKÁLÁS ÉS EGYÉB KÖVETKEZMÉNYEK

Lévy-Bruhl primitív mentalitásra vonatkozó elképzeléseiről a kezdeti kritika alapján azt állapíthatjuk meg, hogy az egyszerű társadalmak gondolkodását nem tekinthetjük zárt, vallásos nézeteken alapuló irracionális rendszernek, mert az antropológus terepen szerzett tapasztalatai ezt nem támasztják alá. A későbbi kritika, főleg a 70-es évektől, olasz történészeknek és a kibontakozó mikrotörténelemnek, majd 1990-ben a mentalitásfogalom demisztifikálásának köszönhetően már a történettudomány által jórészt Lévy-Bruhl értelmezése alapján használt, nem túl árnyalt, de mégis homályos koncepciót vette célba.²⁶ Habár a szerző 1922 után finomított eredeti elképzelésein, például a racionalitás és logika kapcsán, a történettudomány továbbra is a primitív mentalitás átfogó rendszere alapján közelített az előző korszakok gondolatvilágához. A 20. század utolsó harmadában azonban többen is felhívták a figyelmet az egyes társadalmakon belül létező különböző mentalitások lehetőségére, illetve a mentalitás egyéni változataiból származó problémákra, amelyek a felülről közvetített ideológiák egyéni befogadásának meglepő rugalmasságát, találékonyságát emelték ki, mint fontos kutatási területet.²⁷ Labrousse és Braudel mozdulatlan struktúrákat és hosszú időtartamot hangsúlyozó elemzése a mentalitást is tartós rendszerként kezelték, ami az általuk alkalmazott makroperspektívából hitelesnek is tűnik, de a léptékváltással az

²⁴ Burguière 2009b: 239.

²⁵ A „[...] Hajh de bűneink miatt...” toposz előzményeire: Öze 1991.

²⁶ Venturi és Ginzburg munkáit idézi: Chartier 2001. A demisztifikálásra vonatkozóan: Lloyd 1990.

²⁷ Ginzburg *A sajt és a kukacok*ban Menocchio példája alapján mutatja meg az egyéni értelmezések sajátos mentális következményeit, ami egyáltalán nem igazolja a tömegekre érvényes mozdulatlan mentális struktúrák létét. Ginzburg 1991.

egyéni gondolkodás részletei, dinamikája is láthatóvá válik, ami egy újabb, hatékony érv a hagyományos mentalitásfogalom felülvizsgálata mellett.²⁸ Az egyének és a kisebb csoportok szintjén ugyanis nyoma sincs a korábban feltételezett egységes és tartós mentális univerzumnak, itt inkább a találékonyság, a bizonytalanságokat áthidaló sajátos stratégiák világa bontakozik ki a szemünk előtt. Giovanni Levi *Egy falusi ördögűző és a hatalom* című könyvében éppen ezt a világot mutatja be, ami a hatalomgyakorlás és az egyének, kisebb közösségek érdekérvényesítési stratégiáinak találkozási pontjain mutatja meg a történelem mikroszintű vizsgálatának előnyeit, egyben újabb értelmezési lehetőséget is kínálva a Norbert Elias által makroszinten elemzett problémának. Ami *A civilizáció folyamatában* az államhatalom racionalizáló, fegyelmező tevékenységének egyoldalú fogadtatásaként, azaz befogadásaként, az állami törekvések elsajátításaként fogalmazódik meg, az a mikrotörténeti elemzésben egy dialektikus folyamatként jelenik meg, jóval életszerűbben, tehetnénk hozzá.²⁹ Ezen a szinten világosan látszik, hogy az egységes, differenciálatlan mentalitásfogalommal nem megyünk sokra, éppen ezért megfontolandó, hogy a történettudományi megközelítések szétaprózódására reagáló 1989-es kritikai fordulat egyik határozott állásfoglalása alapján inkább a reprezentáció, illetve a társadalmi „képzeletvilág” fogalmait használjuk.³⁰

A mentalitástól tehát lassan érzékeny búcsút vehetünk, miután kiderült, hogy túl sok mindent érthetünk alatta, a szűkebb értelemben vett mentális tartalmaktól, tehát a gondolatoktól, tudástól kezdve az érzelmeken át egészen a viselkedésig. Mindezek külön-külön már jó ideje számos önálló tudomány – filozófia, pszichológia, szociológia, antropológia – részletes vizsgálatainak a tárgyát képezték. A másik nehézség, ahogy erre G. E. R. Lloyd cambridge-i ókortudós figyelmeztet, a fogalom túlságosan általános és átfogó jellege mellett az, hogy egyben magyarázatként is szolgált a múltban tapasztalt sajátos viselkedések esetében, természetesen ugyanilyen elnagyolt módon. A mentalitás híres „demisztifikálása”, az ókori görög és kínai tudományos gondolkodás vizsgálata során bontakozott ki Lloyd 1990-es könyvében. A részletes, nyelvhasználatot, tudományos diskurzusokat és társadalomtörténeti háttérrel is elemző munka rámutatott a hagyományos mentalitásfogalom használhatatlanságára, sőt kártékonyosságára. Ha a görög tudományos gondolkodás nagy korszakát vagy a kínai tudomány eredményeit szeretnénk megérteni, inkább a diskurzusok kontextusait és a vizsgálatok típusait és stílusait kell részletesen feltérképeznünk, majd ezt a társadalmi környezet jellegéhez kapcsolnunk.³¹ Ebből kiderül, hogy nem egy átfogó mentalitás a magyarázat, hanem egy dinamikus rendszer a görög tudományos „csoda” alapja, amely a kereskedésből élő városállamok demokratikus berendezkedésének, a politikai

²⁸ Ricœur 2000: 267–277; Levi 2001.

²⁹ Elias 1987 [1939]; Ricœur 2000: 274–276, 290; Bárh 2016.

³⁰ A kritikai fordulat az *Annales* folyóirat egyik 1989-es számához köthető, ezen belül is Roger Chartier *Le monde comme représentation* című tanulmányáról van szó. Magyarul lásd: Chartier 2009.

³¹ Lloyd 1990; Ricœur 2000: 251; Burguière 2009b: 222–225.

intézmények működésének köszönhetően alakult ki. Innen ered ugyanis az a vitakultúra, a másik érvekkel történő meggyőzésének és legyőzésének formája, ami sok tekintetben ma is alapja a tudományos tevékenységnek. A hierarchikus kínai államszervezetben a konfucianus értékek alapján fontosabb volt a vélemények harmóniája, az egyetértés, a közös pontok keresése, ami láthatóan szintén eredményes útja lehet a tudomány fejlődésének.

MENTALITÁS HELYETT REPREZENTÁCIÓK

Paul Ricoeur, miközben egyetért Lloyd bírálataival a hagyományos mentalitásfelfogással kapcsolatban, azért felveti, hogy a vizsgálódás, a kutatás, az igazságkeresés különböző stílusai alapján vajon nem juthatunk-e ismét közelebb a régi, átfogóbb mentalitások világához?³² Úgy véli, hogy némi átalakítás, főleg tudományos következetesség, szigor segítségével a mentalitás újból használhatóvá válik, de miután a kritika oly sok sebezhető pontot talált rajta, talán érdemesebb felváltani a reprezentációval, ami a mikrotörténelmi léptékváltásnak is sokkal jobban megfelelő fogalom. Reprezentáció alatt a legáltalánosabb értelemben valaminek – legyen az gondolat, érzés, hang, vagy kép – a megjelenítését értjük. Az idegtudománytól a politikai-képviselőig a reprezentáció jelentése valamiféle megjelenésre, illetve az ezzel összekapcsolódó eredményre utal. Agyunk az idegrendszer segítségével a szemünkön keresztül bejutó információkból képet állít elő, tehát megjelenít; a dallamok, gondolatok felidézése ugyancsak az agyműködés eredménye. Nagyon gyakran emlékként hivatkozhatunk ezekre a mentális tartalmakra, ami ebben az esetben a reprezentációt újra megjelenítésként, felidézésként határozza meg. A reprezentációk Levi kapcsán említett egyéni dinamikájának megfelelően a megjelenítés folyamatának képlékeny jellegét kell kiemelnünk, ami az egyénhez eljutó információ feldolgozásának, átalakításának, korábbi tudáshoz igazításának jelentőségére utal – összességében arra, hogy a hallottak, látottak, olvasottak az egyéni feldolgozásnak köszönhetően jutnak el az értelmezésig.

A múlt mindig megtörtént események emlékeiből áll össze a felidezés során, azon képességünknek köszönhetően, hogy vissza tudjuk idézni azt, ami már nincs. Ebben az értelemben a történetírás és az emlékezés, bár egészen más eszközökkel, terjedelemben, hangsúlyokkal és következményekkel, de egyaránt a „már nincs” újra megjelenítésének lehetőségét váltja valóra.³³ A két tevékenységet az is összeköti, hogy többnyire mindkettő a múlt hiteles megjelenítésére törekszik, sok esetben a szemtanúk vallomásainak hitelességéből kiindulva, vagy éppen azt megkérdőjelezve. Mind a tanúvallomás, mind a történetírás egyfajta reprezentáció, ami a mentalitástörténet öröksége szempontjából több ok miatt is fontos. A történetírásnak valamiféleképpen a vizsgált korszak embereinek reprezentációit kell értelmeznie,

³² Ricoeur 2000: 253.

³³ Ricoeur 2000: 292–296.

majd újra megjelenítenie, mert azok kulcsfontosságú szerepet játszottak abban, ahogy a kortársak a maguk valóságát értették. A múlt reprezentációinak valósága azonban – és éppen az a régi mentalitástörténet gyengéje, hogy ezt általában nem mutatja meg nekünk – egy összetett világ, ami sokszor helyzetről helyzetre is változik, ahogy ezt a mikrotörténeti vizsgálatok kiválóan érzékeltetik.

HELYZET, GYAKORLAT, REPRESENTÁCIÓ

Mindez azonban egy újabb társadalomtörténeti paradigma keretein belül bontható ki részletesebben, amit a kritikai fordulat után az 1990-es évek első felében francia társadalomtörténészek egy csoportja a szociológiai cselekvésmélet és általában véve a gyakorlat középpontba helyezésével dolgozott ki.³⁴ A kiváló várostörténész, Bernard Lepetit az új irányzat ismertetése során áttekinti az Annales-iskola különböző nemzedékeinek tevékenységét, a kezdeti, még egy alapvetően humanista emberkép nyomán induló totalizáló elképzelések felvázolásától kezdve a háború utáni nagy, személytelen struktúrák és hosszú időtartamok gépies működésén keresztül a 70-es évek új törekvéseinek jegyében kezdődő szétaprózódásig és elbizonytalanodásig, majd elérkezettnek látja az időt a pragmatikai fordulat meghirdetésére, amelynek a nyelvészettől a szociológiáig többféle változatát ismerhettük meg a 20. század utolsó harmadában.³⁵ Ennek értelmében a társadalom valósága és lényege a történesekben ölt testet, pontosabban az egyéneket összekapcsoló cselekvésekben. Ehhez képest – írja Lepetit – minden külső szempont, nagy struktúrák, társadalmi csoportok, időtartamok feltételezése felesleges, hiszen a legfontosabb a társadalom létrejötte, ami a cselekvésekben valósul meg. Ha ezt állítjuk a vizsgálódások középpontjába, akkor látni fogjuk, hogy a hagyományos feltételezések, amelyekkel eladdig a történészek és a társadalomtudósok dolgoztak, nem kellőképpen megalapozottak. Nincsenek előzetes társadalmi csoportok, csak papíron, elméletben: a társadalom tagjainak túlnyomó többsége nem úgy viselkedik, ahogy saját meghatározott és ismert kategóriája, osztálya alapján elvárható lenne, pontosabban csak nagyon nagy vonalakban teszi ezt. Mindig az adott helyzet dönti el, hogy mi történik, hogyan zajlik a cselekvés, milyen módon hoz létre eközben társadalmi kapcsolatot a résztvevők között, és miként használja fel, illetve teremti meg az identitást. Ezek a dolgok mind megtörténnek a gyakorlatban, ahogy E. P. Thompson klasszikus munkájában olvasható az angol munkásosztályról.³⁶ A társadalom tagjai tehát nem úgy viselkednek saját kategóriájukba zárva, parasztként, nemesként, városi polgárként vagy munkásként mint a „dobozba zárt golyók”, amelyek (már ha lenne tudatuk és tényleg viselkednének) mindig az előírt határok és szabályok ismeretében és tiszteletben tartásával mozognak a társadalmi térben. Ezt leginkább a történelem

³⁴ Az ennek jegyében írt tanulmányaikat gyűjti egybe Bernard Lepetit. Lepetit (ed.) 1995.

³⁵ Lepetit 1995a: 10–16.

³⁶ Thompson 2007 [1963].

során állandóan újratermelődő konfliktusok bizonyítják. A cselekvés közben az identitás és a reprezentációk használata a fontos, nem az eleve adott természetük. Emberek találkozási ugyanis, a kifejezett konfliktushelyzeteken kívül is mindig az egyetértés megteremtése, az elfogadható helyzet kialakítása körül forog, más-különböben marad az erőszak vagy a kapcsolatok hiánya, de akkor nem nagyon beszélhetünk működő társadalomról. A bevezetőben feltett kérdés a mikroszin-ten tanulmányozott cselekvések alapján is megválaszolható: a hétköznapi társas világában a társadalmi érintkezések különböző formái alkotják és – ha jól mű-ködnek – tartják össze a társadalmakat. A reprezentációk eközben egyfajta szim-bolikus gyakorlat részévé válnak, arra szolgálnak, hogy megteremtsék az együtt-működés alapfeltételét, az egyetértést. Ha innen közelítünk a társadalmi valóság felé, akkor a történelem kutatása elsősorban a tőlünk időben távolabbi időszakok legkülönbözőbb helyzeteinek vizsgálatát jelenti, amelyekben valamiképpen meg-születik az egyetértés, vagy épp ellenkezőleg, kudarcba fullad, és megváltoznak a létrejöttének feltételei.

A társadalom ezekben a helyzetekben „történik meg”, de nem teljesen vé-ltelenszerű módon, amit az előzményeknek köszönhetünk. Ezek között minde-nekelőtt olyan hagyományokat, intézményeket találhatunk, amelyek az egyet-értés kialakításának mintáit hordozzák, egészen addig, amíg valamilyen oknál fogva érvényüket nem veszítik. Lepetit példái a búza és a liszt 18. századi drágu-lása, illetve a forradalom utáni új rendszer munkahelyi konfliktusainak kezelése kapcsán mutatják meg, hogy a dolgok régi menete, az egyetértés régi rendszere miképp adja át a helyét az újnak úgy, hogy közben a társadalom tagjai intézmé-nyeket mentenek át az egyik rezsimből a másikba.³⁷ Az 1760-as évekig a francia király, XV. Lajos és népe között megvolt az összhang, a patriarchális hatalom-gyakorlás által teremtett biztonságérzetnek köszönhetően. 1763–1764, a gabo-nakereskedelem liberalizálása után azonban a nép már nem az ügyeskedő ke-reskedőket, pékeket okolta a kenyér drágulása miatt, hanem az uralkodót, aki hatalmával visszaélve nyereszkedni kezdett a tömegek kárára. Ezt fejezi ki az az 1768-as párizsi röplap, mely szerint nincs már király, elment gabonakereskedő-nek. A szabadpiac eluralkodásának következményei elérték és kikezdték az állam és az alattvalók kapcsolatában eladdig működő bizalmat, a nép lassan elfordult a királytól, a következmények pedig a világtörténelem egyik legjelentősebb ese-ménysorozataként váltak ismertté bő két évtized múlva. Megváltoztak a viszo-nyok, amelyek a társadalmi kapcsolatok egyensúlyát is felborították: az egyetértés régi, az atyáskodó uralkodó és az engedelmes alattvalónak köszönhetően működő változata megszűnt, az új rendszerben pedig több évtizedes útkeresés után, vissza-visszanyúlva az *ancien régime* bevált intézményeihez, megoldásaihoz kívánták új-raépíteni az egyetértés kereteit. 1789 után – ahogy azt egy másik példa szemlél-teti a textilipar területéről – a munkaadók és a munkavállalók közötti viszonyok is megváltoztak, ám ezeket sokszor csak a régi intézmények felelevenítésével, sőt,

³⁷ Lepetit 1995b.

személyi folytonosság árán, de már nem a régi gyakorlatnak megfelelően lehetett kezelni.³⁸ 1791 után a régi intézmények megszüntetése az általános szabadság és egyenlőség keretei között, a kereskedelem és az ipar célzott szabályozása híján állandó gazdasági konfliktusokhoz vezetett. Emiatt élesztették fel 1802-ben az 1791-ben megszüntetett kereskedelmi kamarákat, majd engedték az egyéb munkaadói érdekképviseletek megszerveződését. 1806-tól a munkahelyi békéltetés, az ipartörvényszék bevezetésével a munkahelyi konfliktusok tartós rendezése volt a cél. A polgári bíróságok helyett, amelyek kevésbé ismerték az ipar belső viszonyait, erre szakosodott békéltető testület vagy személy kezébe adták a döntést, ami a források szerint sokszor már a felek megbeszélései során megszületett. Munkás és munkaadó meghallgatták egymás panaszait, majd megegyeztek anélkül, hogy a békéltető bírónak – aki egyébként nem a törvényszékről kirendelt jogász volt – kellett volna döntenie. A polgári jogegyenlőség hatására a munkavállalók szempontjai és jogai alapján a kapcsolatok rendezése ezután többnyire az egyenlőbb viszonyok alapján zajlik, bár láthatóan részben régi intézményi környezetben. A legfontosabb szempont az egyetértés biztosítása, az, hogy egy adott területen a társadalmi kapcsolatok újra működőképesek legyenek.

A „pragmatikai fordulat” hatására a történettudomány strukturalista és posztstrukturalista szemléletmódját felválthatja a gyakorlatra, megvalósulásra, a valódi történésekre összpontosító irányzat, amely diszciplínánk alapfogalmainak áthangolásával vagy lecserelésével jelöl ki új perspektívát a jövő kutatásai számára.³⁹ Nyilvánvalónak tűnik, hogy a személytelen struktúrák, hosszú időtartamok helyett az egyes helyzetekben egymással interakcióba lépő egyének szintjére érdemes figyelniük, miközben azt sem szabad elfelejtenünk, hogy e helyzetek mindig a múltból örökölt intézmények között zajlanak, tehát van egy hosszabb történetük is, amit fontos ismerni. A léptékváltás jelentőségét úgy fogalmazhatnánk meg, hogy a személyközi vagy kisebb csoportokon belüli konfliktusok mikroszintjétől az általános feltételeket diktáló állami makroszintig és az örökölt intézményekig több tényezőre is ki kell terjeszteni a vizsgálódást, hogy a különböző helyzetekben zajló eseményekből kibontakozó egyetértés vagy konfliktus érthetővé váljon. Hogy a helyzetek különbsége nem ötletszerűen alakul, azt az egyes társadalmi területek sajátos, egymással összefonódó intézmény- és társadalomtörténeti háttere bizonyítja. Család, otthon, ipar, kereskedelem, nyilvános megítélés, hírnév; megannyi különböző terület, ahol a boldogulás, elfogadás különböző igazolási stratégiáknak köszönhetően is működik, amelyek meggyőzik a feleket a viszonyok elfogadásának vagy épp megváltoztatásának szükségességéről.⁴⁰ Ez a személyek és dolgok minősítésének rendszerével együtt működik, ami az egymástól elkülönülő szférákban a rájuk jellemző értékelésekkel járul hozzá a helyzetek létrejöttéhez. Ahelyett, hogy a kultúra és társadalmi csoport ideákat, értékeket és reprezentációkat diktáló valóságát tekintenénk elsődlegesnek, inkább ez utóbbiak különböző helyzetekben játszott

³⁸ Lepetit 1995b: 282–289.

³⁹ Ricœur 2000: 277–278.

⁴⁰ Boltanski–Thévenot 2006 [1991].

szerepéből kell kiindulnunk, abból, ahogy a résztvevők használják őket. A cselekvés helyzetekhez kötött szociológiai és történeti elemzése, ami az új társadalomtörténeti paradigma kidolgozására oly ösztönzőleg hatott, általános értelmezési keretként – mint azt a *Les formes de l'expérience* című kötet tanulmányai mutatják – a legkülönbözőbb történelmi korszakok kutatását teszi lehetővé. Ahol a társadalom működése a tét, és ahol ehhez kölcsönös érdek fűzi a társadalom tagjait, ott mindig alkalmazható ez a szempontrendszer.

VISSZATÉR A MENTALITÁS?

Visszatérve a mentalitástörténet örökösének tekintett reprezentációtörténethez, képzeink e felfogás szerint is jelentős mértékben járulnak hozzá a társadalom fennmaradásához, csak jóval dinamikusabban, a helyzetekben kibontakozó gyakorlatok részeként teszik ezt.

Mielőtt azonban végítéletet mondanánk a mentalitáskonceptió fölött, és a gyakorlat részeként találnánk meg a reprezentációk valódi helyét a társadalomban és a történelemben, hadd említsünk meg egy újabb értelmezési lehetőséget, ami némi módosítással talán mégis használhatóként tartja meg az átfogóbb mentalitás fogalmát.⁴¹ André Burguière Annales-iskoláról szóló könyve két fejezetében is foglalkozik a mentalitástörténettel. Az egyik az irányzat kialakulásának előzményeit mutatja be, amelyek, ahogy láthattuk, a 19. századi francia történetírás, majd ennek hatására a durkheimi szociológia eredményeire vezethetők vissza. A másik, amivel most részletesebben foglalkoznánk, arról szól, hogy végleg búcsút kell-e mondanunk a mentalitásnak, mint a történetírás egyik fontos elemzési kategóriájának. Reprezentációk helyett, amelyek tudatos formában, az értelem megnyilvánulásaiként jellemzik gondolkodásunkat – írja Burguière –, talán ismét megfontolhatnánk a mentalitás használatát, ami a gondolatok mellett érzelmek, érzetek (illatok, színek) együttesével tenne megragadhatóvá egy olyan teljességet, ami az egyént társadalmi működésében jellemzi. Ez az újjáéledő mentalitás az alkotó képzelettel együtt alkalmas arra, hogy megértesse a tapasztalat befogadását, feldolgozását és megjelenítését. A társadalom és benne az egyén végül is úgy létezik, ahogy ezt tagjai elképzelik. Képzeletük a gondolatok, érzések sajátos megszervezésén keresztül bontakozik ki és teszi érthetővé a világot, de eközben nem engedelmeskedik szolgamód a szigorú struktúráknak, hosszú időtartamoknak, amint ezt Menocchio esete is bizonyítja.⁴² Így válik az egyén a társadalom kreatív alkotójává. Kérdés azonban, hogy vajon vannak-e szélesebb keretei, támpontjai a képzeletnek. Jacques Le Goff, aki az 1970-es évek közepén, Ricœur szerint kissé következtelenül ugyan, de megpróbálta újradefiniálni a mentalitástörténet irányzatát, a középkor világáról írva a kereszténységet épp

⁴¹ Burguière 2009b.

⁴² Ginzburg 1991.

egy ilyen általános keretként jelölte meg, amely a hivatalos egyházi előírásoktól függetlenül is alapokat teremt a képzelet működésének. A különböző korszakok uralkodó eszméi, ideológiái tulajdonképpen mind ilyen szerepet játszanak, ezekből táplálkoznak az egyéni társadalmi képzetek, amelyek a képzelet kreatív, dinamikus folyamatával válaszolnak a társadalmi helyzetekben születő igényekre, az egyetértés fenntartására vagy megteremtésére.

A reprezentációkra és helyzetekre bomló társadalom középpontba állításával az egységesebb, legalább csoportonként jellemző mentalitások érvényessége megkérdőjeleződik, ám a reprezentációk forrásai egy új formában mégis felvetik egy átfogóbb mentalitáskategória lehetőségét, ami azonban már nem az egyoldalú meghatározottság, hanem a rugalmas, kreatív használat szempontjából, a társadalom tagjainak különböző helyzetekben adott, differenciált válaszai alapján ragadható meg. Többé már nem csoportszintű adottság és magyarázat is egyben, mint a mentalitástörténet születése idején, hanem inkább csak egy rugalmasan használható „háttértudás”, érzés- és képzeletvilág, ami az adott helyzetben, az alkalmazásán keresztül valósul meg és ölthet egységesebb formát a szituációk logikájának megfelelően.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bárh Dániel 2016: *A zombori ördögűző. Egy 18. századi ferences mentalitása*. Balassi, Budapest.
- Bloch, Marc 2002: *A feudális társadalom*. Osiris, Budapest.
- Bloch, Marc 2005: *Gyógyító királyok*. Osiris, Budapest.
- Boltanski, Luc – Thévenot, Laurent 2006 [1991]: *On Justification. Economies of Worth*. Princeton University Press, Princeton – London. <https://doi.org/10.1515/9781400827145>
- Brandt, Juliane 2023: Mentalitás és vallás összekapcsolódásának aspektusai és lehetséges modelljei. *Egyháztörténeti Szemle* (24.) 1. 51–71. <https://doi.org/10.54231/ET-SZEMLE.2023.1.2>
- Burguière, André 1982: The Fate of the History of Mentalités in the Annales. *Comparative Studies in Society and History* (24.) 3. 424–437. <https://doi.org/10.1017/S0010417500010070>
- Burguière, André 2009a: The Notion of Mentalities, Invented or Inherited? In: Burguière, André: *The Annales School. An Intellectual History*. Cornell University Press, Ithaca – London, 52–75.
- Burguière, André 2009b: Must We Be Done with Mentalities? In: Burguière, André: *The Annales School. An Intellectual History*. Cornell University Press, Ithaca – London, 219–242.
- Chartier, Roger 2001: Cultural History. In: Smelser, Neil J. – Baltes, Paul B. (eds): *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Elsevier, Amsterdam, 3075–3081. <https://doi.org/10.1016/B0-08-043076-7/02641-3>

- Chartier, Roger 2009: A világ mint reprezentáció. In: Kisantal Tamás (szerk.): *Elbeszélés, kultúra, történelem*. (Narratívák 8.) Kijárat, Budapest, 35–54.
- Czoch Gábor 2006: A mentalitástörténet. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Osiris, Budapest, 473–499.
- Durkheim, Émile 1898: Représentations individuelles et représentations collectives. *Révue de Métaphysique et de Morale* (6.) 3. 273–302.
- Durkheim, Émile 2001 [1893]: *A társadalmi munkamegosztásról*. Osiris, Budapest.
- Eliade, Mircea 1987 [1957]: *A szent és a profán*. Európa, Budapest.
- Elias, Norbert 1987 [1939]: *A civilizáció folyamata*. Gondolat, Budapest.
- Evans-Pritchard, Edward E. 1934: Lévy-Bruhl's Theory of Primitive Mentality. *Bulletin of the Faculty of Arts (Egyptian University, Cairo)* (2.) 39–60.
- Febvre, Lucien 1944: *Amour sacrée, amour profane. Autour de l'Heptaméron*. Gallimard, Paris.
- Febvre, Lucien 1962: *Le problème de l'incroyance au XVIe siècle. La religion de Rabelais*. Albin Michel, Paris.
- Ginzburg, Carlo 1991: *A sajt és a kukacok*. Európa, Budapest.
- Hajnal István 1993a [1932]: Racionális fejlődés és írásbeliség. In: Hajnal István: *Technika, művelődés*. História – MTA TTI, Budapest, 31–36.
- Hajnal István 1993b [1933]: Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés. In: Hajnal István: *Technika, művelődés*. História – MTA TTI, Budapest, 39–64.
- Kapros Márta 1990: A születés és a kisgyermekkor szokásai. In: Dömötör Tekla (szerk.): *Magyar Néprajz*. VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság. Akadémiai Kiadó, Budapest, 9–31.
- Kocka, Jürgen 1986: Max Webers Bedeutung für die Geschichtswissenschaft. In: Kocka, Jürgen (Hg.): *Max Weber, der Historiker*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen. 13–27. <https://doi.org/10.13109/9783666357343.13>
- Lakatos László 1996: *Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája*. Új Mandátum, Budapest.
- Le Goff, Jacques 1974: Mentalities: A New Field for Historians. *Social Science Information* 13. (1.) 81–97. <https://doi.org/10.1177/053901847401300105>
- Le Goff, Jacques 1985: *L'Imaginaire médiéval*. Gallimard, Paris.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel 1997: *Montaillou, egy okszitán falu életrajza*. Osiris, Budapest.
- Lepetit, Bernard (ed.) 1995: *Les formes de l'expérience. Une autre histoire sociale*. Albin Michel, Paris.
- Lepetit, Bernard 1995a: Histoire des pratiques, pratique de l'histoire. In: Lepetit, Bernard (ed.): *Les formes de l'expérience. Une autre histoire sociale*. Albin Michel, Paris, 9–22.
- Lepetit, Bernard 1995b: Le présent de l'histoire. In: Lepetit, Bernard (ed.): *Les formes de l'expérience. Une autre histoire sociale*. Albin Michel, Paris, 273–298.
- Levi, Giovanni 2001: *Egy falusi ördögűző és a hatalom*. Osiris, Budapest.
- Lévy-Bruhl, Lucien 1922: *La mentalité primitive*. Librairie Félix Alcan, Paris. <https://doi.org/10.1097/00005053-192306000-00119>
- Lloyd, G. E. R. 1990: *Demystifying Mentalities*. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511607691>

- Müller, Hans-Peter 2020: *Max Weber. Werk und Wirkung*. Böhlau, Wien – Köln – Weimar. <https://doi.org/10.7788/9783412518578>
- Öze Sándor 1991: „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”. *Egy 16. századi bibliai párhuzam elemzése a nyomtatott egyházi irodalom alapján*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest.
- Ricœur, Paul 2000: *La mémoire, l'histoire, l'oubli*. Éditions du Seuil, Paris.
- Thompson, Edward Palmer 2007 [1963]: *Az angol munkásosztály születése*. Osiris, Budapest.
- Weber, Max 1987 [1922]: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. I. kötet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

Czoch Gábor

Globális történelem, mikrotörténelem, globális mikrotörténelem

Amikor 2018-ban Giovanni Levi az Atelier Interdiszciplináris Történeti Tanszék meghívására Budapesten járt, kijelentette, hogy éppen „keresztes hadjáratot folytat a globális történelem ellen”, és ennek jegyében korát meghazudtoló vehemenciával foglalta össze az irányzat mikrotörténeti szempontú kritikáját.¹ Az előadás alapjául szolgáló tanulmánya 2019-ben a tekintélyes *Past and Present* folyóiratban is megjelent, amely *Global History and Microhistory* címen egész különszámot szentelt a két irányzat viszonyának.² Levi harcias fellépésének egyik oka feltehetőleg a globális történetírás némely képviselőjének hangvételében keresendő, amire példaként talán elég, ha felidézzük a *Journal of Global History* 2006. évi első számának beköszöntőjét – bár erre tételesen Levi sem az előadásban, sem az írásos változatban nem hivatkozott. Itt ugyanis Patrick O’Brien, a London School of Economics gazdaságtörténet professzora tollából többek közt azt olvashatjuk, hogy az a történetírás, amelyet az útjára induló folyóirat támogatni kíván „a lokális részletek komplexitásának és zsarnokságának meghaladására törekszik”, illetve, hogy a globális történészek a történelmi folyamatokban csak a valóban lényeges vonásokat akarják megragadni, „jóval tágasabb terekre és nagyobb népeségre vonatkozóan (kontinensek, óceánok, kultúrák és civilizációk), mint azok a kollégáik, akiknek van idejük arra, [...] hogy szűkebb földrajzi és kronológiai keretek között” forrásokon alapuló kutatást végezzenek.³ Vagyis, ebben a programadónak szánt írásban nem csupán a mikrotörténeti megközelítés alapelveivel homlokegyenest ellenkező célok meghirdetéséről volt szó, de a szóhasználat ezen megközelítés másodrendűségét is sugallta.

A 13 évvel későbbi *Past and Present* különszám tanulmányainak többsége azonban már másként közelít a mikrotörténelemhez, és elsősorban a két irányzat összeegyeztetésének lehetőségeire fókuszál. Ráadásul, egy évvel a *Past and Present* szóban forgó számának megjelenése előtt hasonló célból a nemzetközi történetírás egy másik meghatározó folyóirata, a francia *Annales* is közzétett egy öt tanulmányt tartalmazó tematikus blokkot a mikroelemzés és a globális történelem viszonyáról, illetve pontosabban a globális mikrotörténelmi megközelítésről.⁴

¹ Giovanni Levi: *Microstoria és Global History* című előadása, ELTE BTK, 2018. november 21. Tóth 2018.

² Global History and Microhistory (ed. John-Paul Ghobrial). *Past and Present* 242. 2019. Supplement 14.

³ O’Brien 2006: 5–6. Az idegen nyelvű tanulmányokból vett idézeteket a szerző fordította.

⁴ Micro-analyse et histoire globale. *Annales. Histoire, Sciences Sociales* (73.) 2018. 1. 3–159.

Önmagában már a francia és a brit vezető folyóirat témaválasztásának az egybeesése is világosan jelzi a problematika iránti fokozott nemzetközi figyelmet, de az itt közölt tanulmányok hivatkozásából még egyértelműbben megmutatkozik, hogy nagyjából a 2010-es évektől kezdve mennyire széleskörűen felélénkült ez az érdeklődés.⁵ A hazai szakirodalomban ugyanakkor ennek a témának, vitának mindeddig kevés visszhangja volt.⁶ Az alábbiakban nem arra törekszem, hogy egy klasszikus folyóirat-ismertetés formájában részletesen bemutassam a *Past and Present* és az *Annales* említett számaint, de a kiterjedt szakirodalom és a rendelkezésre álló keretek miatt az sem lehet célom, hogy teljeskörű képet rajzoljak a mikro-történelem és a globális történelem közötti vitáról, illetve a globális mikro-történelem irányzatáról. Mindössze arra vállalkozom, hogy a korábbi nemzetközi történészviták sorába illesztve megpróbálom felvillantani a jelenlegi diskurzus néhány lényeges aspektusát, mindenekelőtt a kutatási lépték megválasztásának problémájára összpontosítva. Ehhez vezérfonalként használom az angol és a francia folyóiratban közölt tanulmányokat, kiegészítve néhány további, a témába vágó fontos munkával, amelyek nagy többsége egyébként e tanulmányok hivatkozásában is megjelenik.

ELŐZMÉNYEK

A nemzetközi történetírásban a kutatási lépték problematikája iránti érdeklődés felélénkülése döntően az olasz mikro-történelem jelentkezéséhez kapcsolódik. Jól ismert, hogy az 1970-es évek végén ez az irányzat mindenekelőtt a Fernand Braudel által ihletett, de úgy is fogalmazhatunk, a korabeli *Annales*-iskola által meghatározott „franciás” strukturalista, makroszemléletű társadalomtörténet kritikájából indult el.⁷ Braudel sokat elemzett felfogása szerint a történész igazi és legfontosabb feladatát a hosszú időtartamban, illetve nagy időléptéket alkalmazó vizsgálatban kitapintható, a társadalmi, gazdasági, kulturális és politikai folyamatokat alapvetően meghatározó, mélyen fekvő alapstruktúrák feltárása jelenti, amelyek sokkal tartósabbak, mint a rövid időléptékben megragadható politikai események, és nem szoríthatók a jóval gyorsabban változó politikai határok keretei közé. Braudel a hosszú időtartamról szóló 1958-as programadó tanulmányában említést tesz

⁵ A teljesség igénye nélkül ennek érzékeltetésére csak arra utalnék, hogy az *American Historical Review* vagy az olasz mikro-történelem emblematisz folyóirata, a *Quaderni storici* is többször foglalkozott vele, a számos más tekintélyes folyóiratban megjelent írást, a kérdésnek szentelt tanulmánykötetek sorát külön nem is említem. Az *Annales* és a *Past and Present* szövegben forgó számainak bevezető tanulmányaiban található hivatkozások bőséges tájékoztatást adnak erről az irodalomról.

⁶ Itt mindenekelőtt Szijártó M. Istvánt kell megemlíteni, aki a mikro-történet-írást átfogóan bemutató, 2014-ben megjelent munkájában részletesen tárgyalja a kutatási léptékről kialakult vitát, ami a jelenlegi közvetlen előzményének tekinthető, és egy alfejezetben röviden már az éppen kibontakozó globális mikro-történelmet is említi. Szijártó 2014: 94–100, 228–233.

⁷ Szijártó 2014: 42–43; Grendi 1977; Ginzburg–Poni 1979.

ugyan a mikrotörténelemről is, amit azonban – a későbbi olasz mikrotörténészek-től eltérően – lényegében az eseménytörténettel azonosít, és a rövid időtartamhoz, vagyis a „krónikás, a zszurnaliszta” idejéhez kapcsolja, kijelentve, hogy nem az itt jelentkező „ténytömeg alkotja a történelemnek azt a teljes valóságát, egész sűrűségét, amellyel a tudományos reflexió kényelmesen dolgozhat”.⁸ Braudel tehát egyértelműen hierarchiát állított fel a különböző vizsgálati léptékek között, és ebben a mikroszint a rangsor aljára került.

Az 1980-as évek elejétől azonban a makroléptékű megközelítés dominanciáját fokozatosan megingatta az olasz *microstoria*, a német *Alltagsgeschichte* és az angolszász történeti antropológia. Ez utóbbiak képviselői azt kritizálták, hogy a makroszintű vizsgálatok túlságosan determinista történelmi szemléletre épülnek, a kutató által utólagosan és mesterségesen megállapított kritériumok szerint meghatározott nagyobb társadalmi csoportokra, osztályokra fókuszálnak, vagyis nem figyelnek eléggé a korabeli társadalmi viszonyokra és eltűnnek belőlük a hús-vér szereplők. Ezek az irányzatok ezzel szemben az egyéni cselekvés lehetőségei felé fordultak és arra törekedtek, hogy a történelmi folyamatokat „földközlelből” vegyék szemügyre, vagyis értelemszerűen a mikroszintet helyezték előtérbe.⁹ Ráadásul, ezzel párhuzamosan az 1980-as évek folyamán még az 1970-es évek második felétől kibontakozó „nyelvi fordulat” és a posztmodern felvetések is hozzájárultak a makroléptékű strukturalista – illetve marxista –, jellemzően kvantitatív módszereket használó történelemfelfogás megkérdőjelezéséhez. Mindez végeredményében egyfajta elméleti-módszertani elbizonytalanodáshoz vezetett, amit az 1980-as évek végére sokan a társadalomtudományok, illetve a történetírás válságaként értelmeztek.¹⁰ Az ennek meghaladása érdekében és új utak keresése céljából kibontakozó nemzetközi vitához az *Annales* folyóirat szerkesztősége is érdemben hozzájárult, két szerkesztőségi jegyzetben is rámutatva azokra a problémákra, amelyek átgondolására a leginkább szükség lenne (a szerkesztőség nevében megjelent szövegeket döntően Bernard Lepetit és Jacques Revel fogalmazta meg). Ezek közül az egyik fő javaslat az volt, hogy „meg kell törnünk a mikro- és makromegközelítés közötti elszegényítő szembenállást”.¹¹

A vizsgálati lépték megválasztásának problémájáról, annak ismeretelméleti következményeiről, illetve a léptékek összeegyeztethetőségének kérdéséről tehát

⁸ Braudel 2007 [1958]: 166.

⁹ Revel 2001.

¹⁰ Ennek összefoglaló kritikái elemzése: Noiriel 2001; lásd még: Deák 1994; Gyáni 2000.

¹¹ Az *Annales* szerkesztői 2007: 590. A folyóirat szerkesztősége 1988 végén tett közzé felhívást a nemzetközi eszmecserére *Histoire et sciences sociales. Un tournant critique?* [Történelem és társadalomtudományok. Kritikai fordulat] címmel (*Annales Économies, Sociétés, Civilisations* 43. 1988. 2. 291–293), egy évvel később pedig már az erre érkezett válaszokra reflektált összegző szerkesztőségi jegyzetben *Histoire et sciences sociales. Tentons l'expérience* [Történelem és társadalomtudományok. Merjünk kísérletezni!] címmel (*Annales Économies, Sociétés, Civilisations* 44. 1989. 6. 1317–1323).

komoly eszmecsere indul az 1990-es években.¹² Ezt követően azonban, ha nem is szűnt meg a reflexió, fokozatosan mégis háttérbe szorult, magával a mikrotörténelemmel együtt. Ekkor indult ugyanis hódító útjára a globális történetírás, először főként az angolszász tudományosságban, amelynek egyik fő inspirálója Fernand Braudelnek a makroszintű megközelítés elsőbbségét hirdető történetírói programja volt.¹³ Jellemző például, hogy O'Brien a már idézett tanulmányának mottójául a következő Braudel idézetet választotta:

„Természetesen vissza kell térnünk a világnak ehhez az összehasonlító történetéhez, az egyetlen olyan léptékhez, amely alapján problémáinkat meg lehet oldani, vagy legalábbis helyesen meg lehet fogalmazni.”¹⁴

A nemzetközi történetírás ingája tehát, amely az 1980-as évek elején a makroszinttől a mikroszint felé lendült ki, ekkoriban igen erőteljesen ellenkező irányt vett. A globális történelem a 2000-es évek elejére olyan meghatározó irányzattá vált, hogy például Francesca Trivellato 2011-ben megjelent írásának a címében egyenesen azt a kérdést fogalmazta meg, hogy „Van-e még jövője az olasz mikrotörténelemnek a globális történelem korszakában?”¹⁵

A *Past and Present* 2019-es különszámában John-Paul Ghobrial azonban már azzal indítja a bevezető tanulmányt, hogy szertefoszlóban van az az optimizmus, ami a *Journal of Global History* fentebb más összefüggésben idézett bevezető tanulmányát még teljességgel áthatotta. Ebben ugyanis Patrick O'Brien egy olyan megújult globális történetírást vízionált, amely „kozmpolita szemléletű, komoly tudományosságon alapul, és képes a globalizálódó világ igényeinek megfelelő, értékelhető metanarratívák felépítésére”.¹⁶

A globális történelem gyors térhódítása természetesen a globalizáció felerősödésével függ össze, és ez az, ami egyúttal a makrolépték elsőbbségét igazolná. Ezt a széles körben osztott véleményt fogalmazta meg frappánsan 2009-ben Donald Yerxa bostoni történész, amikor kijelentette: „A makrotörténelem, egyszerűen fogalmazva, a történelemnek az a léptéke, amely a leglényegesebb, amikor az a kérdésünk, hogy miként jöttek létre az emberiség egészének azon problémái,

¹² Ennek az eredményeként született például a Jacques Revel által szerkesztett *Jeux d'échelles. La micro-analyse à l'expérience* (Revel [dir.] 1996.) és a Jürgen Schlumbohm gondozásában megjelent *Mikrogeschichte – Makrogeschichte: komplementär oder inkommensurabel?* (Schlumbohm [Hg.] 1998) című két jelentős tanulmánykötet. A Revel által szerkesztett kötetből magyarul megjelent: Revel 1996; Rosental é. n. Schlumbohm kötetéből pedig az általa írt hosszú bevezető tanulmány: Schlumbohm 2000.

¹³ Braudel történetírásáról a globális történelem szempontjából lásd például Conrad 2016: 48–52; Aymard 2000; Wong 2000.

¹⁴ O'Brien 2006: 3. Az idézet Braudelnek az *Anyagi kultúra, gazdaság, kapitalizmus, 15–18. század* című háromkötetes könyvének magyarul nem megjelent második kötetének angol változatából való: *Civilization and Capitalism 15th–18th Century. vol. 2: The Wheels of Commerce*. London, 1982. 137.

¹⁵ Trivellato 2011.

¹⁶ O'Brien tanulmányának absztraktját idézi Ghobrial 2019: 1.

amelyekkel jelenleg szembe kell néznünk.”¹⁷ A Harvard professzora, David Armitage pedig 2012-ben egy vele készült interjú során kijelentette, hogy „a nemzeti történetírás hegemoniája véget ért”, és „ha ma valaki nem egy kifejezetten transznacionális, nemzetközi vagy globális kutatási projektbe kezd, akkor immár azt kell megmagyaráznia, hogy miért nem ezt teszi”. Ez pedig korántsem csak a modernitással foglalkozó kutatókra érvényes. Érvelése szerint ugyanis ma már elegendő bizonyíték van arra, hogy a transznacionális kapcsolatok azóta meghatározóak és alakítják az emberiség történelmét, amióta írott források állnak rendelkezésre.¹⁸

A globális történelem térhódítását egyúttal bizonyos optimista politikai várokozás is kísérte. Jeremy Adelman nagy visszhangot kiváltó 2017-es *Mi ma a globális történelem?* című vitacikkét éppen erre utalva kezdi azzal, hogy felidézi – ahogy fogalmaz – „a világ egyik vezető történészének”, Lynn Huntnak a 2014-ben megjelent írását, amelyben azt fejtegette, hogy a múlt globálisabb megközelítése végső soron toleráns és kozmopolita világpolgárokat nevelhet ki, annak mintájára, ahogy a 19. században a történeti munkák lényegi hozzájárulást jelentettek a nemzeti identitás megerősítéséhez, illetve a nemzetépítés ügyéhez.¹⁹ Szintén ennek illusztrálására meséli el Jürgen Osterhammel történetét, akinek 2009-ben jelent meg németül, majd 2014-ben angolul is a világ 19. századi átalakulásáról írt, nagy visszhangot kiváltó globális történeti feldolgozása (*Die Wervandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts / The Transformation of the World: A Global History of the Nineteenth Century*). A történet szerint egy nap a Konstanzi Egyetemen, Osterhammel irodájában megcsörrent a telefon, és a vonal másik végén az ország kancellárja, Angela Merkel jelentkezett, aki számonkérte a professzort, hogy nem ellenőrzi rendszeresen az SMS-eit. Akkoriban Merkel éppen egy betegségből lábadozott. Gyógyulása alatt terápiás céllal olvasta Osterhammel monumentális, a német eredetiben több, mint 1500 oldalas könyvét, és – mivel megválaszolatlanul maradt az üzenete –, azért hívta fel a szerzőt, hogy személyesen kérje fel egy előadás megtartására a globális perspektívákról a 60. születésnapjára rendezett fogadáson. Csakhogy Adelman három évvel az eset után már azzal folytatja, hogy immár nehezen képzelhető el, hogy a globális történelezt meghívják a partira. Az egyre hangosabb antiglobalizációs törekvések és az újból felerősödő nacionalizmusok ugyanis megváltoztatták a nemzetközi politikai légkört, ami természetesen a globális történetírásra is hatást gyakorol.²⁰

¹⁷ Yerxa, Donald A. 2009: Introduction: History on a Large Scale. In: Yerxa, Donald (ed.): *Recent Themes in World History and the History of the West: Historians in Conversation*. Columbia, SC, 5. Idézi: Trivellato 2011: 2. (az online publikáció 24 nem számozott lapjából).

¹⁸ Idézi: Ghobrial 2019: 3.

¹⁹ Adelman 2017. Az általa idézett szöveg: Hunt, Lynn 2014: *Writing History in the Global Era*. New York.

²⁰ Adelman 2017.

A GLOBÁLIS TÖRTÉNELEM KRITIKÁI

A 2010-es évek közepétől tehát a globális történelem térhódításának kezdeti lendülete csillapodni látszik, és némi elbizonytalanodás érzékelhető. Ennek oka a politikai környezet megváltozásán túl főként az, hogy mindinkább előtérbe kerülnek az irányzat módszereivel, elméleti alapjaival, sőt mibenlétével kapcsolatos kérdőjelek is, egészen pontosan ezek tisztázatlansága. A *Past and Present* bevezető tanulmányát jegyző John-Paul A. Ghobrial leszögezi, hogy a globális történelem ugyan nincs válságban, de az irányzattal azonosuló kutatók közötti jelentős nézetkülönbségek miatt a globális történészeket egy olyan családdhoz hasonlítja, amelynek tagjai egymással háborúskodnak, és kérdés, hogy sikerül-e egy olyan közös házat kialakítaniuk, amelyen belül különböző szobák vannak, vagy pedig egy maguk által épített Bábel tornyában fogják találni magukat. A tanulmányában négy olyan kérdést emel ki, amelyre az irányzat híveinek megfelelő választ kell találniuk. Először is az a probléma, hogy mivel a globális történelem elsősorban a mobilitásra és mozgásra koncentrál, háttérbe szorítja a helyhez kötődő (*place-based*) kutatást, illetve az ehhez kapcsolódó módszereket és történészi szaktudást. Másodszor az, hogy noha a globális történelem nagyban segít megérteni, miként zajlik az embereknek, javaknak, eszméknek az áramlása a Föld akár egymástól igen messze eső pontjai között, és rámutat ezek érintkezésére, összekapcsolódására, sokszor adós marad annak magyarázatával, hogy az ebből következő változás hogyan történik az egyes sajátos kontextusokban, és főként, hogy miért megy végbe a változás másként az egyébként összekapcsolódó helyeken. A harmadik, sokat vitatott kérdéskör, a globális történészeknek az elsődleges forrásokhoz, különböző elméletekhez és a többi társadalomtudományhoz való viszonya, ahol igen élesen kiütözközik a globális történelemnek az egymástól különböző felfogásai. Végül pedig, kérdés az is, hogy vajon a globális történelem valóban képes-e meghaladni az eurocentrizmust, saját eredeti célkitűzésének megfelelően.²¹

Mind a *Past and Present*, mind pedig az *Annales* tematikus száma azt jelzi, hogy az utóbbi években egyre több, a globális történelem iránt elkötelezett történész fordul a mikrotörténeti módszerekhez, amelyek segítségével ezeket a kihívásokat igyekeznek kezelni. A két irányzat összekapcsolása azonban számos komoly problémát is felvet. Giovanni Levi már említett tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, hogy ehhez először is világossá kell tenni, mit kell értenünk az egyiken és a másikon.²² Szerinte az, hogy legújabban globális mikrotörténelemről kezdenek beszélni, azt a kockázatot hordozza, hogy újabb félreértések keletkeznek, vagyis képletesen szólva, olyan házasságot szorgalmaznak, ahol a felek nem ismerik eléggé egymást. Kiinduló megállapítása ugyanis az, hogy a két irányzat közös jellemzőjét leginkább csak a velük kapcsolatos félreértések hasonlósága jelenti, mert mindkettő olyan leegyszerűsítő értelmezések áldozatává vált, amelyek

²¹ Ghobrial 2019: 5–10.

²² Levi 2019. A továbbiakban Levi gondolatainak összefoglalásánál nem hivatkozom külön a tanulmány egyes részleteit, csak a szó szerinti idézeteket.

elhomályosították a bennük eredendően meglévő innovatív tartalmat. Mind a mikrotörténelem, mind a globális történelem fogalma tehát számos zavar forrása, és mindkettő olyan esernyőfogalommá vált, amely alatt valójában egymástól igen különböző szemléletű munkákat találhatunk.

Levi ezért arra vállalkozik, hogy sorra vegye a két irányzat között lévő különbségeket. Ehhez azonban elsőként neki is tisztáznia kell, mit ért globális történelem alatt. Véleménye szerint, bár számos megnevezéssel, többé-kevésbé eltérő felfogással és gyakorlattal lehet találkozni (a globális történelem mellett *histoire croisée*/keresztező történelem,²³ *connected history*/összekapcsolódó történelem, *entangled history*/érintkező történelem, transznacionális történelem, világtörténelem), de összességében ezeket két jól elhatárolható és egymástól meglehetősen különböző fő irányzatba lehet besorolni. Az egyik időben és térben kiterjedt jelenségeket vizsgál, és a látszólag különböző helyzetek közötti összefüggéseket hangsúlyozza, vagy olyan szellemi áramlatokat, jelenségeket, gazdasági termékeket állít középpontba, amelyek a világ széles területei között teremtenek valamilyen kapcsolatot. A másik irányzat a különböző kultúrákat összekötő hálózatokra, illetve a kultúrák között kialakuló érintkezések hatására fókuszál. Szerinte általában az elsőt szokták a globális történelemmel azonosítani, míg a második pontosabb elnevezése a *connected history*/összekapcsolódó történelem lenne. Ez utóbbi Levi megítélésében azonban sok közös vonást mutat a mikrotörténelemmel. A kritikája, szkepticizmusa ezért tehát az első típus ellen irányul, amit pontokba rendezve fejt ki, vagyis megvizsgálja, hogy a mikrotörténelem és ez a globális történelem miként viszonyul a térhez, az időhöz, a forrásokhoz, a politikához, az emberi racionalitáshoz és az általánosításhoz.

Először arra mutat rá, hogy a tér a globális történelem felfogásában a maga földrajzi valóságában jelenik meg, továbbá széles térségekről van szó, amelyeket azonban különféle – általában főként gazdasági vagy kulturális – kapcsolatok kötnék össze, amelyek erősebbek, mint a politikai határok, és ebből következően az elemzett tér mindenképpen átnyúlik a nemzetállami kereteken. A globális szemléletről azonban kritikusan megjegyzi, hogy a fennen hirdetett szándék ellenére nem mindig valósul meg, vagy csak féloldalas, amennyiben igen gyakran arról van szó, hogy mégiscsak bizonyos nyugati nemzetállamokat vesznek alapul, és azoknak vizsgálják a viszonyrendszerét, kapcsolatait az afrikai, ázsiai, latin-amerikai térségekkel. Ezzel szemben a mikrotörténelmet elsősorban a tér szimbolikus jelentése érdekli. Az elemzés tehát egy pontosan meghatározott helyre irányul, amelynek azonban különféle jellemzői lehetnek a társadalmi szereplők által neki tulajdonított jelentés szerint, és ebből kifolyólag a kutatás konkrét helyéhez további, széles körben szétszóródó térségek is kapcsolódhatnak. Vagyis itt a teret állandóan alakuló társadalmi és kulturális konstrukciónak tekintik, amit nem

²³ Az *histoire croisée* ismertetését lásd Granasztói 2004. Az irányzat programadó írása magyarul: Werner–Zimmermann 2007.

elsősorban a tér fizikai adottságai, hanem inkább a jelentések és kapcsolatok hálójá jellemez.

Levi értelmezése szerint a két irányzat a történeti időt is eltérő módon közelíti meg. A globális történelemben ugyanis az időt historicista felfogásban értelmezik, vagyis lineárisnak és homogénnek tekintik. Az oksági magyarázat ebben a megközelítésben, ha implicit módon is, de lényegében az események pusztán időbeli egymásra következésében merül ki, ahol a jelenhez közelebbi fejleményeknek rendszerint nagyobb jelentőséget tulajdonítanak. Ezzel az időfelfogással szorosan összefügg az is, hogy ezek az elemzések mindenekelőtt a fejlődésre koncentrálnak, anélkül, hogy figyelembe vennék a különböző időbeliségeket, illetve annak jelentőségét és hatását, hogy a különböző temporalitások egyazon pillanatban jelentkezhetnek. Az ide sorolható munkák többsége az elmúlt három évszázadra, vagyis a nyugati kapitalizmus dominánssá válásának időszakára koncentrálnak. Ez pedig Levi szerint óhatatlanul egy teleologikus, Európa/USA központú perspektívát eredményez, amelynek a háttérben lényegében a mind fejlettebb és globálisabb világ felé tartó folyamatos fejlődés gondolata munkál.²⁴ Ezzel szemben Levi értelmezésében a mikrotörténelem elsősorban az időbeli törésekre, a különböző időbeliségek egyidejű jelentkezésére figyel. Ahogy megfogalmazta: „a mikrotörténelem az időnek egy olyan vízióját veszi alapul, amelyben a távoli vagy közelmúltbeli okok kiszámíthatatlan módon keverednek, hasonlóan az álmokhoz, ahol az események szintén nem lineárisan váltják egymást”.²⁵ Röviden szólva, Levi kritikája szerint a mikrotörténelem a globális történelem leegyszerűsítő megközelítésével szemben számot vet a történeti idő komplexitásával és a folyamatok alakulásának esetlegességével.

A forrásokhoz való viszony tekintetében különösen éles az eltérés, hiszen a globális történelem alapvetően másodlagos forrásokra épül, ezen az áron tud ugyanis nagy területeket és időintervallumokat kezelni. Az pedig, hogy rendszert nem közvetlenül levéltári forrásokra támaszkodik, szakítást jelent a modern tudományos történetírást megalapozó egyik legfontosabb alapelvvel. A mikrotörténelem ezzel szemben az elsődleges források aprólékos elemzésére épül, és figyel még akár a margóra tett megjegyzésekre is, hogy a rejtett, elsőre nem szembeötlő információkat is felfedje.

A politika kapcsán Levi azt veti a globális történelem művelőinek a szemére, hogy a nyugati világ fölénye a történetírásban továbbra is fennáll, és új formában jelenik meg, sajátos módon kiegészülve egyfajta önkritikával. Őt idézve: „mi itt, a nyugaton a legjobbak vagyunk a világ dominálásában, de az önkritikában is, és nemsokára a legjobbak leszünk a teljesen globális kapitalizmus dicsőítésében

²⁴ Levi erre példaként Kenneth Pomeranznak a Kína és Európa eltérő újkori gazdasági fejlődéséről szóló, ma már klasszikusnak számító könyvét (*Great Divergence: China, Europe, and the Making of the Modern World System*. Princeton, 2000) hozza fel, ahol az egyes időszakok a fejlődés és a modernizáció fogalmához kapcsolódnak, amelyek egyben a munka általános értelmezési keretét, modelljét is alkotják.

²⁵ Levi 2019: 41.

is, megtisztítva azt a legszégyenletesebb eurocentrizmustól és nacionalizmustól.” Végső soron tehát a szupremácia fenntartásáról van szó, ami Levit aggodalommal tölti el. Ennek kapcsán Jeremy Adelmannek azt a gondolatát is felidézi, mely szerint „nehéz nem arra a következtetésre jutni, hogy a globális történelem egy újabb angolszász találmány arra, hogy a nagybetűs Másikat a mi feltételeink szerint, a mi nyelvünkön integrálják egy kozmopolita narratívába”.²⁶ Levinek ehhez a kritikájához a francia kultúrtörténész Roger Chartier felvetését is hozzátehetjük, aki már a 2000-es évek elején hangot adott annak az aggodalmának, hogy a *global history* szakirodalma szinte kizárólag csak angol nyelvű és nagy többségében angolszász szerzők tételeit tartalmazza.²⁷ Ez a jogos felvetés persze nyilván nem csupán Ázsia, Afrika vagy Latin-Amerika hangjának elfojtására utalt...

A racionalitás kapcsán Levi arra hívja fel a figyelmet, hogy a társadalomtudományokban komoly viták folynak a kérdéstről, abból a szempontból, hogy lehetséges-e a múlt és a jelen tényeiből olyan törvényeket levezetni, amelyek meghatározzák az egyéni és kollektív viselkedést, tekintettel a pszichológiai reakciók viszonylagos kiszámíthatatlanságára, amelyek helytől, kontextustól, kultúrától, szokásoktól és az egyének habitusától függően különböző formákat öltenek. Ebből következően a közgazdaságtanban egyre több kétely merül fel az olyan gazdasági elméletek kapcsán, amelyek az emberi viselkedés széles körű konformitásának feltételezésére épülnek. A történészek e téren azonban jelentősen lemaradtak Levi szerint, és különösen a globális történelmi megközelítés leegyszerűsítő, amelyben az egyén eltűnik az általános uniformitásban. Ezzel szemben a mikrotörténelem kifejezett törekvése, hogy hozzájáruljon a racionalitásról szóló vitához, és mint megjegyezte, „eredményeket is elért, hangot adva a legyőzötteknek is, értékelve szerepüket, alternatív programjaikat és utóvédharcukat”.²⁸

Az általánosítás kérdése kapcsán Levi a globális történelemmel szemben azt a kritikát fogalmazza meg, hogy ez a program mellőz minden olyanényt, amelyik nem esik az úgymond fő csapásirányba, hiszen erre lehetőséget sem ad a nagy idő és térbeli keretek vizsgálata, és az a törekvés, hogy ezekre vonatkozóan nagy általánosításokat tudjon tenni. Ezzel pedig a globális történészek óhatatlanul a fejlődés lineáris képét sugallják, és ezt erőltetik rá az értelmezésre, elfedve ugyanakkor az ettől való eltéréseket, amelyek egyébként ugyanúgy a realitás részét képezik. A mikrotörténelem ezzel éppen ellentétesen jár el. Levi arra mutat rá ugyanis, hogy utóbbi megközelítésben az általánosítás nem a kutatás végeredménye, hanem éppenséggel a kiindulópontja.

„A mikrotörténelem olyan generatív eljárások kidolgozására törekszik, amelyeket egy adott általános kérdésnél lehet felhasználni, hogy teszteljék a lehetséges eredmények sokaságát, a különböző kontextusokban, különböző körülmények között; olyan eljárásokat kínál, amelyek aztán új problémákhoz és új kérdésekhez vezetnek, azzal

²⁶ Levi 2019: 43–44.

²⁷ Chartier 2001.

²⁸ Levi 2019: 44.

a céllal, hogy újraértelmezhesük a kezdeti, megalapozatlanul felvetett általánosításokat, amelyeket az általánosításhoz folyamatosan ragaszkodó, historizáló látásmód kitermel. [... A] mikrotörténelem nézőpontjából a történelem az általános kérdések és rájuk adott helyi válaszok tudományága.”²⁹

Végül, arra figyelmeztet Levi, hogy a globalizáció nem mindenhol és nem ugyanolyan erővel érezteti a hatását. Továbbá, hogy a gazdaság jelentőségének a túlbecsülése, és a politika globalizációra kifejtett hatásának az alábecsülése azt a kockázatot hordozza, hogy a globális történelem pusztán a gazdasági globalizáció története lesz. A nemzetállamok továbbra is léteznek, nem elhanyagolható szerepet játszva a világ széttagoltságában, és bár a kapitalizmus kétségkívül mindinkább kiszabadul az államok ellenőrzése alól, a politikai faktor ezzel együtt is döntő marad, ezért a szupranacionális gazdasági jelenségek és az államok közötti viszonyrendszer éppenséggel egyre több figyelmet érdemelnek. Arra a kérdésre pedig, hogy vajon ezekkel a jelenségekkel, kihívásokkal a mikrotörténelem miként képes szembenézni, a válasza az, hogy egy transznacionális világban fontos, hogy ne csak az uniformitásokat, hanem azokat a sajátos válaszokat is azonosítsuk, amelyeket minden politikai állam és lokális helyzet produkál.

Miután rámutatott arra, hogy szerinte mi különbözteti meg a mikrotörténelmet és a globális történetírást, Levi a tanulmánya végén mégis azt hangsúlyozza, hogy a kettő közti alapvető ellentétek helyett inkább arra érdemes koncentrálni, hogy ezek a kétségtelenül nagyon is különböző irányzatok miben járulhatnak hozzá a történetírás megújításához. Azt is kifejti, hogy azok a történészek, akik az általa meghatározott második típusú globális történelmet művelik, vagyis a távoli kultúrák közötti kapcsolatokat kutatják, valójában olyasmit művelnek, ami nagyon is közel áll a mikrotörténelem gyakorlatához. A végkövetkeztetése azonban az, hogy a két irányzat ötvözése akkor lehet csak sikeres, ha a globális történelem pontosabban is meghatározza önmagát.

Úgy tűnik ugyanakkor, hogy Levi az erre irányuló meglévő kísérletek felett elsiklott, vagy nem tartotta őket kielégítőnek. Ez utóbbira utalhat, hogy bár két helyen is hivatkozza Sebastian Conrad munkáját, de abból csak a globális történelem sokféleségére vonatkozó megállapítást emeli ki – egyetértőleg –, ám érvelésére lényegileg nem reagál. Pedig Conrad *What is Global History?* címmel 2016-ban egész könyvet szentelt az irányzat meghatározásának, amit sokan a probléma eddigi legjobb kritikai összefoglalásának tartanak. Mivel a *Past and Present* és az *Annales* szóban forgó számai elsősorban a globális történetírás kritikájával, illetve a globális történelem mikrotörténeti megközelítésének lehetőségeivel foglalkoznak, érdemes röviden felidézni Conrad érvelését is, elsősorban a fenti bírálatok szempontjából.

A német történész eleve jóval visszafogottabban közelít a globális történelem irányzatához, mint a korábban idézett szerzők, arra figyelmeztetve rögtön a munkája elején, hogy a globális történelem „nem eleve magasabb rendű. Egy

²⁹ Levi 2019: 45.

megközelítés a sok közül, amely egyes kérdések és problémák kezelésére jobban alkalmas, míg másokéra kevésbé.”³⁰ A globális történelem címkével ellátott munkák közötti jelentős különbségekkel számot vetve azonban Levitől eltérő csoportosítást javasol. Szerinte három fő irányzat tapintható ki. Az első az lenne, amelyikben, megfogalmazása szerint a globális történelem mindennek a története, „global history as the history of everything”, vagyis az, amikor azt akarják megragadni, hogy egy adott időszakban mi történt a planétán, vagy amikor egy jelenség, például a vallás, a migráció vagy egy termék, például a tea vagy a gyapot történelmét akarják nyomon követni korszakokon át az egész földön. Nem arról van szó, hogy ezek a munkák ténylegesen, szó szerint a Föld egészét vennék vizsgálat alá, hanem arról, hogy a vizsgálatukat a világ egésze kontextusába helyezve értelmezik. Conrad e tekintetben arra hívja fel a figyelmet, hogy ez korántsem olyan abszurd, mint amilyennek elsőre talán tűnhet, ugyanis éppen ez volt a helyzet a nemzeti alapú történetírásban is:

„Senki sem vonná kétségbe például, hogy Benjamin Franklin életrajza vagy a detroiti autópálya mélyreható tanulmányozása szintén hozzájárult az Egyesült Államok történelméhez. Miután a nemzeti történelem általános keretei kialakultak, minden, ami ebbe a keretbe illeszkedett, annak természetes alkotóelemének tűnt.”³¹

A globális történelemnek ez az irányzata ehhez teljesen hasonló logikát követ, „csupán” a keret, a viszonyítási alapegység más. A második csoport lenne az, amelyikben a figyelem a határokon átvívelő kapcsolatok, érintkezések, hálózatok alakulására irányul, abból a belátásból kiindulva, hogy egyetlen társadalom, nemzet vagy civilizáció sem létezik izoláltan. Conrad szerint azonban a harmadik felfogás a legérdekesebb, és részletesebben ezzel foglalkozik a munkájában. Ez a globális történelem szűkebb értelmezésén alapul és középpontjában a globális integráció különböző formái, intenzitása és következményei állnak. Ebben a megközelítésben a globális szintű integráció mértéke és hatása a múltbeli jelenség értelmezési keretként szolgál. Megjegyzi, hogy ez az értelmezési keret nem csupán a közelmúltra, hanem korábbi időszakokra is alkalmazható, bár kétségtelen, hogy akkor az integráció foka alacsonyabb volt, amit természetesen figyelembe kell venni.³²

Conrad a könyvében részletesen foglalkozik a tér és az idő felfogásának, kezelésének a kérdésével is. Ennek kapcsán mindenekelőtt azt hangsúlyozza, hogy a globális történelem – legalábbis, mint megjegyzi, ha csak a felszínt nézzük – elsősorban nem az idő nyelvét beszéli, hanem a térét, itt tehát elsősorban feltérképezésről, áramlásokról, hálózatokról, területiségről van szó, vagyis az idővel szemben fokozottabban a térbeliségre összpontosít.³³ Mindez nem jelenti persze az idő problematikája iránti teljes érzéketlenséget. Az irányzat sokszínűsége

³⁰ Conrad 2016: 5.

³¹ Conrad 2016: 8.

³² Conrad 2016: 9–11.

³³ Conrad 2016: 141.

következtében a különböző munkákban az időbeliség megjelenése is eltérő. Összességében azonban a globális történelem szerinte az idő kezelését, felfogását elsősorban éppen a térnek tulajdonított megkülönböztetett szerep következtében módosította figyelmet érdemlően, méghozzá az időskála két ellentétes pólusán, vagyis a leghosszabb és a legrövidebb időszakasz vonatkozásában. Az első esetben arról van szó, hogy a történészek elkezdtek az emberiség teljes történelmét koherens keretbe foglalni. Ez lenne a *deep history*, amely az ember megjelenésétől kezdve vizsgálódik, illetve a *big history*, amely ennek a kiterjesztett változataként az élet megjelenése előtti időszakot is magába foglalja. Ezek a megközelítések értelemszerűen nemcsak az eurocentrikus, hanem a modernitást előtérbe állító interpretációkat is radikálisan megkérdőjelezi, de ebben az időperspektívában a hagyományos értelemben vett világtörténelem egésze is mikroléptékűnek látszik. Conrad szerint a globális történelemnek az általa legizgalmasabbnak tartott – a globális integrációt előtérbe helyező – felfogása ezzel szemben a rövidebb időszakokra koncentrál, és kifejezetten arra törekszik, hogy a történelmi magyarázatokban megkérdőjelezze az idő korábbi hegemon szerepét, vagyis „a genealogikus megközelítésből következő teleologikus magyarázatokat”, és ezért helyezi át ez a megközelítés a hangsúlyt a szinkronitásra. A globális történelem Conrad szerint legkifinomultabb és legizgalmasabb változata tehát éppen azt akarja elkerülni, amit Levi a globális történelem általa leginkább meghatározónak tartott irányzata egyik legnagyobb hibájának tart.

Ennek a megközelítésnek a bemutatására Conrad példaként idézi azt a kutatását, amely az 1990-es években bizonyos Japánban kiadott középiskolai történelemtankönyvek miatt kirobbant vitákra irányult.³⁴ Ezek a tankönyvek erősen kozmetikázva tárgyalták Japán II. világháborús szereplését. Ennek következtében Pekingben, Szöulban, de Japánban is tüntetések voltak, előtérbe került a II. világháború emlékezete a Távol-Keleten, valóságos emlékezháború tört ki a térségben. A Conrad által következetesen genealogikusnak nevezett felfogás szerint a történetek szinte magától értetődőek lennének: a sokáig elfojtott emlékezetek egyszer csak hirtelen a felszínre törnek. A jelenség értelmezése tehát a jelen és a múlt közötti összefüggésre koncentrálna, vagyis az 50 évvel ezelőtt történetekre adott megkésített válaszokra. Conrad szerint azonban sokkal célravezetőbb, ha ezt az emlékezháborút a térségben az 1990-es években zajló szinkron politikai és gazdasági változások hatásaként értelmezzük, így érthetjük meg, hogy miért éppen ekkor robbant ki ez a vita. A hidegháború, illetve a Kelet–Nyugat szembenállás vége teremtett ugyanis lehetőséget arra, hogy a térség politikai és civil csoportjai Kelet-Ázsiára koncentráljanak. Megindult egy regionalizáció, és a megváltozott kontextusban a koreai és kínai hangokat immár jobban meg lehetett hallani Japánban, és fordítva. Lehetővé vált, hogy a térségben határokon átívelő új diszkurzív és politikai mezők jöjjenek létre, és mindez kihatott az emlékezet területére is. Vagyis, e megközelítés

³⁴ Conrad 2016:150–151. Az idézett esetet részletesebben lásd: Conrad, Sebastian 2010: *Remembering Asia: History and Memory in Post-Cold War Japan*. In: Assmann, Aleida – Conrad, Sebastian (eds): *Memory in a Global Age*. London, 163–177.

arra mutat rá, hogy nem elsődlegesen, és nem pusztán csak a háború emlékeinek feltöréséről volt szó, hanem egy új ázsiai nyilvánosság jelent meg, amit a szinkronitásban jelentkező globális geopolitikai átalakulások és a gazdasági csere új struktúrái határoztak meg. Ez a szinkron megközelítés tehát máskülönben nem megragadható oksági összefüggésekre világít rá.

A globalizációs folyamatok középpontba állításából Conrad szerint logikusan következik a tér iránti fokozott érdeklődés, amihez a történészek jelentős támogatást kaptak a földrajztudomány által ihletett *térbeli fordulattól*, amely rehabilitálta a teret mint elméleti kategóriát. A hagyományos nemzeti keretek, illetve az eurocentrizmus meghaladásának igénye ugyanakkor igen komolyan felveti a vizsgálati lépték meghatározásának kérdését, illetve azt a problémát, hogy pontosan milyen területi egységre is irányuljon a globális történeti kutatás. A német történész arra hívja fel a figyelmet, hogy a nemzeti, továbbá a regionális, a birodalmi vagy a civilizációk által meghatározott, vagyis a hagyományos területi keretek elhagyása nem szükségképpen vezet rögtön a globális szinthez, és bár gyakran ezzel azonosítják az irányzatot, igazából az ilyen munkák ennek csak egy alterületét jelentik. Ezzel szemben a legtöbb innovatív kutatás nem a világ egészére irányul, hanem alternatív terekben helyezi el a kutatás tárgyát, és ezzel egyben a globális tér újragondolásához járul hozzá. Conrad négy ilyen nevez meg.

Az egyik legnépszerűbb eljárás, amikor a kutatók olyan transznacionális tereket vizsgálnak, amelyek

„[...] a lokális körülmények és nagy globális konstellációk között közvetítenek. Ilyenek például az óceánok vagy a Selyemút. Ebben az összefüggésben tehát olyan interaktív terek kerülnek előtérbe, amelyek hosszú időn át, különböző politikai rendszerek és akár nagy távolságok között biztosították a cserét. Ezek a terek lehetővé teszik annak vizsgálatát, hogy a kommunikáció és az interakciók sora miként hozta létre a stabilitás új formáit.”³⁵

A globális történelem Conrad szerint leginnovatívabb, kísérletező irányzata azonban nem rögzített terekre irányul, hanem a kutatási kérdésekből kiindulva emberek, eszmék, termékek, folyamatok nyomába ered, és ezeket követi, akármerre is vezetnek. Az ilyen megközelítésekben a kutató a legkülönbélebb lokalitások közötti kapcsolatok alakulását, a nagy, határokon átívelő folyamatok dinamikáját, illetve nemcsak a globális szintnek a lokálisra, hanem adott lokalitásnak a globálisra gyakorolt hatását is egyaránt vizsgálhatja.

Conrad a harmadik csoportba a különböző hálózatokra irányuló kutatásokat sorolja. Ezek népszerűségének háttérében jelentős részben az a széles körben elterjedt vélekedés áll, hogy a globalizációval a saját területük ellenőrzésére törekvő nemzetállamok kora véget ért, és helyébe az olyan, az országhatárokkal nem egybeeső kapcsolatok kora lépett, amelyekben az áruk, információk és

³⁵ Conrad 2016: 118.

emberek mozgása egyre inkább hálózatokon belüli pontok vagy csomópontok között zajlik. Bár Conrad szerint elméletileg nem kellőképpen tisztázott, hogy pontosan mit is kell értenünk hálózaton, hogy mi az, ami megkülönbözteti attól, ami inkább csak laza kapcsolatok sorozata, de a fogalom több szempontból is hasznos a globális történész számára. Nemcsak a világ különböző részeit egyre jobban összekapcsoló infrastruktúra és technológia kialakulását segít megérteni, de arra is rávilágít, hogy lényegében

„[...] századok óta hálózatok alakítják a világ összekapcsolódását. Még a nagy birodalmak is, mint például a Mongol Kaganátus, a vezetők, kormányzók és vazallusok személyközi kapcsolataira épült. [...] Valójában a határokon átívelő kapcsolatok történetét hálózati szerkezetként kell elképzelnünk.”

A hálózat analógiája segít továbbá megérteni „a valós emberek és a globális folyamatok közötti kapcsolatokat, és rehabilitálja az egyéni ágenciát a nagyobb struktúrákkal szemben”.³⁶ A hálózatok nem öngeneratív úton jönnek létre, hanem létrehozzák őket, mint ahogy az összekapcsolódásokat és általánosabban a globalizációt sem célszerű az ágencia figyelmen kívül hagyásával vizsgálni. Ugyanakkor Conrad arra is figyelmeztet, hogy nem szabad elfelejtenünk, hogy a hálózatokon belül is hierarchia érvényesül, illetve azt sem, hogy maguk a hálózatok sem légyüres térben állnak, hanem nagyobb hatalmi szerkezetekhez kapcsolódnak, strukturális egyenlőtlenségekbe ágyazódnak bele.

A tér alternatív, innovatív felfogásának negyedik csoportját a globalitás mikrotörténeti megközelítése jelenti. A német történész itt kiindulásként ismét azt hangsúlyozza, hogy félreértésre ad okot és leegyszerűsítő, ha a globális történelmet egyszerűen azonosítjuk a makroszintű elemzéssel. Megítélése szerint valójában sokkal gyakoribbak, és számos esetben hatásosabbak azok a tanulmányok, amelyek egy konkrét témát a maga térbeli és társadalmi sajátosságaiban vizsgálnak, egyúttal azonban globális kontextusba is helyezik. Ide sorolhatók azok a globális biográfiák is, ahol a „mikroszintet olyan egyedi történelmi szereplőkkel azonosítják, akiknek határokon átívelő útjai globális életrajzok alapjául szolgálnak”.³⁷ Conrad szerint ezen munkák egy részét a civilizációk összecsapásának elméletével szembeni kritika vezeti, és hajlamosak romantikusan ábrázolni a határtárlépések és a globalizáció individuális tapasztalatát, nem egyszer lebecsülve a nagyobb struktúrák hatását. A mikromegközelítés ugyanakkor lehetővé teszi

³⁶ Conrad 2016: 126.

³⁷ Conrad 2026: 130. Mint Conrad megjegyzi, egyes esetekben ezek az élettörténetek hagyományos módszerekre épülnek, máskor azonban kifejezetten azzal a szándékkal párosulnak, hogy ezáltal az általánosabb történelmi folyamatok alulnézeti olvasatát tudják nyújtani. Ez utóbbira Natalie Z. Davisnek *Trickster Travels: A Sixteenth-Century Muslim between Worlds*. New York, 2006 című könyvét hozza, amelynek főszereplője az arab földrajztudós Leo Africanus (1486 k.–1554), aki Granadában született, Marokkóban nőtt fel, bejárta Észak-Afrikát, megfordult Isztambulban, majd kalózkok fogja lett, és ajándékként került X. Leó pápa római udvarába, ahol megkeresztelkedett, és magának a pápának is a bizalmasává vált.

a múlt heterogenitásának, a lokális sajátosságoknak a bemutatását, illetve az általánosabb tendenciáktól való helyi eltéréseket, vagyis pontosan azokat a jelenségeket, amelyek elhanyagolását Giovanni Levi a globális történetírásról számunkra kérte. Conrad következtetése tehát az, hogy a globális történelem programja és az egyedi esetek iránti érdeklődés semmiképpen sem zárják ki egymást. A mikroperspektíva használata mögött az a meggyőződés áll, amit egyben a „glokalizáció” fogalma is jól kifejez, mely szerint „a globális folyamatokat helyi konstellációkban tapasztalják meg, miközben ezek hozzák létre őket”. Éppen ezért nem elégséges kizárólag a makroperspektívára fókuszálni, de az sem elegendő, ha a figyelem csupán a sajátosságokra, esetlegességekre, véletlenszerűségekre irányul.³⁸

A GLOBÁLIS MIKROTÖRTÉNELEM

A fentiekből látható, hogy a globális történelem és a mikrotörténeti perspektíva „összeházasításának” gondolata ma már korántsem újdonság. A kora újkori Eurázsia történelmének új szempontú megközelítését felvető Sanjay Subrahmanyan az immár klasszikusnak számító, még 1997-ben közétett tanulmányában az összehasonlító megközelítés helyett inkább az összekapcsolódások tanulmányozására tett javaslatot, azzal érvelve, hogy ezt a korszakot nem egymástól elkülönült, ezért jól összevethető, hanem az egyre inkább összefonódó, országhatárokon átívelő történeti folyamatok jellemzik. Subrahmanyan egyúttal azt is hangsúlyozta, hogy a kora újkori történelem dinamikája jelentős részben a lokális és a régiók feletti, vagyis a mikro- és a makroszintű folyamatok találkozásából és kölcsönhatásából származott. Így érthető a többször idézett megfogalmazása, amely szerint nem lehetséges a (kora újkori) problémák makrotörténeti kezelése anélkül, hogy „ne sároznánk be a csizmánkat a mikrotörténelem ingoványában”.³⁹ Nem véletlen, hogy az ennek nyomán összekapcsolódó történelem (*connected history*) néven elterjedt megközelítést Levi, mint láttuk, a mikrotörténelemhez igen közelállóan ítélte.

A különleges, országhatárokon átívelő, több kultúra között mozgó egyéni sorsokat, és azokon keresztül a világ különböző részei közötti érintkezéseket alulnézetből vizsgáló „globális biográfiák” műfaja, ahogy arra már utaltunk, szintén nem újkeletű.⁴⁰ Maga a „globális mikrotörténelem” elnevezés azonban csak később született meg, névadója Tonio Andrade amerikai történész, aki először egy 2010-es tanulmányában használta a kifejezést.

Andrade, aki maga is a globális történetírás művelője, abból az önkritikus megállapításból indult ki, hogy a globális történeti struktúrák és folyamatok modelljeinek megalkotásával párhuzamosan, mint írja:

³⁸ Conrad 2016: 132.

³⁹ Subrahmanyan 1997: 750.

⁴⁰ Ezekről áttekintést ad Szíjártó 2014: 230–232.

„elhanyagolták az emberi drámákat, amelyek élővé teszik a történelmet. Véleményem szerint alkalmaznunk kellene a mikrotörténeti és biografikus megközelítéseket, hogy valós emberekkel töltsük meg az elméleteinket és modelljeinket, és így azt írjuk, amit globális mikrotörténelemnek lehetne nevezni.”⁴¹

Arra a kérdésre, hogy miként lehet az egyének szintjén globális perspektívából írni, Andrade a fentebb említett globális biográfiákat hozza példaként, megjegyezve, hogy a legjobb ilyen könyvek szerzőit nem szokás azonosítani a globális történeti irányzattal, de mindegyik arra használja fel a különböző kultúrák között utazó hőseinek kalandjait, hogy az interkulturális kapcsolatokat és a globális átalakulásokat vizsgálja. Az emberi fókusz élvezetes, „sőt izgalmas olvasmánnyá teszi” a példaként sorolt könyveket, amelyek így széles olvasóközönséghez jutottak el.⁴² A rákövetkező évben azonban két másik fontos írás is megjelent, amelyek a globális történeti elemzésekben a mikrotörténeti megközelítésnek Andrade javaslatánál elmélyültebb felhasználása mellett érvelt.

Francesca Trivellato a jelen írás bevezetésében már idézett munkájában közvetlenül is reflektált Andrade tanulmányára. Arra mutatott rá, hogy amerikai kollegájának javaslata jellemző lenyomata annak, ahogyan az angolszász történetírás az olasz mikrotörténelem programját értelmezi. Éleslátó elemzését röviden összefoglalva, az olasz mikrotörténészeket elsősorban elméleti, módszertani kérdések foglalkoztatták, és arra törekedtek, hogy új megvilágításba helyezzenek általános problémákat, új magyarázó modellekhez járuljanak hozzá, miközben a történeti elbeszélésük stílusával jóval kevésbé törődtek, egyszóval a társadalomtudományos elemzés érdekelte őket. Ezzel szemben az angolszász világban a mikrotörténeti megközelítés elsősorban azzal keltette fel a figyelmet, hogy képviselői tollából olyan tudományos, de egyúttal olvasmányos munkák születtek, amelyek érdekes történeteket mondanak el közérthető stílusban. A lényeg tehát, hogy a mikrotörténelem az óceán túlsópartján más értelmet nyert a recepció során. Az angolszász világban a mikrotörténelem mindenekelőtt a marginalizálódó, a társadalom peremére szorult emberek története, akik mindenki kíváncsiságát, adott esetben empátiáját is felkeltik, a történészeket pedig a rájuk fókuszáló narratíva felszabadítja a társadalomtudományos szakszöveg nehézkességétől, vagyis lehetővé teszi, hogy a kutatók a tudományos elemzéseiket a szélesebb olvasóközönség számára is hozzáférhetővé tegyék.⁴³

Trivellato szerint ugyanakkor az olasz mikrotörténelem jóval többet tud nyújtani annál, minthogy arcot adjon a nagy folyamatoknak, és olvasmányos mikrotörténeti narratív keretbe helyezve tárgyalja a globális témákat. A 17–18. századi livornói szefárd zsidó kereskedő közösséget vizsgáló, nagy visszhangot kiváltó munkájának (*The Familiarity of Strangers: The Sephardic Diaspora, Livorno, and Cross-Cultural Trade in the Early Modern Period*. New Haven, 2009) a példáján

⁴¹ Andrade 2010: 574.

⁴² Andrade 2010: 574.

⁴³ Trivellato 2011: 7–9.

mutatja be, hogy miként tudta érdemben felhasználni az olasz mikrotörténelem módszereit, eljárásait, elméleti felvetéseit. A toszkánai kikötővárosban a 16. század végén megtelepedő zsidó diaszpórából kiválasztott családi vállalkozás aprólékos (13 670 levélből álló, 1704 és 1746 közötti forráskorpusz) vizsgálata alapján a makroszintről láthatatlan részletekkel tudta árnyalni és új megvilágításba helyezni a korabeli kereskedelmi kapitalizmusról alkotott nézeteket. Így például megkérdőjelezte annak a modellnek az érvényességét, amely éles dichotómiát tételez fel az imperszonális piacokon, állami intézményes szabályozás keretei között tevékenykedő egyéni gazdasági szereplők, és a közösségi hálózatokra épülő, állami háttér nélküli diaszpórák működése között. Továbbá, míg az etnikai-vallási diaszpórákat általában egymástól elszigetelten működő csoportokként ábrázolják, Trivellato kimutatta, hogy a társadalmi határok fenntartása és a különböző csoportok tagjai közötti intenzív üzleti együttműködés nem zárják ki egymást. A mikro- és makroszintet kombináló empirikus vizsgálat azt is feltárta, hogy

„[...] a livornói szefárd zsidók életének és gazdasági stratégiáinak egyszerre volt helyi, és globális dimenziója is, és hogy a helyi és a globális miért nem fogható fel egy sor hierarchikusan rendezett, egyre nagyobbra táguló koncentrikus kör mentén. Történetemben a családi szövetségek, a szefárd diaszpóra, az összes zsidó, Livorno városa és a Toszkánai Nagyhercegség, a Földközi-tenger, az Atlanti-óceán és az Indiai-óceán, más kereskedelmi közösségek és az államok gazdaságpolitikája mind egyszerre keresztezik egymást. Egyik sem kínál előre megadott magyarázó kontextust. A szereplők átalakították az egyes entitások bizonyos aspektusait, miközben alkalmazkodtak a külsőleg rájuk kényszerített struktúrákhoz.”⁴⁴

Egyszóval, a mikrotörténeti megközelítés itt korántsem az általános folyamatok illusztrációja egyedi történeteken keresztül, hanem lényegi hozzájárulás az általános értelmező modellekhez.

Trivellato idézett írásához hasonlóan a globális mikrotörténeti munkákban fontos hivatkozássá vált Bernhard Struck, Kate Ferris és Jacques Revel rövid írása is, amely a mikro- és makrolépték összekapcsolása kérdésének szentelt nemzetközi konferencia alapján összeállított kiadvány bevezetője.⁴⁵ A szerzők a konferencia tanulságait összefoglalva három pontba szedték, hogy milyen előny származik abból, ha a transznacionális kutatások ráközelítenek a lokális vagy individuális szintre. Bár ez a bevezető Trivellato tanulmányától függetlenül született, az érvelés igen hasonló. Először is, „a mikrolépték alkalmazása lehetővé teszi, hogy a szereplőket és az ágenciát visszaemeljük az elemzésbe, ami általában hiányzik a kultúrák és társadalmak makroszintű vizsgálatából.” A második előnyt az jelenti, hogy ez a megközelítés lehetővé teszi „az egyes szereplők élete és tapasztalatai

⁴⁴ Trivellato 2011: 15.

⁴⁵ Struck–Ferris–Revel 2011. A konferenciára *The Local and the Individual in Comparative and Transnational History* címen 2010 májusában a St. Andrews University Centre for Transnational History és a firenzei European University Institute rendezésében került sor.

térbeli sokféleségének elemzését, a lokális mikroszinttől a makroszintig, beleértve a nemzeti vagy globális szintet is.” Végül a szerzők harmadik érve az, hogy a nagy, átfogó kérdések és az egyének vagy kis csoportok eseteinek együttes tanulmányozása, a vizsgálati szintek váltakoztatása „lehetővé teszi a történész számára, hogy elsődleges forrásokkal dolgozzon és ezzel megfeleljen tudománya szakmai és etikai követelményeinek”.⁴⁶ Vagyis ezek a javaslatok hatékony megoldást kínálnak azokra a súlyos kritikákra, amelyek az itt transznacionálisként említett globális történetírással szemben felmerültek.

Míg a *Past and Present* különszáma konkrét esetekre irányuló globális mikro-történeti elemzések mellett nagyobb teret szentel a globális történelem kritikájának, illetve a két irányzat lehetséges összekapcsolása elméleti-módszertani tárgyalásának, az *Annales* tematikus blokkja elsősorban a globális mikrotörténelem problematikájára összpontosít. A szerkesztők négy, a mikrotörténeti megközelítésnek a globális történelemmel való összeházasítását eltérően értelmező tanulmányt válogattak össze, a hozzájuk írt bevezető pedig az immár évtizedes múlttal rendelkező globális mikrotörténelem helyzetét igyekszik számba venni. Roman Bertrand és Guillaume Calafat az áttekintésüket⁴⁷ szintén annak hangsúlyozásával kezdik, hogy a globális történelemnek – csakúgy mint a mikrotörténelemnek – igen sokféle felfogásával lehet találkozni, és ez a sokszínűség a globális mikrotörténelem irányzatában is megmutatkozik. Ennek ellenére kitapintható több közös jellemző is. Nevezetesen, hogy ezek a munkák legtöbbször a mobilitással, emberek és dolgok mozgásával foglalkoznak, mégpedig főként az első mondializációs periódusban, vagyis a 15. század és az európai gyarmatbirodalmak hanyatlása közötti időszakban; fokozott figyelmet fordítanak az Európán túli realitásokra; továbbá a kutatások nem önmagában vett személyekre vagy egyes eseményekre, hanem elsősorban szituációkra és interakciókra irányulnak. Jellemző az is, hogy a kutatói eljárásban a magyarázat helyett inkább a megértésre helyeződik a hangsúly, és művelői arra törekednek, hogy érthetővé tegyék az összes vizsgálatba vont szereplőt vezérlő indokokat. Ezeknek a munkáknak a kitüntetett szereplői utazók, felfedezők, diplomaták, kereskedők, misszionáriusok, tengerészek, katonák, illetve az ő hálózataik, továbbá azok a helyzetek, amikor kapcsolatba lépnek nem európai szereplőkkel. Gyakran azonban nem személyek, hanem árucikkek, nyersanyagok vagy akár állatok mozgása áll a vizsgálat homlokterében.

A szerzők szerint a globális mikrotörténelem jelenleg nem egy teljesen új módszereket igénylő kutatási terepet jelent, amelyhez egységesen kidolgozott eljárások tartoznak, inkább egyfajta szellemi konvergenciáról érdemes beszélni. Arról van szó, hogy ezeknek a kutatásoknak a háttérében lényegében ugyanaz az elméleti és módszertani szakirodalom áll. Olyan írások, amelyek az összehasonlító megközelítés problémájával foglalkoznak, illetve a kapcsolatokat, interakciókat helyezik előtérbe (mint a keresztező vagy az összekapcsolódó történelem).

⁴⁶ Struck–Ferris–Revel 2011: 577.

⁴⁷ Bertrand–Calafat 2018.

Ugyanakkor a globális jelző semmiben sem korlátozza a mikrotörténelemben rejlő módszertani lehetőségek kihasználását és érvényesítését. Ez persze felveti a mikrotörténelem értelmezésének kérdését is, és valóban, a globális mikrotörténelem fogalmának megszületését követően hamar megjelentek a mikrotörténelem különféle felfogásait kritikusán tárgyaló írások (köztük az egyik legfontosabb Trivellato fent idézett tanulmánya). A globális mikrotörténelem megjelenésének egyik fontos hozadékát Bertrand és Calafat éppen abban látja, hogy végre szélesebb körben is terjedni kezdtek a mikrotörténeti módszerek, és ezzel párhuzamosan az a belátás, amit az olasz mikrotörténészek kezdettől fogva igyekeztek világossá tenni. Nevezetesen, hogy az irányzatot elsősorban nem bizonyos kutatási témákkal kell azonosítani, hanem a kísérletezést segítő módszerek együttesével,

„[...] legyen szó a nagyítóval megfigyelt tárgy kiválasztásáról, a nagy magyarázó paradigmák megkérdőjelezéséről, a társadalomtudományokkal való szoros párbeszédéről, az innovatív narratíváról, a kategóriák kialakítására és társadalmi kontextusokra fordított figyelemről, valamint az elemzés léptékére irányuló reflexivitásról.”⁴⁸

Éppen ezért teljesen elhibázott az a felfogás, amelyik a *big data* bővületében a mikrotörténeti eljárásban mindössze az apró részletekben elvesző érdeklődést látja és az igazi történelem kiegészítőjének, „szolgálólányának” tekinti csupán. Ez az álláspont azért is hibás a szerzők szerint, mert ezzel a globális történelmet „megfosztja attól a lehetőségtől, hogy [a mikrotörténeti megközelítés] (a társadalomtudományok felé való nyitottsággal) episztemológiai keretet, és (a globalizációs folyamat társadalmi eltérései problémájával) tematikus koherenciát biztosítson a számára.” Mindezt ráadásul a mikrotörténet-írás egy olyan pillanatban kínálja fel, „amikor a globális történelem, bár megkésve, de megfelelő éleslátással kérdéseket tesz fel magának” a tárgyát és eljárásait illetően.⁴⁹ A szerzők a mikrotörténeti módszerek előnyeként említik továbbá, hogy segítségével elkerülhető a történelmi folyamatok teleologikus, egyenes vonalú fejlődést feltételező felfogása, illetve az eltérések, kivételek figyelmen kívül hagyása (itt tehát visszaköszön Levi fent idézett kritikája). Az emberek, eszmék és dolgok vándorlására összpontosító munkákban pedig pontosan a mikrotörténelem egyik meghatározó módszerére lehet támaszkodni, a nevek Ariadné fonalaként való nyomon követésére a forrásokon keresztül, ahogy azt klasszikus tanulmányukban Carlo Poni és Carlo Ginzburg javasolták.⁵⁰ Ez pedig egyúttal természetesen az elsődleges források intenzív felhasználását feltételezi.

Összeségében tehát megállapíthatjuk, hogy a globális mikrotörténelem azóta, hogy ez a fogalom megjelent, sokat ígérő irányzattá nőtte ki magát, és jóval szélesebb értelmet nyert, mint ahogy azt eredetileg Tonio Andrade javasolta. Ezt világosan bizonyítják a *Past and Present*, illetve az *Annales* hasábjain

⁴⁸ Bertrand–Calafat 2018: 10.

⁴⁹ Bertrand–Calafat 2018: 11.

⁵⁰ Ginzburg–Poni 1979.

közölt tanulmányok is, melyek közül e helyütt csak egyet ismertetek röviden az állítás demonstrálására, mégpedig Sebouh David Aslanian *Annales*-ban közölt, kismonográfiának is beillő írását.⁵¹

A tanulmány középpontjában álló előkelő örmény kereskedő élettörténete szorosán összekapcsolódott a Francia Kelet-indiai Társaság első éveivel, amely a hollandhoz és az angolhoz képest csak megkésve, 1664-ben alakult meg Colbert kezdeményezésére. A frissen létesült társaságnak nem volt kellő tapasztalata az Indai-óceán térségében a kereskedelemről, ezért két, jó helyismerettel rendelkező külföldi – nem francia alattvaló – segítségét vette igénybe a működtetéshez. Az egyik egy hugenotta volt, az Egyesült Tartományokban született François Caron, aki a társaság elnöke mellett a tényleges ügyvitellel megbízott igazgató lett. A másik, a tanulmány főhőse, Martin Marcara, egy drágakő- és selyemkereskedő a perzsiai Ispahan városából, aki közvetlenül Caronnak dolgozott. Marcara a fiatalságát Indiában töltötte, majd bekapcsolódott a dél-indiai, gyémántbányáiról híres Golkonda Szultánátus Itáliába irányuló gyémántkereskedelmébe, és ennek révén jó kapcsolatokra tett szert az uralkodói udvarban (Golkonda romjai a mai Hyderabad mellett láthatók). Később a toszkániai Livornóban telepedett le, itt azonban koholt vádak alapján elítélték – az ügy háttérében egy gyanús és rosszul sikerült üzleti akció állt. Ezért menekülnie kellett, és Párizsban talált menedéket, ahol sikerült magas összeköttetéseket szereznie, és ezek révén került kapcsolatba Colberttel. A nagy hatalmú miniszter meglátta benne annak lehetőségét, hogy kiválóan felhasználhatja a tehetségét Franciaország indiai gazdasági terjeszkedéséhez. A franciák az ő közbenjárásával érték el, hogy a golkondai szultántól engedélyt és megfelelő kiváltságokat kapjanak egy kereskedelmi lerakat létesítéséhez. Marcara időközben azonban összeveszett a sikereire féltékeny váló Caronnal, aki sikkasztással vádolta meg. Így ahelyett, hogy az engedély megszerzéséért jutalomban részesült volna, Caron elfogatta. Három év gályarabság után Párizsba vitték, hogy elítéljék. Még a per kezdete előtt azonban egy Indiából Párizsba érkező gazdag rokona és kereskedőtársa segítségével kiszabadult a börtönből, az ellene felhozott vádak alól felmentették, ezt követően pedig már ő indított pert a Francia Kelet-indiai Társaság ellen, hogy az elszenvedett gályarabságért elégtételt kapjon, jóllehet ezt a pert elvesztette.

Aslanian tanulmányának célja annak bemutatása Marcara hányattatásain keresztül, hogy a vizsgált korszakban milyen fokot ért el a kereskedelem globalizálódása, és hogy az európai és az indiai világ történetei már mennyire összefüggtek egymással. Az elemzés kiinduló forráscsoportja a két per anyaga. A szerző szerint ez a dokumentáció értelmezhető Eduardo Grendi normálisan kivételes fogalma alapján.⁵² Vagyis a kivételes forrás, illetve az a különleges esemény vagy szereplő, amelyről tudósít, megfelelő mikrotörténeti elemzésnek alávetve éppenséggel az

⁵¹ A tanulmány címe: *Une vie sur plusieurs continents. Microhistoire globale d'un agent arménien de la Compagnie des Indes Orientales, 1666–1688* [Egy élet több kontinensen. A Francia Kelet-indiai Társaság örmény ügynökének globális mikrotörténelme, 1666–1688.]

⁵² Lásd erről például: Szijártó 2014: 53–54.

uralkodó normákról árulkodhat, és képes mélyebb tendenciákat, általánosabb szabályszerűségeket is feltárni. A peranyagok aprólékos olvasata, kiegészítve az azokhoz kapcsolódó forrásokkal egyszerre több, általánosabb történeti kérdés vizsgálatához nyújt kiváló lehetőséget.

Először is, új szempontok szerint teszi értelmezhetővé a Francia Kelet-indiai Társaság eddig keveset vizsgált első éveinek a történetét, egyúttal pedig bepillantást enged két egymástól merőben különbözően szerveződő kereskedelmi társulás működésébe és interakcióiba. A francia bürokratikus módon, írásos szabályok szerint, erős állami támogatással működik, míg az örmény kereskedők társasága egy diaszporikus és családi alapú szerveződés gyümölcse, amely azonban ugyanúgy képes globális szinten a maga hálózatának a megteremtésére, fenntartására, és közben még komoly hasznot is termel. A forrásokban rejlő további lehetőség, hogy rávilágít a XIV. Lajos korabeli jogrendszer társadalmi és kulturális jellemzőire, de arra is, hogy milyen percepciója volt ekkor Franciaországban a „keletieknek” és a „nyugatiaknak”, és ezen belül például a nemesség felfogásának különbségeit is bemutatja. A francia bíróság alig akart hitelt adni Marcara nemesi származásának, tekintettel a férfi kereskedő voltára. A szerző szerint a vizsgálat egyik fontos eredménye a kereskedelmi konkurencia és a Kelettel kapcsolatos előítéletek közötti szerves összefüggés kimutatása, amit csak a mikroelemzéssel lehetett megragadni.

Ez a tanulmány tehát nem csupán arcot kíván adni a globalizációs folyamatoknak. A kutatás Marcara példáján keresztül általánosabban az olasz mikrotörténelem egyik központi kérdését is tárgyalja, nevezetesen az egyéni cselekvők lehetőségeit a különböző normarendszerekkel és struktúrákkal szemben. Aslanian mikroelemzése az egyén manőverezési képességét és cselekvési szabadságát az ezeket korlátozó struktúrák erejével együtt mutatja be. A konkrét esetben annak az egyenlőtlen hatalmi viszonyoknak az ábrázolásáról van szó, ami az államilag koordinált és fegyveres szervezetként is működő Francia Kelet-indiai Társaság, illetve a vele szemben csak gyenge védelmet nyújtani képes, állami támogatást nélkülöző, személyes kapcsolatokra épülő, diaszpórák szerint szerveződő rendszer között fennállt. Társadalmi beágyazottsága révén Marcara ez utóbbit tudta mozgósítani, ami a személyes szabadságának visszanyeréséhez ugyan elég volt, de a győzelemhez az állam erejét maga mögött tudó szervezettel szemben már kevés.

JÁTÉK A LÉPTÉKEKKEL

A kutatási lépték problematikája – mint láttuk – a Braudel által ihletett szemlélet, majd az ezt megkérdőjelező mikrotörténet jelentkezésével került a nemzetközi történetírás figyelmébe. A globális történelem azonban új lendületet adott a vizsgálati lépték megválasztása körüli vitáknak, amire a globális mikrotörténelem

megjelenése csak ráerősített.⁵³ A makroszint elsőbbségét kikezdő felvetések hatására a nemzetközi érdeklődés az 1980-as években mindinkább a mikroszint felé fordult, majd pedig az 1990-es évek végétől ismét erőteljesen a makroszint került előtérbe. A történetírás ingamozgásának megfelelően meg is fogalmazódtak olyan – nem egy esetben jelentős meggyőző erővel ható – érvelések, amelyek az egyik vagy a másik vizsgálati lépték episztemológiai elsőbbségét hirdették. Legkésőbb az 1980-as évek végétől azonban már azok a felvetések is megjelentek, amelyek a vizsgálati szintek összeegyeztethetőségének kérdését feszegették. A globális mikrotörténelem pontosan arra tesz kísérletet, hogy összeházasítsa a nevében szereplő két különböző irányzatot, abból kiindulva, hogy a globális és a lokális korántsem zárják ki eleve egymást. Ez az új irányzat a különböző szintű realitások együttes megfigyelésére, illetve ennek megfelelően az ezekkel számot adni képes kutatási léptékek kombinálására épül, úgy, hogy a kiindulópontot a mikroszint jelenti.

Ez az eljárás azonban egyúttal vitákat is szül. Míg a globális történelem és a mikrotörténelem összeházasítását Giovanni Levi, mint láttuk, elsősorban az előbbi irányzat céljainak, módszereinek sokfélesége, vagyis egyértelmű meghatározásának megoldatlansága miatt látja problémásnak, a *Past and Present* ugyanazon számában közölt írásában Jan de Vries éppenséggel a mikrotörténelem művelőit szólítja fel arra, hogy elméletileg tudatosabbak, és saját gyakorlatukkal szemben kritikusabbak legyenek.⁵⁴ A holland gazdaságtörténész abból indul ki, hogy a mikrotörténelem széles körben elterjedt felfogása nem azonos azzal, amit például Giovanni Levi képvisel, hanem „a marginalizált vagy történelmileg ismeretlen egyének és kis csoportok történetének empatikus elmesélésének formáját öltötte.”⁵⁵ Ezzel pedig, a történetírás kulturális fordulatára támaszkodva, alapvető kihívást intézett a nagyobb időbeli és térbeli léptéket alkalmazó társadalomtudományos történetírással szemben.

⁵³ A megnövekedett érdeklődést világosan jelzi, hogy 2013-ban az *American Historical Review* a „Conversation” rovatát – amelyet a történészek széles körét foglalkoztató témák megvitatására indított el 2006-ban – a lépték kérdésnek szentelte *How Size Matters. The Question of Scale in History* címmel. Ebben a szerkesztőség indító kérdése pontosan arra vonatkozott, hogy a beszélgetés résztvevői szerint mi magyarázza az utóbbi időben a probléma iránti élénk figyelmet. Sebouh David Aslanian szerint az 1980-as évekbeli viták, néhány kivételtől eltekintve, nem olyan módszertani szempontból vetették fel a kérdést, mint ahogy az a globális történelem felfutásával megjelent. A fő ok, hogy ez a megközelítés alapjaiban kérdőjelezte meg a hagyományos történetírás alapvető vizsgálati léptékét, a nemzetet. De szerinte ezen túlmenően az is fontos tényező, hogy a globális történészek az elmúlt évtizedekben igen sokféle léptékkel kísérleteztek. AHR *Conversation* 2013: 1432–1433. Sebastian Conrad is utal rá, hogy a mai viták azoknak az örökösei, amelyeket a mikrotörténelem kihívása indított el. Aslanianhoz hasonlóan a lépték kérdése iránti érdeklődés egyik fő okát a globális történelemnek a nemzeti keretek, illetve az eurocentrizmus meghaladására irányuló törekvésében látja, de szerinte a vitákat az is erősíti, hogy korántsem magától értetődő, hová is kellene lokalizálni a „globalitást”. „Vajon mennyire különálló szférája a társadalmi cselekvésnek és az elemzésnek? Vajon eleve adott, vagy inkább a társadalmi cselekvés és gyakorlat által keletkezik?” Conrad 2016: 115–116.

⁵⁴ de Vries 2019.

⁵⁵ de Vries 2019: 26.

De Vries hosszan sorolja a kritikáját a mikrotörténelem, illetve globális mikrotörténelem kapcsán, attól kezdve, hogy a különleges sorsú emberek életpályájából, épp, mert kivételesek, nem lehet általános következtetésekre jutni, egészen addig, hogy a „mikrohistóriák nem állnak össze makroszintű és globális történelmekké”, mivel nem is az a céljuk. Továbbá „a történelem nem fizika”, és bármennyire is vonzó a javaslat, igazából nem lehetséges, „csak a fantázia világába tartozik”, hogy a „történész egy és ugyanazon témáról többféle perspektívát nyerhet, ha a megfigyelés skáláját a globálisról a nemzeti, regionális és helyi szintre, majd a legkisebb egységre változtatja, és vissza.” Ehhez ugyanis de Vries szerint nincsenek meg a megfelelő módszerek. Egyszóval, a mikrotörténeti megközelítésből – véleménye szerint – nem lehet megragadni az általános szintet, a mikroszintű elemzés csak mint egy már eleve rendelkezésre álló – vagyis nem az elemzett esetből kibontott –, nagyobb értelmezési keretbe illesztett esettanulmány lehet hasznos.⁵⁶

De Vries javaslata szerint érdemes különbséget tenni a globális történelem és a makrotörténelem között. Az előbbi abban hasonlít a mikrotörténelemhez, hogy az egymást keresztező kapcsolatok foglalkoztatják, míg az utóbbi mindekenélőtt az időben bekövetkező változások magyarázatára törekszik. Ez a makrotörténelem – elnevezése szerint – „nanoegységekből” építkezik, ami alatt rövid időtartamú, önmagukban jelentéktelen eseményeket ért, mint például a különböző piaci tranzakciók, demográfiai események, jogi ügyletek. Ezek feltárásához szintén levéltári kutatásra van szükség, a róluk szóló forrás valós történelmi eseményt dokumentál, amely mögött szintén valós emberek érintkezése áll, de olyanoké, akiknek a neve többnyire ismeretlen, és ha ismert is, azt ritkán lehet összekapcsolni bármiféle életrajzzal. Ezekből a nanoegységekből tehát nem mikrotörténelemhez jutunk, hanem az aggregálásukkal olyan makrotörténelemhez, amely „mintákra, trendekre és szabályszerűségekre épül”.⁵⁷ Amint azt a szerző ironikusan megjegyezte, a mikrotörténeti, globális mikrotörténeti jellegű írások „szórakoztathatnak ugyan, és azt az illúziót is kelthetik, hogy teret adnak az emberi cselekvésnek”, de a diakrón elemzésre alkalmatlanok. Márpedig a történészeknek mindenekelőtt az a legfontosabb problémájuk, hogy miként számoljanak be az időbeli változásról, amihez a sorsfordító, vagyis a struktúrát módosító változásokat kell tudniuk azonosítani.⁵⁸

Jan De Vriesnek a léptékváltások megvalósíthatóságával kapcsolatos kételeyeire több sikeres mikrotörténeti, globális mikrotörténeti elemzés is idézhető cáfolatként, akár Aslanian fent röviden ismertetett munkájára is utalhatunk. Kétségtelen azonban, hogy ezeknek a többsége szinkron vizsgálat. Mint ahogy Francesca Trivellato is megjegyezte, a mikrotörténeti megközelítés kevésbé alkalmas az időbeli változások nyomon követésére.⁵⁹ Ez azonban korántsem jelenti azt,

⁵⁶ de Vries 2019: 27–30.

⁵⁷ de Vries 2019: 33–34.

⁵⁸ de Vries 2019: 32.

⁵⁹ Trivellato 2011: 16.

hogy ne lehetne nagyon is eredményesen felhasználni a változások mélyebb és árnyaltabb megértéséhez, többléptékű összehasonlító elemzésekhez.⁶⁰

Nem osztja Jan de Vries kritikáját a léptékváltásokkal kapcsolatban Sebastian Conrad sem. Miközben ő maga is a globális történetírás elkötelezett híve, az irányzatról írt munkájának visszatérő gondolata, hogy nem lehet egyetlen, akár időbeli, akár térbeli vizsgálati léptéket sem eleve előnyben részesíteni. Mint írja, a globális struktúrákat ugyanannyira formálja az emberi cselekvés, mint amennyire az előbbieket formálják az utóbbiak. Vagyis szerinte nem az a kérdés, hogy a mikro- vagy a makromegközelítés mellett döntünk, mert a teljes képhez mindkettőre szükség van, hanem hogy miként egyensúlyozunk a léptékek és magyarázatok között.⁶¹

Ezek azonban nem teljesen új gondolatok. Conrad, mint ahogy mások is, akik az átgondolt léptékváltások alkalmazása mellett érvelnek, az olasz mikrotörténelem felvetéseihez, és főként a lépték problémájáról az 1990-es években megkezdett vitákhoz nyúlnak vissza.⁶² Az egyik legtöbbször hivatkozott munka a Jacques Revel által szerkesztett *Jeux d'échelles* című tanulmánykötet, amelyre jelen írás elején már utaltunk. Ebben Revel és Bernard Lepetit is – bár eltérő hangsúlyval – azt fejt ki bővebben,⁶³ amit e tanulmány elején idézett szerkesztőségi jegyzetükben, 1989-ben az *Annales* hasábjain már röviden megfogalmaztak: „[...] az elemzés léptékei között nem szembenállás, hanem komplementaritás van.” Úgy vélem, ez az, amit Jan de Vries a fent idézett érveiben leginkább figyelmen kívül hagy. A vizsgálati léptékek között értelmetlen hierarchiát felállítani, inkább azt kell szem előtt tartani, hogy mindegyik lépték más magyarázati szintnek felel meg. Revel és Lepetit érveit utolsó nagy munkájában Paul Ricoeur is magáévá tette, és tömören úgy foglalta össze, hogy „nem az számít elsősorban, melyik léptéket részesítjük előnyben, hanem maga a léptékváltások elve az igazán fontos”, illetve, hogy „minden léptékben olyan dolgokat látunk, amelyek más léptékben nem látszanak, és mindegyiknek megvan a maga létjogosultsága”.⁶⁴ A többszintű elemzés természetesen bonyolult, a vizsgálati szintek összekapcsolása komoly módszertani kérdéseket vet fel, de a francia történészek szerint „A történeti modelleknek az egyszerűsítéssel szemben a bonyolultabbá tételt kell előnyben részesíteniük [...] mert ez az egyedüli eszköz, amellyel számot adhatnak a társadalmi folyamatok összetettségéről.”⁶⁵

⁶⁰ Trivellato többek közt Kenneth Pomeranz Európa és Ázsia (illetve Nagy-Briannia és Kína) gazdasági fejlődését összehasonlító munkáját (*Great Divergence: China, Europe, and the Making of the Modern World System*) idézi a mikro- és makroléptékű összehasonlítások együttes alkalmazására, amelyet Giovanni Levi a történeti idő historicista kezelése miatt kritizált. Trivellato 2011: 17.

⁶¹ Conrad 2016: 160–161.

⁶² Lásd ezekről Szijártó 2014: 96–100.

⁶³ Ezeket magyarul lásd Revel 1996b; Lepetit 1995. Lepetit-től a Revel által szerkesztett 1996-os kötetben a magyar fordítás alapjául szolgáló, 1993-as, a *Genèses* folyóiratban közzölt írásának egy változata jelent meg.

⁶⁴ Ricoeur 2000: 280.

⁶⁵ Az *Annales* szerkesztői 2007: 590.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- AHR Conversation 2013: How Size Matters: The Question of Scale in History. Participants: Sebouh David Aslanian, Joyce E Chaplin, Ann McGrath, Kristin Mann. *The American Historical Review* (118.) 5. 1431–1472. <https://doi.org/10.1093/ahr/118.5.1431>
- Adelman, Jeremy 2017: What is Global History Now? *Aeon* 2. March. <https://aeon.co/essays/is-global-history-still-possible-or-has-it-had-its-moment> – utolsó letöltés: 2025. május 22.
- Andrade, Tonio 2010: A Chinese Farmer, Two American Boys and a Warlord: Toward a Global Microhistory. *Journal of World History* (21.) 4. 573–591. <https://doi.org/10.1353/jwh.2010.a413984>
- Aslanian, Sebouh David 2018: Une vie sur plusieurs continents. Microhistoire globale d'un agent arménien de la Compagnie des Indes orientales, 1666–1688. *Annales. Histoire, Sciences Sociales* (73.) 1. 19–55. <https://doi.org/10.1017/ahss.2018.109>
- Aymard, Maurice 2001: De la Méditerranée à l'Asie: une comparasion nécessaire (commentaire). *Annales. Histoire, Sciences Sociales* (56.) 1. 43–50. <https://doi.org/10.3406/ahess.2001.279932>
- Az *Annales* szerkesztői 2007: Történelem és társadalomtudományok. Merjünk kísérletezni! In: Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. Budapest, 585–592.
- Bertrand, Romain – Calafat, Guillaume 2018: La microhistoire globale: affaire(s) à suivre. *Annales. Histoire, Sciences Sociales* (73.) 1. 3–18. <https://doi.org/10.1017/ahss.2018.108>
- Braudel, Fernand 2007 [1958]: Történelem és társadalomtudományok: A hosszú időtartam. In: Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. Budapest, 163–192.
- Chartier, Roger 2001: La conscience de la globalité. (Commentaire.) *Annales. Histoire, Sciences Sociales* (56.) 1. 119–123. <https://doi.org/10.3406/ahess.2001.279936>
- Conrad, Sebastian 2016: *What is Global History?* Princeton. <https://doi.org/10.2307/j.ctvc779r7>
- de Vries, Jan: Playing with Scales: The Global and the Micro, the Macro and the Nano. *Past and Present* 242. Supplement 14. 23–36. <https://doi.org/10.1093/pastj/gtz043>
- Deák Ágnes 1994: A történelem, mint veszélyeztetett faj? Viták a posztmodern történetírásról: *History and Theory*, 1989–1990, *Past and Present*, 1991–1992. *Aetas* (9.) 3. 155–161.
- Granasztói Péter 2004: Új utakon, változatos tájakon. Az *Annales* 2003-as évfolyama. *Korall* (5.) 15–16. 316–325.
- Ghobrial, John-Paul A. 2019: Introduction: Seeing the World like a Microhistorian. *Past and Present* 242. Supplement 14. 1–22. <https://doi.org/10.1093/pastj/gtz046>
- Grendi, Edoardo 1977: Micro-analisi et storia sociale. *Quaderni Storici* (12.) 35. 506–520.
- Ginzburg, Carlo – Poni, Carlo 1979: Il nome e il come. Scambio ineguale e mercato storiografico. *Quaderni Storici* (14.) 40. 181–190.

- Gyáni Gábor 2000: Miről szól a történelem? Posztmodern kihívás a történetírásban. In: Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, 11–130.
- Lepetit, Bernard 1995: Építészet, földrajz, történelem. A lépték használatai. *Aetas* (10.) 4. 142–159.
- Levi, Giovanni 2019: Frail Frontiers? *Past and Present* 242. Supplement 14. 37–49. <https://doi.org/10.1093/pastj/gtz037>
- Noiriel, Gérard 2001: *A történetírás „válsága”. Elméletek, irányzatok és viták a történelemről tudománnyá válásától napjainkig*. Budapest.
- O’Brien, Patrick 2006: Historiographical Traditions and Modern Imperatives for the Restoration of Global History. *Journal of Global History* (1.) 1. 3–39. <https://doi.org/10.1017/S1740022806000027>
- Revel, Jacques 1996: A mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása. *Aetas* (11.) 4. 217–237.
- Revel, Jacques (dir.) 1996: *Jeux d’échelles. La micro-analyse à l’expérience*. Paris.
- Revel, Jacques 2001: Történelem földközélebről. In: Levi, Giovanni: *Egy falusi ördögűző és a hatalom*. Budapest, 5–35.
- Ricœur, Paul 2000: *La mémoire, l’histoire, l’oubli*. Paris.
- Rosental, André é. n.: A „makro” felépítése a „mikroszinten” keresztül: Fredrik Barth és a microstoria. In: Czoch Gábor – Sonkoly Gábor (szerk.): *Társadalomtörténet más-képp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Debrecen, 71–87.
- Schlumbohm, Jürgen (Hg.) 1998: *Mikrogeschichte – Makrogeschichte: komplementär oder inkommensurabel?* Göttingen.
- Schlumbohm, Jürgen 2000: Mikrotörténelem – makrotörténelem. *Aetas* (15.) 4. 170–179.
- Szijártó M. István 2014: *A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata*. Budapest.
- Struck, Bernhard – Ferris, Kate – Revel, Jacques 2011: Introduction: Space and Scale in Transnational History. *The International History Review* (33.) 4. 573–584. <https://doi.org/10.1080/07075332.2011.620735>
- Subrahmanyam, Sanjay 1997: Notes towards a Reconfiguration of Early Modern Eurasia. *Modern Asian Studies* (31.) 3. 735–762. <https://doi.org/10.1017/S0026749X00017133>
- Trivellato, Francesca 2011: Is There a Future for Italian Microhistory in the Age of Global History? *California Italian Studies* (2.) 1. <https://escholarship.org/uc/item/0z94n9hq> – utolsó letöltés: 2025. május 20. <https://doi.org/10.5070/C321009025>
- Tóth Kelemen 2018: *A global history szörnyetege* – Giovanni Levi előadása a BTK-n. *ELTE Online 2018 Paper* <http://elteonline.hu/tudomany/2018/11/23/a-global-history-szornyetege-giovanni-levi-eloadasa-a-btk-n/>. – utolsó letöltés: 2025. május 20.
- Werner, Michael – Zimmermann, Bénédicte 2007: Túl az összehasonlításra: *histoire croisée* és a reflexivitás kihívása. *Korall* (8.) 28–29. 5–30.
- Wong, Roy Bing 2001: Entre monde et nation: les régions braudéliennes en Asie. *Annales. Histoire, Sciences Sociales* (56.) 1. 5–41. <https://doi.org/10.3406/ahess.2001.279931>

Bódy Zsombor

Szocialista zarándokok „a forradalom Mekkájá”-ban, avagy a Kárpát-medence találkozása a posztkoloniális Észak-Afrikával*

A *global history* az utóbbi immár két évtizedben a történetírás legmozgalmasabb területévé vált; szinte kötelezővé lett, hogy aki innovatív szemléletben kívánja vizsgálni tárgyát, az globális keretben teszi föl kérdéseit. Globális története bárminek lehet, és úgy tűnik, bármilyen jelenségről is legyen szó, annak történetéhez a globális történelem tud olyan értelmezési kerettel szolgálni, amely új eredményekre vezet az adott tárgy mikro, lokális vagy éppen nemzeti keretek közötti vizsgálatához képest. Az irányzat azt ígéri, hogy túllépve a korábbi, egyrészt nemzeti keretekben mozgó, másrészt pedig társadalmilag makroszemléletű megközelítésmódok leegyszerűsítő módszertanán, számot tud adni nagyobb léptékekben mozgó szereplőkről, vagy nagyobb térbeli léptékekbe beíródo jelenségek, folyamatok történetéről.¹

A globális történelem módszertani szempontból ugyanakkor rendkívül sokféle lehet, azt is mondhatnánk, hogy nincs kialakult eszköztára. A mikrotörténelem oldaláról, amely mintegy negyven évvel ezelőtt az individuális cselekvést kívánta vizsgálhozni a történelemben a struktúrák és aggregált szereplők – társadalmi nagycsoportok, országok – vizsgálata után, meg is fogalmazódott a kritika, hogy a globális történelemben ismét elvész az *agency*, mivel az nem a cselekvő emberek magatartásait vizsgálja.² Történetek ugyan érdekes kísérletek az *unusually cosmopolitan individuals* (szokatlanul kozmopolita egyének) fogalmának bevezetésére, de kérdéses, hogy ezek, minden eredetiségük mellett alkalmasak-e a mikrotörténeti és az eleve globális történeti léptékben megfogalmazott kérdések összekapcsolására.³ E kérdések ugyanis az államok, sőt kontinensek határait átlépő, sokszereplős kapcsolatok mintázatainak a történetére, és nem az individuális cselekvések világára vonatkoznak. A globális történelemben egyrésztől nagyléptékű gazdasági folyamatok zajlanak, amelyek nem vezethetők vissza egyéni cselekvésekre, másrésztől pedig az érdeklődése fókuszában az elitek nemzeti léptékeket meghaladó tájékozódása áll.

* A cikk alapjául szolgáló kutatást az MTA–SZTE–ELTE Globalizáció történeti Kutatócsoport (a projekt száma: 0322107) tette lehetővé.

¹ Komlosy 2011; Conrad 2016.

² Vries 2019.

³ Ghobrial 2019; Jacobson 2023.

Ez utóbbi szempont azon a felismerésen alapul, hogy a politikai, gazdasági, szakértői elitek mindig is nemzetközi, és – legalábbis a felfedezések kora, de legkésőbb a 19. század óta – egyre inkább globális térben igyekeztek keresni saját cselekvési lehetőségeiket. Míg a transznacionális gazdasági folyamatok elemzése általában szolid gazdaságtörténeti módszertanra épül, addig az elitek globális tájékozódásának vizsgálata módszertanilag sokkal bizonytalanabb terep. Egyfajta kultúrtörténeti megközelítésben itt gyakran diszkurzív jelenségekről vagy gondolkodásmódokról van szó, amelyek megragadása komoly módszertani kihívást jelent. A globális térről formált képzetek, gondolkodásmódok gyakran eldologiasítva jelennek meg, vagyis mintegy maguktól léteznek ezekben az elemzésekben, nem pedig cselekvő emberek hozzák létre őket. Ha mégis individuális cselekvőkhöz kapcsolódva jelennek meg – amint az gyakori e megközelítésmód kedvelt forrásai, a különböző szakértői megfogalmazások, előterjesztések elemzésében –, akkor kérdéses, hogy milyen körben is érvényes az adott gondolkodásmód, és még inkább az, hogy mi a relevanciája e megfogalmazásoknak a tényleges kormányzati szakpolitikák vagy a nemzetközi gazdasági folyamatok alakulása szempontjából.⁴

A globális történelem keretébe tartozó kutatások egyik legvirágzóbb terepe Kelet- és Közép-Európa, mégpedig főként azon, a világot behálózó kapcsolatrendszerek vizsgálata, amelyekbe az egykori szocialista blokk globális pozíciókeresése beágyazódott.⁵ Jelen tanulmányban ennek a kérdéskörnek egy részletével foglalkozom: a keleti blokk és a globális Dél – egykorú elnevezéssel a „harmadik világ” – érintkezéseit vizsgálom, mégpedig alulnézetből, az egykori résztvevők tapasztalatai felől, egykorú és utóbb keletkezett narratív források alapján. Az 1960–1970-es években Algériában szolgálatot teljesített magyar – de nem minden esetben magyarországi – szakemberek (gyakran orvosok) és hozzátartozóik, valamint más hivatalos kiküldöttek, diplomaták, belüleges tisztek által létrehozott forrásszövegeket fogok elemezni. Azt igyekszem feltárni, hogy a szocialista országokból hivatalosan hosszabb időre érkezett kiküldöttek milyen mentális poggyásszal, azaz milyen, a „harmadik világ”-ról, Észak-Afrikáról formált elképzelésekkel, valamint milyen – szocialista, magyar, európai? – önképekkel léptek algériai földre, és tapasztalataikat milyen tudás segítségével értelmezték.

E vizsgálódás historiográfiai kontextusát azok a markáns megállapítások adják, amelyek az utóbbi másfél évtizedben a keleti blokk globalizációja kapcsán fogalmazódtak meg. A szovjet–amerikai szembenállás korszakának bipoláris világrendjéről formált elképzelést ezek a kutatások több szempontból is revideálták. Egyrészt arra mutattak rá, hogy az Európát kettéválasztó vasfüggöny sokkal átjárhatóbb volt annál, mint ahogy azt korábban feltételezték. Gazdasági kapcsolatok, működő szakértői hálózatok, a tudástranszfer útvonalai képeztek átjárókat a vasfüggönyön.⁶ Másrészt a kutatások nemcsak azt tárták fel, hogy a keleti blokk és a globális Dél kapcsolatainak figyelembevétele szintén lényegesen árnyalni tudja

⁴ Bódy 2023b.

⁵ Mark–Kalinovsky–Marung 2020; Burton–Katsakioris 2021.

⁶ Pogány 2009; Jajésniak–Quast 2014.

a kétpólusú világtrend képét, mert az ezen országcsoportok között kiépülő politikai, gazdasági, műszaki-tudományos és kulturális kapcsolatok a globalizációs folyamatok fontos alkotóelemei voltak, hanem azt is, hogy ezek a kapcsolatok nem egyszerűen a nyugati központú globalizációhoz való alkalmazkodásból álltak, vagy nem kizárólag a hidegháború fő konfliktusa által meghatározott módon alakultak. Kiépítésükben mind a keleti blokk országai, mind a függetlenné vált déli országok elitjei is a saját agendájukat követték.⁷ Az egyik legfontosabb megállapításnak éppen az tűnik, hogy a többnyire a globalizációs folyamatok passzív elszenvedőjeként leírt kisebb kelet-közép-európai államok – köztük Magyarország – saját törekvésekkel vettek részt a globális kapcsolatrendszerek alakításában, és ezzel a globalizáció egészének folyamataihoz is hozzájárultak.⁸

Miközben ezeknek a megállapításoknak az újdonsága és relevanciája kétségtelen, nyitott kérdés, hogy milyen volt e kapcsolatok jellege, súlya, tényleges jelentősége a résztvevő országok számára. A szocialista társadalmi modell exportjáról lett volna szó, vagy legalábbis egy antiimperialista, a Nyugattal szemben álló politika közös platformjáról, amelyre építve egyúttal egy nagy volumenű technológiatranszfer is megvalósult? James Mark lelkes megfogalmazása szerint: „a szovjet és a kelet-európai tervezés és iparosítás exportja a 20. század közepétől annak végéig az egyik fő »globalizáló« erő volt”,⁹ ami azt eredményezte, hogy „ez a kapcsolat volt a felelős a történelem egyik legnagyobb műszaki szaktudás és beruházás transzferért is”.¹⁰ Ennek az értékelésnek a látószögéből az, hogy az 1980-as évek végén a felbomlóban lévő keleti blokk országai felszámolták kapcsolataikat a „harmadik világ”-gal, veszteséget jelentett a számukra. A korábbi időszakhoz képest, amelyet egy „globálisabb geográfiában gondolkodó szocialista szakértői kultúra” jellemezett, egy új, Európába való bezárkózás következett.¹¹

Ezeknek az újabb kutatásoknak a kritikai vizsgálata kétségeket támasztott a fenti megállapítások megalapozottságával kapcsolatban. Rámutatott ugyanis arra, hogy gazdaságtörténeti értelemben, illetve a határokon és kontinenseken átnyúló intézményesült kapcsolatok, valamint az utazás és a kommunikáció szempontjából a keleti blokk és a globális Dél kapcsolatainak pozitív értékelése – az új felfedezésnek szóló lelkesedésből fakadóan – eltűzött. Ezek volumene ugyanis a kelet–nyugati kapcsolatokéhoz képest korlátozott volt. Ennélfogva a vasfüggöny lebontása az 1980-as évek végén sem jelentett ezeknek az országoknak deglobalizációt, mert a megnyíló új, intézményesített együttműködések, bővülő

⁷ Burton–Katsakioris 2021; Iandolo 2022.

⁸ Mark–Rupprecht 2019.

⁹ “[T]he export of Soviet and Eastern European planning and industrialization was one of the main »globalizing« forces of the mid- to late twentieth century.” Mark–Feygin 2020: 40. Az idézetek a szerző fordításában olvashatók.

¹⁰ “This relationship was also responsible for one of the largest transfers of technical expertise and investment in history.” Mark–Feygin 2020: 51.

¹¹ “With this re-Europeanization, socialist internationalism reverted to the geographies of the nineteenth century, a return serving as a prelude to the re-peripheralization of the region in the context of European Union (EU) enlargement.” Mark–Kalinovsky–Marung 2020: 20.

gazdasági lehetőségek a globalizáltság mérhető mutatói szempontjából éppenséggel komoly fejlődést eredményeztek.¹²

A globális Dél és a keleti blokk kapcsolatainak óvatosabb elemzései kultúr-történeti megközelítésből vezetik le ezek jelentőségét, azt hangsúlyozva, hogy e kapcsolatoknak az elitek globális kulturális és politikai orientációja, tájékozódása szempontjából volt jelentőségük, s az erősebb Kelet–Dél-relációkban rejlő lehetőség már önmagában is alakította a nemzetközi politikai és gazdasági folyamatokat, mert az opció valósággá érzékelése – hozzávetőleg az 1970-es évek végéig – minden szereplő mozgását befolyásolta.¹³ Ez a szemlélet a Kelet és a Dél elektív affinitásának, szolidaritásának alapját a közösként érzékelt perifériális és elmaradott viszonyokban látta, melyek leküzdése és a globális térben való elismertség kivívása kollektív cselekvést igényelt.¹⁴

A globális Déllal való nexus nem hagyta érintetlenül a keleti blokk országainak belső világát sem. Egyes megállapítások szerint nemcsak a politikai elitek számoltak a „harmadik világ”-gal való kapcsolatokkal országuk globális pozíciójának erősítése érdekében, hanem ezen országok kulturális horizontján is megjelent a dekolonializálódó „harmadik világ” képe, illetve feltűntek kulturális produktumai. Ez a várakozások szerint egy, e tájakon új, internacionalista, s annak a szemléletnek alapul szolgáló kultúrát teremtett volna, amely a keleti blokk és a globális Dél közötti kapcsolatokat a nyugati központú, kulturálisan a gyarmati örökség, gazdaságilag pedig az imperialista igények által terhelt globalizáció alternatívájának kívánta látni.¹⁵ Ennek alapján az 1950-es évek végétől a mind szélesebb mederben kibontakozó együttműködés, a bővülő szovjet és kelet-európai fejlesztési segélyezés a „harmadik világ” felemelkedését lett volna hivatott szolgáltni.¹⁶ Igaz, hogy ezekből a kapcsolatokról később, az 1970-es évek végétől kikopott az antiimperialista szolidaritás eszméje, és a mozgatórugó immár a nyers gazdasági érdek lett, de a kapcsolatok kulturális jelentősége továbbra is megmaradt; a keleti blokk társadalmi kultúrájukban megőrizték a globális Dél küzdelmeinek narratíváit, és ezeket saját történelmi szituációkkal párhuzamba állítva értelmezték – sőt, mindez egyfajta történelmi örökségként a keleti blokk fölbomlása után is hatott.¹⁷

Az ezzel összefüggő elemzések módszertani szempontból a *global history*-ra jellemző kihívásokkal küzdenek. Egyfajta *big picture*-t szeretnének megalkotni például arról, hogy a keleti blokk országaiban milyen formái léteztek a globális Délhez való viszonyulásnak, az antiimperializmusnak, az internacionalista szolidaritásnak. Az elemzések számba veszik a szolidaritás hivatalos formáit, majd áttekintik azt is, hogy a politikai rendszernek milyen nehézségeket okozott

¹² Tomka 2023.

¹³ Ohlendorf–Trecker 2023.

¹⁴ “[A] shared sense of peripherality and backwardness that required a collective endeavor to be overcome, reconnecting to the anti-imperialism of earlier internationals [...] and the struggle for equality and recognition in the global arena.” Mark–Kalinovsky–Marung 2020: 7.

¹⁵ Apor–Mark 2022.

¹⁶ Katsakioris 2024: 510.

¹⁷ Mark–Feygin 2020.

ellenőrzése alatt tartani az antiimperializmusról való gondolkodást, mivel annak adott esetben szovjetellenes tartalmat is lehetett adni. Ez azonban azzal jár, hogy ez a megközelítésmód eldologiasítja az antiimperialista gondolkodást, az egyes szövegeket vagy akciókat, eredeti kontextusukból kiemelve, az általánosított kultúrára vagy politikai gondolkodásra vonatkoztatja. Ez a megközelítés, egyfajta hagyományos eszmetörténetként, az intellektuális szempontból számba vehető megnyilatkozásokat rendeli egymás mellé oly módon, hogy az akciókban részt vevő vagy a kapcsolódó megnyilatkozásokat megformáló cselekvők tényleges motivációi, mozgása, illetve azok a konkrét kontextusok, amelyekben az idézett szövegek keletkeztek, a háttérben maradnak. A források vagy a történeti elemzésekben idézett megállapítások az adottnak vett konzervatív, maoista stb. gondolkodási irányokra vonatkoztatva értelmeződnek. Így a nagy ecsetvonásokkal felfestett képből egymás mellé kerülnek lengyel értelmiségiek, jugoszláv egyetemisták, magyar KISZ-esek vagy éppen NDK-beli szakmunkások példái, amelyek forrásközvetlen elemzést természetesen sohasem nyerhetnek, értelmezésük pedig elnagyolt vagy néha kétséges. Például az, hogy Che Guevara a Hősök terén megkoszorúzta a szabadságért elesett hősök emlékművét, nem biztos, hogy azt jelenti, az 1848-as magyar szabadságküzdelmek összekapcsolhatóvá váltak a kubai antiimperialista küzdelemmel, s hogy e kapcsolódás által a magyar szabadságharc is világraszóló eseménnyé vált, ami táplálta volna a magyar nemzeti büszkeséget. Hiszen a terület, amelyen eredetileg a honfoglalásra emlékező millenniumi emlékmű állt, csak az I. világháború után kapta a Hősök tere elnevezést, és a hősök emlékköve is akkor került oda, megváltoztatva ezzel a helyszín jellegét, amely tehát 48-as emlékezeti hely soha sem volt.¹⁸

Az ilyen típusú kultúrtörténeti elemzések rendszerint a hivatalos, vagy a nyilvánosság szintjét elérő forrásokra támaszkodnak. Homályban marad, hogy a társadalom szélesebb rétegeiben milyen képzetek éltek a „harmadik világ”-gal kapcsolatban: milyen fogalmak mentén, milyen értelmezési keretekben jelentek meg a globális Dél országai akkor, ha ezek a fogalmak nem a nyilvánosságban használható mátrixban értelmeződtek. Jelen tanulmányban azokat a percepció sémákat, elképzeléseket szeretném bemutatni, amelyek az Algériába delegált magyar szakemberek vagy családtagjaik által létrehozott, a szocialista Magyarország és a gyarmati sorból frissen felszabadult ország közötti kapcsolatokról szóló, narratív forrásokból rajzolódnak ki. Hasonló kérdésekre, a transznacionális tapasztalatok narratív források alapján történő elemzésére eddig csak néhány magyar tanulmány koncentrált.¹⁹ Algéria különösen alkalmas egy ilyen kutatás számára, mert esetében nagy létszámú, sokáig fennálló magyar szakértői jelenlétről beszélhetünk, mely nem számított kivételes jelenségnek, mivel az országban a keleti blokk valamennyi állama és Kína is képviseltette magát.²⁰

¹⁸ Apor–Mark 2022: 326.

¹⁹ Baráth 2021, 2024; Keller 2024.

²⁰ J. Nagy 2017; Katsakioris 2024.

Algéria a hosszú felszabadító háború után az antiimperialista küzdelem élharcosának számított, függetlenségének elnyerését követően pedig nagyon aktív külpolitikát folytatott. Nemcsak támogatta a globális Dél különböző felszabadítási mozgalmait, hanem szervezte ezek kapcsolatrendszerét egymással és a keleti blokkal is. Algírban rendszeresen megfordultak a „harmadik világ” különböző forradalmi mozgalmainak képviselői. Nem véletlenül nevezi az országot az Algéria korabeli transznacionális történelmét vizsgáló munka a „forradalom Mekkája”-nak.²¹ Vagyis itt a szocialista Magyarország küldöttei a Kelet–Dél-kapcsolatok egyik centrumába kerülhettek, olyan közegbe, ahol az internacionalista szolidaritás elvileg politikai gyakorlat, a kultúrák közötti érintkezés pedig mindennapi tapasztalat lehetett. Így különösen érdekes, hogy miként érzékelték a magyar szakemberek a posztkoloniális Algéria valóságát és az interkulturális érintkezéseknek azt a szövevényét, amelybe belekerültek. Az ide érkezők nem csupán otthon, egyetemeiken, munkahelyeiken fejezhették ki szolidaritásukat a globális Dél ügyével, hiszen elvileg azért érkeztek, hogy helyben dolgozzanak a gyarmati sorból szabadult ország fejlődésén, valóra váltva ezzel a szocialista Magyarország szolidaritási politikáját.

Algériával kapcsolatban sok egykorú, az antiimperialista szolidaritás jegyében keletkezett magyar nyelvű publikáció áll rendelkezésre. Magyarországon már az algériai háború időszakában is komoly figyelem irányult az ottani fejleményekre. A számtalan újság- és folyóiratcikk mellett jelentős számú könyvet adtak ki a témában. 1954-ben a párt kiadójánál (Szikra) a *Nemzetközi kérdések* című sorozatban megjelent egy orosz nyelvből fordított kötet Észak-Afrika népeinek a francia gyarmatosítás elleni küzdelméről. Ezután sorra következtek a magyar kiadványok is. 1957-ben a Néphadsereg kiadójának (Zrínyi) *Mi újság a nagyvilágban* című sorozatában jelent meg kötet Algériáról. 1962-ben a Magyar Távirati Iroda adott ki egy dokumentumkötetet Algéria függetlenséghez vezető útjáról a *Világpolitikai Dokumentumok* sorozat részeként. Ugyanebben az évben a párt kiadójának (ekkor már Kossuth a neve) *Világesemények Dióhéjban* sorozatában is megjelent egy ismertetés Algéria függetlenné válásáról, továbbá az ifjúsági Móra kiadó fiataloknak szánt kötete ugyanerről a témáról. Két évvel később, ugyancsak a párt kiadójánál, egy újságírói utazásról szóló riportkönyv jelent meg, mellyel lezárult az Algéria függetlenné válásának időszakához kötődő kiadványok sora.²² E kötetek – ahogyan az várható is volt –, egyértelműen antikolonialista ideológiában keretették az algériai függetlenségi harcot. Nem hallgatták el, hogy a függetlenségért nem kizárólag csak a marxizmus–leninizmus elveit valló erők küzdöttek, de egyfajta népfrontos szemlélet alapján valamennyi „haladó” algériai politikai erővel való szolidaritást hangsúlyozták, és természetesen csak ezeket tekintették az algériai társadalom autentikus képviselőinek.²³ E publikációk alapján arra

²¹ Byrne 2016.

²² Darlin 1954; Árkus 1957; Gombos (szerk.) 1962; Máté 1962; Pálffy 1962; Várkonyi 1964.

²³ Burton–Ginelli–Mark–Radonjic 2023. A szocialista útirodalom kapcsán a szerzők rámutattak, hogy az ilyen munkákban az ideológiai rétegek alatt kolonialista szemlélet és eurocentrizmus is rejtőzött.

következtethetnénk, hogy a magyar közvélemény élénk, és az internacionalista antiimperializmus szellemének elkötelezett érdeklődéssel követte az itteni fejleményeket.

Függetlenné válását követően szinte azonnal érkeztek Algériába magyar szakemberek, először jobbra orvosok. Ez az Algéria támogatására vonatkozó, antiimperialista nyelvezetben beszélő hivatalos magyar politika része volt.²⁴ A szakemberek ott-tartózkodásuk alatt számos jelentést, beszámolót írtak, részben munkahelyi feletteseiknek, részben pedig a belügyi hatóságoknak. Ezek az 1960-as években az „Orvosok” fedőnevű, a Belügyminisztérium (BM) III/II., tehát az elhárítás által vezetett objektumdossziéba kerültek. A dosszié 1963. január 30-ával létesült, miközben a magyar követség is csak 1962 decemberében nyílt meg, tehát az algériai magyarokra vonatkozó, illetve a tőlük származó jelentések a függetlenné válás után azonnal elkezdtek gyűlni. Később a magyar belügy algériai munkája valamilyen okból törést szenvedett, 1979-ben szervezték újjá egy fedett belügyi tisztnek az algériai magyar követségre telepítésével. Ezután a „Távoli” fedőnevű objektumdossziében gyűjtötték a magyar kolóniára vonatkozó jelentéseket. Ezekben a dossziékban nagy számban találhatóak belügyi célra készült jelentések, vagy a szakértők által a hazai munkahelyi feletteseknek írott jelentések másolatai. A továbbiakban ezeket elemzem, majd végül három hosszabb lélegzetű, nem egykorú, hanem visszaemlékezésként megírt, algériai útbeszámolót mutatok be.

MAGYAROK ALGÉRIÁBAN A MAGYAROKRÓL

Az egykorú jelentések egy része természetesen Algéria nemzetközi és belpolitikai helyzetéről szól. A szövegek elsősorban nem titkos eszközökkel megszerzett információkat tartalmaztak, a magyar szakértők a beszélgetéseik során hallott, nagyjából közszájon forgó információkról számoltak be. Ezek közé tartoztak az algériai politikai elit frakcióharcairól szóló hírek, vagy a csendőrség, a rendőrség, illetve a hadsereg között meglévő szembenállás. De volt szó a szakszervezetek erejéről, üzemi öngazgatási törekvéseiről, amelyeket a pénzügyminisztérium a vállalatok finanszírozásának korlátozásával ellehetetlenített. A magyar szakemberek természetesen külpolitikai fejleményekről is beszámoltak. 1973 nyarán például több hozzávetőleges dátum is szerepelt a jelentésekben arról, hogy az arab államok koalíciója várhatóan mikor támadja meg Izraelt. Erről, mint biztosan várható eseményről szélteben-hosszában beszéltek a főváros nemzetközi köreiben; a jom kippuri háború végül 1973. október 6-án tört ki.

Az ilyen politikai jellegű tudósítások mellett a magyar szakemberek elsősorban a saját munkájukról jelentettek, mégpedig annak körülményeiről, és azokról

²⁴ Nagy 2021.

az emberekről, akikkel a munka során kapcsolatba kerültek.²⁵ Ez érthető is, hiszen a jelentésírók többsége azért tartózkodott Algériában, hogy szakmai munkát végezzen. A jelentések azonban ennél is nagyobb arányban – mondhatni elsősorban –, a többi, Algériában élő magyar emberről szóltak, akik közé egyáltalán nem csak a szocialista Magyarországról hivatalos keretek között érkezett szakértők tartoztak. A jelentésekben az 1960-as években gyakran, a következő évtizedben már ritkábban, de feltűnnek különböző kalandos sorsú, magyar származású személyek, szökött idegenlégiosok, matrózok, kétes garázstulajdonosok. A megtelepedés, kapcsolatépítés fázisában a kiérkező szakértők, sőt a követség személyzete is gyakran hagyatkozott a köreikben felbukkanó magyarokkal való kapcsolatokra. Ez néha nem bizonyult szerencsésnek, mert ezek az emberek, ahogy jöttek, úgy gyakran el is tűntek, vagy pedig a velük való viszony nem bizonyult biztonságosnak. A nagykövetség széfjét például egy olyan magyar származású iparossal készítették el, akiről azután kiderült, hogy a szakmában való jártasságát korábban kasszafúróként is kamatoztatta.²⁶ 1963-ban mintegy 200 főre becsülték azon magyarok számát, akik az idegenlégio tagjaként, vagy abból a francia hadseregbe átlépve Oranban tartózkodtak. Egy részükről föltételezték, hogy esetleg hajlandóak lennének hazatérni Magyarországra, és néhányan ugyan jelentkeztek is a követségen, de a későbbiek folyamán egyetlen eset sem ismert, amikor erre sor került volna.

A fenti bizonytalan egzisztenciák említése mellett a jelentésekben magyar hátterű személyek két további csoportja tűnik föl. Az egyikbe annak a mintegy húsz családnak a tagjai tartoztak, akik a két világháború között érkeztek Algériába, és még az 1960-as években is ott éltek. Többségük eredetileg Franciaországba vándorolt ki munkát keresve, vagy baloldali politikai elkötelezettség miatt még az 1920-as években, illetve a nagy világgazdasági válság idején, majd onnan költözött az észak-afrikai francia területre. Az 1930-as években egy magyar egyesület is működött Algírban. Ehhez a körhöz csatlakoztak még néhányan, akik a polgárháború végén menekültek el Spanyolországból. E magyar hátterű emberek egy része 1945 után visszatért Magyarországra, mások – sok franciához hasonlóan – a függetlenné válás idején távoztak Franciaországba, de még 1967-ben is volt 27 olyan magyar állampolgárnak számító, többnyire az I. világháború idején vagy az előtt született, de már évtizedek óta Algériában élő személy, akiről a követségen is tudtak. E csoport tagjaihoz képest a hivatalos magyar képviselők szemében veszélyesebbnek számított a másik csoport, a Magyarországot 1945 után vagy 1956-ban elhagyók.²⁷

²⁵ Magyarország algériai kapcsolatairól és a magyar szakemberek ottani munkakörülményeiről: Bódy 2023a.

²⁶ 1968. június 30. Dénes fedőnevű (továbbiakban: fn) ügynök beszámolója. ÁBTL 3.2.5. - O-8-297/1. A következőkben idézett jelentések nagy része ebből, az „Orvosok” című objektumdoszsiéból származik. A máshonnan származó forrásokat külön jelölöm.

²⁷ Jelentés az algériai ügynökhelyzetről, 1963. május 2.; Kertai fn ügynök jelentése, 1964. február 3.; Joby fn titkos munkatárs (továbbiakban: tm) összeállítása az algériai magyarokról, 1967. február 8.

Az 1960-as évekből származó jelentésekből látható, hogy a kikerkező szakértők első helyi kapcsolatai gyakran a már korábban is az országban élő magyarok voltak. Akadt közöttük olyan, aki lakásbérletben segített, vagy éppen rendelkezésre bocsátotta a sajátját, amíg ő maga Franciaországban tartózkodott.²⁸ A magyar származású Fritz fodrászműhelye vagy Müller István cukrászdája a magyar kolónia találkozási pontja lett Algírban.²⁹ Constantine-ben szintén az ottani magyar fodrász műhelyébe jártak a magyar szakemberek, amit a hazai belügy képviselői már rossz szemmel néztek, mert ő 1956-os „disszidens” volt. Müller Istvánról viszont azt derítették ki, hogy a hazai szociáldemokrata cukrász szakszervezet aktivistájaként részt vett az 1930. szeptember elsejei, nagy fővárosi tüntetés szervezésében. Később Algírban a Francia Kommunista Párt tagja, s a kommunista „kisiparos szakszervezet” egyik vezetője lett. Befutott algíri cukrászata mellett Dél-Franciaországban is volt egy háza, oda készült visszavonulni. Fia, aki eredetileg már nem tudott jól magyarul, francia nyelvórákat adott a követség alkalmazottainak. A nagykövetség Magyarországról érkezett háztartási alkalmazottja, V. V. feleségül ment az ifjabb Müllerhez, s a frigre a magyar belügy építeni kívánt, azt feltételezván, hogy Müller Franciaországban épít majd valamifajta karriert, és a jövőben hasznos informátor lehet. A BM III/II.-nek a fiatal pár felmérését célzó munkája azonban a nagykövet tudomására jutott, aki erre – a BM értékelése szerint – hisztérikusan reagált. Ennek az volt az oka, hogy a nagykövet, Mátyás László, aki a spanyol polgárháború egykori résztvevőjeként 1949 és 1954 között börtönben ült – majd 1956 után 1957 februárjáig a hazai megtorlás egyik rendőri irányítója volt –, azt hitte, hogy a BM ellene készít elő valamilyen ügyet a nagykövetségen.³⁰

A háború előtt érkezett migránsok mellett azonban a szocialista szakértők környezetében a II. világháború után Algériába került magyarok is feltűntek. Különösen sokat szerepel a jelentésekben Lapray Géza hidrológus mérnök, egyetemi tanár, aki széles algériai és nemzetközi kapcsolatrendszere révén sokat segített a kikerkező szakembereknek. Lapray apja tábornokként szolgált a Horthy-korszakban, ezért a magyar nagykövet nem volt hajlandó kapcsolatba lépni vele, noha ezt az egyetemi tanár szívesen vette volna.³¹ A hazai hatóságok még nagyobb bizalmatlansággal tekintettek dr. Sahyra, az algériai csendőrség magyar származású orvos ezredesére. Sahy, a BM ellenőrizhetetlen információja szerint, Marokkóból fegyvercsempészéssel segítette a Nemzeti Felszabadítási Frontot (FLN) a függetlenségi háború időszakában, és ebből az időből magas rangú kapcsolatokkal rendelkezett az algériai elitben.³² A belügyi szervek, folyamatos érdeklődésük

²⁸ Kertai fn ügynök jelentése, 1964. június 28.

²⁹ Kertai fn. ügynök jelentése, 1964. június 28.; 1965. november 19.; Varga Péter fn ügynök jelentése, 1966. február. 21.; Kertai és Varga Péter fn ügynökök jelentéseinek összefoglalója, 1965. október. 20.

³⁰ Jelentés Müllerné V. V. ügyében, 1965. november 19.

³¹ Kertai fn ügynök jelentései 1964. június 28., 1966. február 21.; Joby fn tm jelentése, 1966. szeptember 19.

³² Kertai fn ügynök jelentése 1967. március 16.; összefoglaló jelentés a disszidálásokról, 1968. február 6.

ellenére sem tudták pontosan felderíteni, hogy Sahynak mi is a pontos pozíciója az algériai biztonsági erőknél, de attól tartottak, hogy kapcsolattartása a magyar szakértőkkel veszélyes lehet, mert a „disszidálás” felé terelheti őket.

„Szakembereinkre nézve jelent veszélyt és megkörnyékeezést néhány disszidens magyar. Ezek közül konkrétan Sahy doktort említhetem, aki több orvosunkkal kapcsolatban volt, így pl. N. P. Dr.-al. A kapcsolat úgy indult, hogy Sahy W gépkocsi beszerzését ajánlotta föl kedvezményesen, amire aztán »harapnak« főként orvosaink. E kapcsolatból azután nem egyszer disszidálás vagy behálózás lesz.”³³

A BM szemében más magyar emigránsokkal való kapcsolattartás a „disszidálás”-on kívül is rejtett erkölcsi kockázatokat. Egy magyar származású svájci villanyszerelővel való kapcsolatról például így fogalmazott a kiutazást szervező hazai vállalat, a TESCO Nemzetközi Műszaki Tudományos Együttműködési Iroda (továbbiakban: TESCO) algíri kirendeltségének vezetője, ekkor egyben a BM III/II. algíri tisztje:

„[B]arátilag figyelmeztettem M-et, hogy először is nem helyes, ha egy hivatalos kiküldött minden vasárnapját egy disszidens társaságában tölti, de még ennél is helytelenebb, ha elfogadja, hogy P. fizesse a szórakozásokat. Felhívtam a figyelmét, hogy egy magyar kiküldöttnek már csak azért is gavallérnak kell lennie, hogy a disszidens ne tudjon politikai tőkét kovácsolni az ő potyázásából.”

M. ironikus válasza nem éppen szocialista öntudatról árulkodott, állítása szerint ugyanis „azért járt P-vel, mert eddig csak brossúrákból ismerte a kapitalizmust, de most személyesen tanulmányozza”.³⁴ Más esetekben a kirendeltségvezető arról jelentett, hogy dr. Sch. a Casino Alettibe jár rulettezni, más magyar szakemberek pedig a tisztázatlan háttérű és tevékenységű Zs.-vel, aki egyes információk szerint Sahy unokatestvére, a Santa Monica bárban költenek nagyobb összegeket, ahol magyar cigányzenekar játszik.³⁵

A jelentések legnagyobb részt azonban nem a II. világháború előtt vagy után Algériába érkezett magyarokról szólnak, hanem a szocialista Magyarország hivatalos kiküldöttjeiről. Az egymásról vagy mások által róluk írt jelentések alapján kirajzolódik az a horizont, amelyen megtapasztalták mindennapjaikat, és ők maguk értelmezték az Algériában végzett munkájukat. Ezekben a jelentésekben a szakemberek számos nehézségről számoltak be algériai életükkel és munkájukkal kapcsolatban. A lakhatás megoldása a fővárosban is nehéznek bizonyult – ezért jött jól a helybéli magyarok segítsége a bérlakás keresésében –, vidéken pedig gyakran csak a magyarországi középosztályi sztenderdektől igencsak eltérő

³³ Szalóki fn tm jelentése, 1968. július 2.

³⁴ Dénes fn ügynök beszámolója, 1968. június 30.

³⁵ Joby fn tm jelentéseinek kivonata, 1966. február 21.; Kertai fn. ügynök jelentése, 1964. június 28.

szállások kaphattak.³⁶ Dr. L. például öt napra abbahagyta a munkát, mert kicsiny lakása sötét volt, vizes, és hiányzott belőle a tűzhely. Felettesei emiatt megrótták, sőt idő előtti hazarendeléssel fenyegették meg, de végül mégis némi megértéssel kezelték az ügyét, és igyekeztek javítani az orvos lakáshelyzetén.³⁷ A magyar orvosok sérelmezték, hogy a TESCO gyakran vidéki helyekre küldte őket, ahol főorvosi besorolást kaptak. Ez a cégnek nagyobb bevételt jelentett, de az orvosoknak nem, akiknek ugyanakkor a nagyvárosinál sokkal rosszabb élet- és munkakörülmények között kellett dolgozniuk.³⁸ Ez nemcsak a lakhatási nehézségeket jelentette, hanem extra munkaterhelést is, mert a távoli egészségügyi intézményekben hiányoztak a képzett asszisztensek, ápolók, műtősök, laboránsok, így a doktorokra sokféle, általuk nem orvosinak tartott munka hárult. Nekik egyébként is sok konfliktusuk volt a TESCO-val mint magyarországi munkáltatóval a késedelmes bérfizetés, ügyeik nehézkes intézése miatt. Dr. Sch. „emberkereskedő vállalat”-nak nevezte a céget, amely szerinte drágán adja el szaktudásukat az algériai államnak, s amellyel szemben a magyar orvosok kiszolgáltatottak.³⁹

Ez a megfogalmazás arról árulkodik, hogy a magyar orvosok az 1960-as években nem annyira az internacionalizmus vagy az antiimperializmus értelmezési keretében látták saját munkájukat az észak-afrikai országban. A maguk részéről az otthonihoz képest sokkal magasabb fizetést vártak el, cserébe az algériai munka – és a kényelmetlen körülmények – vállalásáért. A szakemberek, mindenekelőtt az orvosok életét és munkáját nemcsak a helyi körülmények nehezítették, hanem éppenséggel az egymás közötti konfliktusaik is. Dr. Sch. például „szenvedélyes levélíró”-ként – a BM minősítése – kritizálta és támadta kollégáit. Maga dr. Sch. egy kollégája szerint „[e]mberileg egy jellemtelen, a koncentráció táborban eltöltött éveire számító ember”.⁴⁰ A TESCO-iroda BM-es vezetője, minden empátiát nélkülöző módon, abban a kérdésben foglalta össze róla a véleményét, hogy „Auschwitzből jött idegroncsokat minek küldenek ide”.⁴¹ A zsidó származás témája más formában is fölmerült a magyar orvosok között. K. doktornő például azzal vádolta S. doktort, hogy utóbbi följelentette őt az algériai hatóságoknál, miszerint zsidó lenne, ami nagyon veszélyes, hiszen az arab országban nem tűrik meg a zsidókat.⁴² K. doktornőnek ez a vélekedése tévedésen alapult, hiszen számos zsidó származású személy volt a magyar szakemberek között. Róla egyébként a BM megállapította, hogy anyai oldalról valóban zsidó származású. Ugyanakkor, amikor a TESCO irodavezetője meglátogatta az apácák által

³⁶ E kérdésekről: Bódy 2023a.

³⁷ Jelentés Dr. Keresztes László, az Egészségügyi Minisztérium személyzeti főosztályvezetőjének algériai látogatásáról, 1966. április 19.

³⁸ Összefoglaló H. S. és felesége hazatértük után a BM-ben tartott szóbeli beszámolójáról.

³⁹ Jelentés, 1966. október 29.

⁴⁰ Joby fn tm jelentése, 1966. szeptember 19.

⁴¹ Összefoglaló H. S. és felesége hazatértük után a BM-ben tartott szóbeli beszámolójáról.

⁴² Binéth fn tm jelentése, 1966. március 2.

vezetett kórházban, ahol élt és dolgozott, dr. K. sikertelenül igyekezett elrejtteni előle a szobájában tartott Szűzanya szobrot.⁴³

Vallási kérdések más vonatkozásban is fölmerültek. Dr. H. és Dr. M. gyermekei például ugyanabba a katolikus egyházi iskolába jártak. Dr. K. T. és családja a hivatalos magyar képviselők helytelenítése ellenére szintén templomba járt, gyermekeik pedig katolikus hittanra.⁴⁴ Úgy látszik, hogy némely magyar szakemberek számára az algériai munka az 1960-as években inkább a francia katolicizmus észak-afrikai leágazásának megismerésére nyújtott alkalmat, semmint a szocialista nemzetköziség megtapasztalására. A TESCO – egyúttal a BM – algériai képviselője egy építésszel kapcsolatban, aki hosszú éveken át dolgozott Algériában a TESCO–KÖZTI irodában, és számos középületet tervezett, a következőképpen fogalmazott:

„Ezen személyek közül egyedül A. és felesége mentalitása, vallásos hivalkodása váltott ki belőlem antipátiát. Egy időben volt olyan érzésem, hogy ezek az emberek nem akarnak visszatérni Magyarországra, de ezt bizonyítani nem lehet... Időközben azonban ezt a véleményemet megváltoztattam anélkül, hogy velük szemben táplált antipátiám megváltozott volna.”⁴⁵

A szóban forgó építész és felesége az örmény katolikus vallást gyakorolták, ami otthonuk berendezésén is egyértelműen látszott.

A vallási mellett politikai-világnézeti különbségek is megosztották a hivatalos magyar kolóniát. Dr. K. T.-t, aki a BM tudomása szerint Pécs egyik, a két világháború között hivatalban lévő alpolgármesterének fia volt, a katolikus vallásgyakorlaton túl nacionalista, irredenta nézeteiről is ismerték a jelentések alapján.⁴⁶ Dr. P. M.-et egyenesen „fasisztá”-nak minősítette egy kollégája, míg Dr. V. egyesek szerint veszélyes szélsőbalos nézeteket hangoztatott. Ő 1957-ben önként visszaadta párttagkönyvét.⁴⁷ Dr. P. L. pedig, a TESCO-irodavezető szerint szindikalista nézeteket vallott. Ez alatt azonban nem a munkásmozgalmi ideológia sajátos irányát értette, hanem azt a tényt, hogy Dr. P. L. azt hangoztatta, hogy az orvosoknak szervezkedniük kellene a TESCO-val szemben a jobb körülmények kivívása érdekében.⁴⁸ Az ilyen politikai jellegű vádakot megfogalmazó jelentéseken túl, lényegében minden orvosról található személyeskedő bírálat a kollégák beszámolóiban. Rendszeresen vádolták egymást anyagiassággal, intrikus természettel, rosszindulattal.

A BM „disszidálás” miatti félelme nem volt eltűzött, ilyen esetek ténylegesen is előfordultak. 1968 nyaráig „disszidált” Dr. Sch., az auschwitzi túlélő,

⁴³ Joby fn tm jelentéseinek kivonata, 1966. február 21.

⁴⁴ Joby fn tm jelentéseinek kivonata, 1966. február 21.

⁴⁵ Dénes fn ügynök beszámolója, 1968. június 30.

⁴⁶ Joby fn tm jelentéseinek kivonata, 1966. február 21.

⁴⁷ Jelentés, 1968. június 24.; Joby fn tm jelentéseinek kivonata, 1966. február 21.

⁴⁸ Joby fn tm jelentéseinek kivonata, 1966. február 21.

a félig zsidó származású K. doktornő és a vele folyamatosan rossz viszonyban lévő N. P. doktornő is. Szintén ezt tette Dr. P. I. ideg- és elmegyógyász, zenetanárnő feleségével és három gyermekével együtt, a szindikalista nézeteket valló Dr. P. L. és egy tüdőgyógyász, ugyancsak P. L. monogrammal. Rajtuk kívül önkényesen nem tért haza N. L. nőgyógyász sem, aki nemcsak hogy MSZMP-tag volt, de az egyik algériai vidéki városban dolgozó magyar szakemberek pártcsoportjának a vezetője is. Szintén „disszidált” M. L. fogorvos – aki, mint a vizsgálat utóbb megállapította, az utolsó hónapban már nem vállalt hosszabb távú kezeléseket, illetve sürgette a folyamatban lévők befejezését –, és ez különösen rosszul érintette a nagykövetet, akinek közös vitorlása volt vele, amelyből M. L. távozásakor elvitte a kormányművet.⁴⁹

Az 1960-as években Algériában dolgozó magyar orvosok az általuk írt jelentések alapján meglepően keveset foglalkoztak a helyi társadalommal, vagy más külföldi munkatársaikkal, ismerőseikkel. Algériában is mintha csak a kárpát-medencei magyar glóbuszon éltek volna, igazán érdekes számukra csak az volt, ami Magyarországhoz kapcsolódott. Jellemző, hogy egy évtizedek óta Algírban tevékenykedő embert, Hochfeldert is rendszeresen „felvidéki magyar kereskedő”-nek aposztrofálták, nemcsak a jelentésíró orvosok, hanem a TESCO-iroda BM-es vezetője is, annak ellenére, hogy az illető az 1960-as években rádió- és televíziókészülékekkel kereskedett Franciaország és Algéria között.⁵⁰ A régebb óta francia Észak-Afrikában élő Hochfelder segített a szocialista szakértők lakhatási gondjainak megoldásában, sőt saját lakását is szívesen a rendelkezésükre bocsátotta, amikor ő a franciaországi házában tartózkodott. A magyar szocialista szakértők tehát semmi jelét sem adták annak, hogy tudatában lennének azzal, hogy a „forradalom Mekkájá”-ban dolgoznak.

Ha kisebb mértékben is, de azért születtek olyan jelentések, amelyekből kiderült, hogy miként látták a magyar szakemberek az algériai társadalmat és az ott dolgozó többi külföldit. A továbbiakban a jelentések ezen részeit mutatom be részletesebben.

MAGYAROK AZ ALGÉRIAI AKRÓL ÉS AZ ALGÉRIÁBAN ÉLŐ KÜLFÖLDIEKRŐL

Bizonyos mértékű érintkezés a magyar szakemberek, családok és az algériai társadalom között elkerülhetetlen volt. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy ezt a magyarok nagy része nem tartotta fontosnak, nem törekedett rá, s az algériaiak jelentős része sem volt erre nyitott. „A helyiekkel való találkozások a mi részünkről eléggé korlátozott. Családi kapcsolatokat teremteni, kölcsönös látogatásokat családi körben

⁴⁹ Joby fn tm jelentése, 1966. szeptember 19.; Sörös fn tm jelentése 1966. november 22.; összefoglaló jelentés a disszidálásokról, 1968. február 6.

⁵⁰ Kertai fn ügynök jelentése, 1964. június 28.

lebonyolítani elég nehéz.”⁵¹ Az algériaiak társasélete a szakértők megfigyelése szerint más minták szerint szerveződött, mint a magyaroké. A férfiak a kávézóban, teázókban vagy azok előtt, az utcán üldögélve folytattak hosszú beszélgetéseket – itt nők nem jelentek meg. Amennyiben a nőknek volt is nemek alapján elkülönített társaséletük, az a magyar szakemberek számára nem volt látható. Néhány vegyes házasság – 1967-ben a konzulátuson hét fiatal magyar feleségről tudtak, akik Magyarországon tanult algériai fiatalemberekkel házasodtak⁵² – és a magyarul tudó, Magyarországon tanult algériaiak biztosítottak lehetőséget közelebbi személyes kapcsolatok kialakítására. Egy jelentésben található utalás arra, hogy egy Magyarországon tanult algériai – nyilván tapasztalatai alapján – úgy próbált bizalmat kelteni magyar partnereiben, hogy románellenes kijelentéseket tett.⁵³ Ugyancsak korábban Magyarországon diákoskodó algériaiaktól származott az az információ, hogy a magyarul tudókat a helyi biztonsági szervek igénybe vették a magyar szakértők levelezésének postai cenzúrázásához.⁵⁴

Az ilyen jellegű biztonsági ellenőrzés mellett a magyar szakemberek között akadt, aki egyébként is úgy érezte, hogy az algériaiak gyanakvással figyelik. Egy különösen szószátyár jelentőnek az 1970-es évek végén megfogalmazott véleménye szerint a magyar szakértők általános tapasztalata, hogy az „örökös gyanakvás nemcsak a forradalmi időszak szülötte. Az arab jellem eltéphetetlen szerves része a másik embertárs lopva figyelése [...] vagyis a kooperációt az örökös gyanakvás légkörében kell végezni.”⁵⁵ Más jelentő is hasonló tapasztalatokról számolt be, arról, hogy a nagyon bizalmatlan algériai munkatársakkal igen nehéz kapcsolatot kiépíteni. A hazaiak nem szeretnek négy szemközt maradni a külföldi munkatársakkal – szolt a jelentés – valószínűleg azért, mert ezzel gyanússá válnának a kollégáik vagy éppen az algériai elhárítás szemében.⁵⁶ A kapcsolatok létrejöttét nehezítette, hogy Algériában ekkor nem működtek európai értelemben vett presszók vagy más vendéglátóhelyek, ahova meg lehetett volna hívni valakit, és családi látogatásokat sem lehetett lebonyolítani.

Az idézetekben is olvasható sematikus elképzelések az algériai arabokról gyakorta bukkannak föl a jelentésekben. A szakértők lépten-nyomon az algériai társadalom egészére vonatkoztatva vagy az arabokra általánosítva fogalmazták meg egyéni tapasztalataikat, amelyek eleve az előzetes kliséikre épülő percpiciókban születtek. A szószátyár jelentő szerint például „beszélni kell arról is, hogy sokszor barátságtalan, nehéz körülmények közé kerül a kooperáns, mert hisz a fehér emberbe gyaurt látnak az arabok”.⁵⁷ Az iszlámról sok szakértőnek, úgy tűnik, nem

⁵¹ Szalóki fn tm jelentése, 1971. augusztus 9.

⁵² Konzuli útlevelel rendelkezők listája, 1967. február 8.

⁵³ Jákfalvy fn ügynök jelentése, 1970. február 12.

⁵⁴ Ben Hari fn kapcsolat tájékoztatta erről Krajczár tm-et, 1970. október 3-i jelentés.

⁵⁵ ÁBTL 3.2.5. O-8-530/1 A szószátyár jelentő összefoglaló jelentése hazautazásakor, 1982. március 24.

⁵⁶ ÁBTL 3.2.5. O-8-530/1 Seres fn ügynök jelentése, 1980. május 10.

⁵⁷ ÁBTL 3.2.5. O-8-530/1 „Szószátyár” jelentő összefoglaló jelentése hazautazásakor, 1982. március 24.

voltak bővebb ismeretei, sőt, elképzeléseik fő forrása sok esetben Gárdonyi *Egri csillagok*ja lehetett. Az iszlám vallás a jelentésekben ritkán került elő, s ha igen, akkor is negatív kontextusban. „H. doktor például a laboratóriumban egy férfival dolgozott, aki többször imádkozott, mint dolgozott, emellett teljesen képzetlen volt.”⁵⁸ H.-nak mindent magának kellett elvégeznie a laborban, ezért arra kérte az orvoskollégákat, hogy csak a legszükségesebb mintákat küldjék elemzésre, amit orvostársai általában teljesítettek is, kivéve éppen a magyar kollégáját. Az algériaiak munkamorálja gyakori kritikák tárgya volt, egy Magyarországon tanult mérnök szorgalmas munkavégzése is az alacsony szintű munkamorálra vetítve értelmeződött: „Elfoglaltsága – talán így is mondhatnám – saját hibája. Ha a hasonló beosztásban lévő algériai főnököket nézem, mindegyik annyit lóg, amennyit bír. Ő túlságosan becsületes ahhoz, hogy ezt tegye.”⁵⁹

A jelentések az algériai viszonyokat és a magyarországi, illetve az európai körülményeket rendszerint egy „fejletlen–fejlett” skála két végpontjaként értékelték. Egy, az 1960-as évek közepéről származó beszámoló szerint – amely nem egy éveket az országban dolgozó szakértőtől, hanem a szombathelyi Haladás futballcsapatával és a turnézó Honvéd Művészegyüttessel utazó tolmáctól származik –, Algériában még kezdetleges civilizációs formákkal is lehetett találkozni. „Vidéki útjaink során többször találkoztunk még karavánokkal is, amelyek nomád életformája a társadalmi fejlődés civilizációs alsó fokait sem ismeri.”⁶⁰ Tizenöt évvel később a nagykövetség gazdasági vezetőjeként dolgozó, Komáromi fedőnevű kihelyezett BM-es tiszt, akinek az algériai magyarok körében működő ügynökhálózatot kellett összefognia, arab–európai szembeállításban így írta le tapasztalatait a Marseille–Algír-hajóútról:

„Arab hajón való utazást magam részéről a jövőt illetően soha senkinek nem ajánlanám. Ennek alapvető oka elsősorban az, hogy olyan sokféle kellemetlenségnek kell elébe nézni, amely európai ember számára első alkalommal egyenesen visszaszatító. A hajón uralkodó szervezetlenség, rendezetlenség és fegyelmetlenség, figyelmetlenség mellett a piszok, bűz, a civilizáció, kultúra, de a biztonság hiányának légköre is nyomasztó.”⁶¹

A Prewin fedőnevű ügynöknő, Algír városával kapcsolatban, jelentésében úgy fogalmazott, hogy az olyan koszos, hogy ha lakói három évig csak takarítának, akkor sem lenne tiszta. Beszámolójában – szemben a férfi jelentőkkel – a helyi társadalom viszonyainak jellemzésében az a megfigyelés is szerepelt, hogy az „arabok verik a nőket”.⁶²

⁵⁸ Összefoglaló H. S. és felesége hazatértük után a BM-ben tartott szóbeli beszámolójáról.

⁵⁹ Krajczár fn tm jelentése, 1969. május 21.

⁶⁰ Megbízható hírforrás, 1966. június 28.

⁶¹ ÁBTL 3.2.5. O-8-530/1. Komáromi jelentése, 1979. április 20.

⁶² ÁBTL 3.2.5. O-8-530/1. Prewin fn ügynök jelentése.

Sok magyar szakértő szemében az algériai társadalom tagjai az elmaradottságról árulkodó magatartást tanúsítottak az európaiakhoz, mindenekelőtt a franciákhoz való viszonyulásukban is. Egy Magyarországon tanult algériai mérnökkel kapcsolatban jegyezték meg, hogy kivételképpen borivó – ez magyar hatás volna –, „ami itt ritkaság, mert egy arab csak akkor érzi magát előkelőnek, ha a franciáktól eltanult módon iszik”, azaz ha pastist és konyakot fogyasztott.⁶³ Az oktatásban dolgozó magyarok jelentései szerint az egyetemi előadások alatt a hallgatók cigarettáztak, ettek, beszélgettek, köpködtek. A bürokráciát általában hatalmasnak és átláthatatlannak, működését pedig logikátlannak találták, amit viszont enyhített a korrupció, mint az ügyek megoldásának útja. A jelentések az orvosi ellátást egyöntetűen kriminálisnak írták le, ezért a magyar szakemberek és családtagjaik a magyar, esetleg más külföldi orvosokhoz fordultak, ha kapcsolatot tudtak találni hozzájuk. Megállapításaik szerint az algériai egészségügyben a higiéniát hírből sem ismerték, egy vérvétel is fertőzésveszéllyel járt.⁶⁴

A magyarok jelentéseiben a helybéliekhez képest sokkal többet szerepeltek az országban dolgozó külföldiek. Itt nemcsak a szocialistának számító keleti országokból érkező szakemberekről van szó, hiszen különféle keretek között számos nyugati ország szakértője is dolgozott Algériában. Ami a szocialista országok szakembereit illeti, Komáromi jelentéseiből világos, hogy az általuk alkotott kolóniákban ugyanúgy szervezett módon örködték azon, hogy az otthoni normák érvényben maradjanak, mint ahogyan az Komáromi feladata volt a magyar delegáltak körében. (Ő a BM tisztjeként fedett munkakörben dolgozott a követségben.) A nagyszámú kínai szakértő például saját hatóságai irányítása alatt, teljesen zárt módon, Komáromi szerint szinte „munkatábor”-ban dolgozott. Ugyanakkor a kínai követség nagy mennyiségben terjesztett maoista propagandát nyomtatott anyagokon, elsősorban az egyetemi ifjúság körében.⁶⁵ A kínaiaknál csak egy fokkal lazább keretek között éltek a szovjet szakértők, akiknek szintén tilos volt magánjellegű kapcsolatot tartani még a „baráti” szocialista országok szakértőivel is, senkivel nem ismerkedhettek, aki nem volt szovjet állampolgár. Nem hagyhatták el a munkahelyüknek kijelölt települést, nem látogathattak kulturális rendezvényeket, nem járhattak nyelvtanfolyamokra, gyermekeiket helyi és nemzetközi iskolákba sem írathatták be, csak a számukra fenntartott szovjet intézményekbe. Nem használhatták az algériai postát – nyilván, mert ez ellenőrizhetetlen lett volna –, csak az erre rendszeresített szovjet postaszolgálatot.⁶⁶ Nem sok nyoma van annak, hogy a magyar szakértők velük, vagy más, kisebb közép-kelet-európai szocialista országból érkezett szakértőkkel sokat érintkeztek volna. A jelentésekben főleg azok bukkannak föl, akiknek volt magyar kötődésük. Így egy cseh mérnök magyarul értő felesége, illetve egy Jugoszláviából érkezett vegyes etnikumú házaspár már fölkerülhetett a magyar szakértők radarjára.

⁶³ Krajczár fn tm jelentése, 1969. május 21.

⁶⁴ ÁBTL 3.2.5. O-8-530/1. „Távoli”, 1979. április 28-án kelt.

⁶⁵ ÁBTL 3.2.5. O-8-530/1. Komáromi jelentése, 1979. július 4.

⁶⁶ ÁBTL 3.2.5. O-8-530/1. Egy Algériából hazatért szakértő 31 oldalas jelentése, 1982. március 24.

Sokkal több kapcsolatot ápoltak a magyar szakemberek a nyugati szakértőkkel, és ezt szívesebben is tették. Közülük is mindig kiemelték, ha valaki magyar kötődéssel rendelkezett, még akkor is, ha ez csak egy házastárs volt, vagy ha valaki a Kárpát-medence valamelyik tájáról származva valamennyire értett magyarul. A nyugatiak többsége persze nem ebbe a körbe tartozott. A róluk alkotott kép azonban – talán a legnagyobb számban megismert franciákat kivéve – szintén a minden bizonnyal hazuról hozott sémákra épült. A jelentések a következő véleményeket tartalmazták: a britek zárkóztak, de a munkában korrektek, és segítőkészek a problémák megoldásában. A nyugatnémetek lenézik a közép-európaiakat, nem állnak szóba velük, a munkában hajtanak, és a legjobban ők keresnek. Este tőlük hangosak a szórakozóhelyek. Az olaszok általában szimpatizálnak a magyarokkal, többnyire vallásosak, de közülük a munkások hajlamosak zűrös ügyekbe keveredni csempészéssel, spekulánsokkal vagy algériai nőkkel kapcsolatban. Némiképp hasonló a francia munkások jellemzése is, akiket a magyarok erőszakosnak tartottak, föltételezték róluk, hogy gyakran rovott múltúak, és úgy látták, hogy még a képzettebb francia szakértőkkel sem tartanak kapcsolatot.

Utóbbiakról áll össze a legárnyaltabb kép a magyar szakemberek jelentéseiből, valószínűleg azért, mert ők alkották a legnagyobb csoportot a külföldi szakértők között, és mert velük lehetett a legkönnyebben kommunikálni, lévén az Algériában dolgozó magyar szakemberek valamennyire tudtak franciául. Róluk a jelentésekben a következők szerepeltek: többnyire jobboldaliak, gaulle-isták, az 1970-es években giscard-isták, lenézik a Szovjetuniót, a közép-európaiakról pedig úgy tartják, hogy egy lazább börtönben élő „rózsaszínűek”. Ezek a megállapítások legalább annyira szólnak a magyar szakértők Közép-Európáról alkotott képéről, mint arról, hogy francia kollégáik hogyan látták a keleti blokk kisebb európai államait. A francia szakemberek között, magyar vélekedés szerint, sok volt a zsidó és a gyarmati születésű, akiknek nem volt kedvük az egykori anyaországban élni. Nagyon figyelemre méltó a feketelábúakról (*pieds-noirs*, Algéria francia populációja a gyarmati időkből) adott kép a magyarok jelentéseiben.

„Algériában maradt egykori gyarmati tisztviselők és családjuk »a fekete lábúak« [...] az idősek és régi jólét nosztalgiaját idézik fel mindig, mint a Felvidékről és Erdélyből elmenekült polgárság és vezető réteg. A fiatalok asszimilálódnak vegyes házasság révén [...]»⁶⁷

Az 1970-es évek végén egy akkor 50 év körüli magyar szakember szemében tehát a posztkoloniális Algéria pozíciójukat veszítő franciáinak mentalitására a Trianon nyomán érkezett menekültek attitűdjei kínálták az értelmező mintát. Ez nem éppen a hatalmi centrumokkal szemben folytatott szabadságküzdelmek egymásra rímelő közép-európai és gyarmati történeti narratíváit jeleníti meg, és nem is a félperiferiális régiók története közötti párhuzam felismerésére utal,

⁶⁷ ÁBTL 3.2.5. O-8-530/1. Egy Algériából hazatért szakértő 31 oldalas jelentése, 1982. március 24.

valamint még kevésbé az ilyen régiók közötti szolidaritás gondolatára. Szemben azzal, amit az otthoni ideológiai szövegek sugalltak, Algéria függetlensége kapcsán a magyar szakértő inkább az elvesztett birodalom narratívájára tudott aszociálni. Vagyis voltaképpen a francia látószöggel azonosult. Ez nem is meglepő, ha tekintetbe vesszük, hogy az algériai magyar szakértők milyen nagy mértékben Franciaország felé orientálódtak. Gyermeküket rendszerint francia iskolákba jártatták, francia televíziót néztek, francia újságokat olvastak, valamint Magyarország és Algéria között rendszeresen Franciaországot érintve utaztak. Elsősorban a francia – és kisebb részben a frankofón belga – szakértőkkel működtek együtt autóalkatrészek beszerzése, gyerekek közös iskolába szállítása, és általában az elszigeteltség oldása érdekében.⁶⁸

A másik nyugati ország, amelyik a magyar szakértők horizontján – nem posztkoloniális, afrikai, hanem nagyon is közép-európai perspektívából – megjelent, Nyugat-Németország volt. A két országgal való szoros viszony a következőképpen jelenik meg egy magyar szakértő levelében, aki amellet érvel, hogy a hazautazására megszabott egy hét túl kevés:

„Párizsban az osztrák vízum megszerzése két nap. Gyermekeim feladása a Malév gépre egy nap, a bankból a pénzfelvétel vásárlás egy nap, elutazás Stuttgartba gépkocsi átvétel két nap, hazautazás bejáratós gépkocsival három nap, a koci első szervize minimum két nap.”⁶⁹

Az Algériában dolgozó magyar szakértők számára nem csak a Párizsban vásárolt árucikkek és a nyugat-német autók jelentették a vágyott fogyasztói kultúra tárgyait. Mivel otthoni kollégáikhoz képest sokkal több nyugati valutával rendelkeztek, lehetőségük nyílt rá, hogy a Quelle nyugat-német csomagküldő cégtől rendeljenek. E vállalat katalógusaiból – melyek a csodált nyugati fogyasztói kultúra reprezentánsaiként Magyarországon is közkezen forogtak – levélben rendelhetett árucikkeket az, akinek ehhez rendelkezésre állt a megfelelő valuta. A Quelle közös magyar és román részlegét az 1970-es években Stefan Papp vezette, aki erdélyi szász születésűként tökéletesen bírta a román és a magyar nyelvet is. Személye iránt a magyar belügy is érdeklődött. Tudni vélték róla, hogy a világháborúban a Wehrmacht katonájaként harcolt a keleti fronton, de érdeklődésük oka nem ez volt, hanem az, hogy általa a Quelle nyilvántartásaihoz szertettek volna hozzáférést szerezni, hogy ellenőrizhessék, mit és milyen értékben rendelnek különböző magyar állampolgárok a cégtől. Azt is feltételezték egyébként, hogy Papp a megrendelőkről szóló nyilvántartását mindenképpen meg kell, hogy ossza a német biztonsági szervekkel, amelyeknek így rálátásuk van a magyar

⁶⁸ Bódy 2023a.

⁶⁹ Kertai fn ügynök jelentése, 1967. szeptember 22.

szakértők mozgására a világban, beleértve azokat a katonatiszteket is, akik külszolgálatban – Vietnámtól az afrikai országokig – szerzett devizájukat a Quellénél költik el.⁷⁰

HÁROM REFLEKTÁLT NARRATÍVA

Az egykorú jelentések perspektívájának felidézése után végül három olyan visszaemlékezést szeretnék bemutatni, amelyekben egykor Algériában élő magyarok számolnak be a kint töltött éveikről. Abból a tényből, hogy a kiküldetésükről a szerzők utóbb könyv terjedelmű emlékiratot írtak és adtak ki, egyrészt arra következtethetünk, hogy számukra az algériai élményeik igen fontosak voltak, másrészt pedig arra is, hogy a visszatekintő szövegek megalkotása a korabeli rövidebb jelentéseknél reflexívebb módon tükrözi tapasztalataikat. Jelentős időt és energiát áldoztak ugyanis arra, hogy személyes életüknek ezt a szakaszát annak lezárulta után értelmezzék, megörökítsék. Ugyanakkor azáltal, hogy könyveiket nem az akkori hivatalos kiadóknál jelentették meg, illetve időben is a szocialista korszak után publikálták őket, az egykori utazók ezekben a szövegekben már függetleníteni tudták magukat a szocializmus ideológiai mátrixától.⁷¹ A visszaemlékezők közül Várady Judit házastársként, két kisgyermekkel töltött öt évet Algériában 1978 és 1982 között. Zsakó Magdolna Zsakó János romániai vegyészprofesszor feleségeként élt Algériában 1972 és 1976 között, de eközben ő maga is dolgozott a helyi közigazgatásban: anyakönyvezési adatok alapján statisztikai kimutatásokat állított össze. Fóthy János Csehszlovákiából érkezve töltött szintén öt évet az észak-afrikai országban, állatorvosként.⁷²

Visszaemlékezéseik tanúsága szerint mindhárman közelebb kerültek az algériai társadalomhoz annál, mint ami a magyar szakértők rövidebb jelentéseiből látszik. A memoárok mellett, hogy a személyes tapasztalatokról számolnak be, igekeznek áttekintő módon is bemutatni Algériát. Zsakó és Várady műve útikönyvként is olvasható, mely a természeti szépségek ismertetése mellett a történeti és kulturális örökség helyszíneire helyezi a hangsúlyt. Fóthy visszaemlékezése a személyes élményei mellett nem kifejezetten útleírászerű, inkább amatőr földrajzi és etnográfiai leírásokat tartalmazó részeket foglal magába. Ez utóbbiakhoz magyar és francia nyelvű forrásmunkákat használ fel, egyetlenegy cseh vagy szlovák nyelvű munkát sem hivatkozik. Csehszlovákiát – jóval ezen államalakulat felbomlása után – diktatúraként említi. Attitűdjeit jellemzi, hogy ő a magyar NB I. eseményeit követte, gyermekeinek pedig a csehszlovák követségi iskolában nagy gondot okozott magántanulóként a cseh nyelvű vizsgák letétele, mivel igazán jól csak magyarul tudtak.

⁷⁰ ÁBTL 3.2.5. O-8-530/1. Egy Algériából hazatért szakértő 31 oldalas jelentése, 1982. március 24.

⁷¹ E mátrixon belüli szövegeket elemez: Burton–Ginelli–Mark–Radonjic 2023.

⁷² Várady 2008; Zsakó 1997; Fóthy 2013.

Fóthy János Algéria olyan vidékein látott el állatorvosi feladatokat, ahol előtte állatorvos még soha nem dolgozott. Ennek ellenére sikeresen folytatta tevékenységét, noha a vidéki közigazgatástól, amelynek elvileg funkcionáriusa volt, elbeszélése szerint nem sok segítséget kapott. Eleinte nehezen érvényesítette az elhullott állatok fogyasztásának tilalmát vagy a vágóhídi húsvizsgálat intézményét. Idővel azonban nemcsak a nagy állami gazdaságok, hanem a vidék parasztjai is a megrendelőivé váltak. Ezt a magánpraxisát, amelyből jövedelmének nagy része származott, állami felettesei nem nézték jó szemmel (ugyanúgy, mintha egy közép-európai szocialista országban dolgozott volna magánpraxisban a hivatalos állása mellett, de ilyen páhuzamokat ő nem fogalmazott meg). Tevékenységét Fóthy teljesen tárgyilagosan, földhözragadt módon – árokparti sebésztekként leírva – mutatta be, nem keretezte szocialista vagy az elmaradottság versus modernizáció pólusai között mozgó értelmezéssel. Algéria lakosaival szemben nem volt lenéző, úgy tűnik, természetesnek találta, hogy például autóra praktikus okokon túl azért is szüksége volt, hogy meglegyen a tekintélye a vidék lakossága előtt. Az olyan megfigyelésekhez sem fűzött kommentárt, mint hogy például a gazdáknál, ahol állatokat látott el, az udvarra kihozott kis asztaloknál kínálták meg, a házba, ahol a nők tartózkodtak, sohasem engedték be. A baráti kapcsolatok kiépítésének nehézségei kapcsán ő is említette, hogy otthoni meghívást az algériaiak sohasem viszonznak, viszont utána váratlanul bármikor megjelennek vendégként, és a család nőtagjaihoz igyekeznek közel kerülni. Az ilyen meglátások ellenére kritikát nem az algériai társadalommal, hanem inkább csak a nem hatékony, illetve korrupt közigazgatással, valamint az egészségügyi ellátással szemben fogalmazott meg; ha tehette, magyar vagy más külföldi orvosokhoz fordult, illetve saját magát kezelte, például veszetség esetén. A leginkább kritikus pedig saját csehszlovák főnökeivel volt. A földrajzi vagy etnográfiai jellegű részletek mellett történeti perspektívát nem a gyarmatosítás, felszabadulás témakörével kapcsolatban jelenített meg, hanem könyvében többször is visszatért arra a gondolatra, hogy a 16. és 17. században Algéria és Magyarország egyformán a Török Birodalom részét képezte, és föltételezte, hogy akár magyar rabok is kerülhettek az afrikai országba. Számára ez a szál jelentette a kapcsolódást a Kárpát-medence és Észak-Afrika történetében.

Könyvének bevezetője szerint Várady Judit közvetlenül hazatértük után vetette papírra emlékeit algériai élményeiről, és 25 évvel később, 2008-ban, változatlan formában jelentette meg a szöveget. (Az azonban néhány utólagos zárójeles betoldást bizonyosan tartalmaz.) Úgy tűnik, Várady és családja kezdettől fogva szokatlanul nyitottan viszonyult a környezetükben lévő algériaiak felé. Baráti kapcsolatokba léptek családokkal, meghívásokat küldtek és fogadtak el, és az annabai vasmű lakótelepén, ahol éltek, széles és kölcsönösen támogató kapcsolatrendszert építettek ki. Szomszédjaikkal együtt még a ramadánban is igyekeztek részt venni. Vagyis megfelelő nyitottsággal mégsem volt lehetetlen baráti kapcsolatokat ápolni az algériaiakkal. A három visszaemlékezés közül Váradyéból rajzolódik ki a legplasztikusabb kép a hétköznapi életről. A család egy új településrészen lakott, mely a régebbi

város mellett, a vasmű beruházása révén jött létre, és a dolgozók számára épített, sok kihívással küzdő, modern lakótelepből, valamint a mellette minden tervezés nélkül létrejött bádogvárosból állt. Utóbbi lakóit szintén a munka lehetősége vonzotta a környékre. A család ottléte alatt még épülőfélben lévő lakótelep nélkülözte az infrastrukturális beruházásokat, a közművek pedig néha napokra kihagytak. Tartós vízhiány esetén a lakók mellékhelyiségként az erkélyeket használták – ahol különben állatokat is tartottak –, a szerző pedig a közeli forrásnál állt sorba ivóvízért, együtt a bádogváros teljesen iskolázatlan, analfabéta asszonyaival. Nemcsak a lakótelepi szomszédságot ismerte, hanem valamennyire a *bidonville* világát is, például a telep javasasszonyát.

Várady szövegében a konkrét hétköznapi tapasztalatok mellett szintén megjelennek reflexív, nagyobb kulturális vagy történeti kontextusba tartozó megállapítások. Az ő munkája az egyetlen, amelyik negatív felhanggal beszélt a franciákról mint gyarmatosítókról, és amelyik a megtapasztalt társadalmi jelenségeket egy jövőbeli progresszió reményében értékelte – azaz úgy gondolkodott a problémákról, hogy azok a jövőben majd megoldódnak. A történeti jövő horizontjának inkább csak implicit megjelenésénél azonban az általánosabb reflexiók között jóval hangsúlyosabbak a messzi régmúltba visszatekintő perspektívák. A kötet címadásának – *Zarándoklat Sefárba* – feloldása például egy ószövetségi történeten alapul.

„Legrégibb írásos bizonyíték, bármilyen furcsa is az iszlám világban, a Biblia. Noé gyermekei közül a Sem fiainak leszármazottai nyugat felé vándoroltak és letelepedtek Sefárba. Hogy a Tassili hegység Sefárja és ezernyi sziklafestménye volt-e a bibliai Sefár, ez bizony rejtély.”⁷³

Az algériaiak, vélte Várady, Ábrahám népének vallják magukat, mert az arabok Ábrahám egyik fiának leszármazottai volnának.⁷⁴ A szöveg reflexív történeti rétegeiben azonban az Ószövetség által kínált perspektívánál erősebb az antikvitás jelenléte. A szerző és családja sokat utazott az országon belül, antik romokat, épületeket, egész városrészeket látogattak meg, s ezek kapcsán a szöveg a pun háborúkat és más ókori eseményeket idéz fel. Várady egy városról szerzett saját benyomásait a Kr. u. 1. században élt Pomponius Mela földrajztudósra ugyanazon városról szóló leírásaival vetette egybe. (A név azonban elírva, Pompeiusként szerepel.) „Az arabba lett fehér házak között bolyongva minden lépésünk a múlt királyok lábnyomában visz.”⁷⁵ A Szaharába tett kirándulásaik alkalmával pedig, eltűnődve a nomád nemzetségek primitív–civilizált szembeállításban értelmezett életformájának közösségi jellegén, felmerült benne, hogy a „primitív” bizonyos szempontból felette állhat a „civilizált”-nak.

⁷³ Várady 2008: 15.

⁷⁴ Várady 2008: 16.

⁷⁵ Várady 2008: 22.

„Ugyan elgondolkodunk-e mi civilizált emberek kis apróságaink születésekor, névadó ünnepségeken arról, hogy ez a gyermek a közösségé is? Vajon van-e bennünk egy parányi elkötelezettség a nagy rend iránt, amiben élünk? A mi világunk felbomló családjai, sok mindent megadnak a kis jövevénynek, mégis lazábban fogjuk kezüket, mint egy primitív nomád gyereket az ő közössége.”⁷⁶

Az algériai társadalom értékesebb jellemzőit a hagyományokhoz kapcsolta, a modernizálódás jeleit pedig – ellentmondásban a szövegben másutt megjelenő progresszív perspektívával – értékvesztésként látta.⁷⁷ Emlékeiben az algériai társadalom emberibbnek tűnik a hazainál. „Sohasem éreztem a segítséget, jó szándékot olyan szívből jövőnek egyetlen embernél sem, mint náluk, közöttük.”⁷⁸

Zsakó Magdolna könyve széles humán műveltségről tanúskodik. A szerző az algériai társadalom felé őszinte érdeklődéssel és előítélet-mentesen fordult. Ez kiegészült egy csöppnyi orientalizálással, amikor például az arany ékszerek és a barna bőr, fekete haj és szemek kontrasztjáról beszélt szomszédasszonyuk kapcsán, akivel betegség idején kölcsönösen támogatták egymást. A házaspár algériai ismerőseik iránti nyitottságát jelzi az is, hogy ramadán idején meghívást kaptak esti lakomákra. Zsakó megvédte az arabokat az ellen az európaiak körében elterjedt vélekedéssel szemben, mely szerint notórius hazudozók lennének. Úgy vélte, hogy egy ügy elintézésének, egy áru beszerzésének vagy valamilyen segítségnek az ígérete, amit nem is áll módjukban betartani, nem hazugság, ők azt egyszerűen a jóindulat és együttérzés kifejezésének szánják. Viszont nagyon segítőkészek, egy lerobbant autó mellett például azonnal megállnak segíteni. Egy beduin sátorszállodában töltött éjszaka után az ottfelejtett fényképezőgépet utánuk küldték. Az időérzék – volt a meglátása – egyszerűen teljesen eltér az európaiától, a „holnap” nem a konkrét holnapot jelenti. A házaspár az algériaiak mellett nyugatról érkezett szakértőkkel, illetve egy német evangélikus lelkész családjával tartott fenn baráti kapcsolatot, utóbbi gyermekével az egyik gyermekük közös – persze francia – gimnáziumba járt. Zsakó történelmi, kulturális érdeklődése kiemelten az ókorra irányult, sokat írt föníciaiakról, punokról, családjával végiglátogatta Algéria római nevezetességeit, de a középkori és koraujkori török és spanyol hatások iránt is érdeklődött. Jövőre irányuló perspektíva még annyira sem bukkan föl szövegében, mint Váradyéban. Lelkesen érdeklődött Algéria és a Szahara régmúltja, valamint a többségi arab társadalomtól eltérő, számára egzotikus, elzárt életformában élő etnikumok, berberék, beduinok, kabilok, moza-biták, tuaregek iránt, hasonlóan Váradyhoz. Róluk többet írt, mint Algéria arab lakosságáról. A tuaregekről etnográfiai értékű leírást adott, bemutatva öröklési rendszerüket – nőágon öröklődő nemességgel –, a család működését, a szocializáció útjait, a tuaregektől és fekete-afrikaiaktól származó tuareg félévek helyzetét stb. E népcsoportok megismerése érdekében családjával hosszú és egészen

⁷⁶ Várady 2008: 38.

⁷⁷ Várady 2008: 107–108.

⁷⁸ Várady 2008: 18.

nomád körülmények közé vezető utazásokat tett Algéria magas hegyi és szaharai vidékein, ellátogatva az 1916-ban mártírhalált halt Foucauld atya egykori remelakjához is.

A kárpát-medencei kötődések persze a Szahara mélyén is fontosak maradtak a számukra. Tamanrassetben például váratlanul a „ki beszél itt magyarul” kérdéssel fordult hozzájuk néhány férfi, akikről kiderült, hogy erdélyi, magyarul is tudó román olajmérnökök. Velük össze is barátkoztak, mint hangsúlyozottan szintén Erdélyből – tehát nem Romániából – érkezett emberekkel, mégha a különbözőség tudata is kifejezésre jutott, például az „ő húsvétjuk” és „mi húsvétunk” említésében, utalva az ünnep eltérő időpontjára. Dél-szaharai útjuk során a szerző megcsodálta az Ahaggar-hegység sziklarajzait, valamint mindazokat a leleteket és az óegyiptomi képi világra hajazó ábrázolásokat, amelyek arról tanúskodnak, hogy a prehistorikus időkben a Szahara vízben és növényekben bővelkedett, s virágzó, mitikus korai civilizációknak adott otthont, amíg a Kr. e. 6. évezredben sivataggá nem vált. Magyar értelmiségi mentalitása része volt, hogy kifejezetten érdekelte a népművészet is, beleértve a népzénet, amellyel kapcsolatban szintén voltak megfigyelései, de ezeket sem illesztette politikai szempontú interpretációba, s nem kapcsolta semmilyen módon a közép-európai népművészethez. Megjelenítő erővel tudott leírni tájakat, városokat, autós esküvői felvonulást, vagy éppen Ibrahim/Ábrahám tiszteletére bemutatott véres juh áldozatot. Amikor öt év után végleg elhagyták Algériát, az orani kikötőben a vámtiszt, megértve, hogy búcsúznak az országtól, meghívta a családot egy kávéra, és elbeszélgetett velük az élményeikről. A könyv ezzel a nagyon pozitív képpel zárul.

* * *

Az algériai tapasztalatokról szóló egykorú vagy később keletkezett narratív források alapján megállapítható, hogy azok az emberek, akik valóban szembesültek egy gyarmati sorból felszabadult ország társadalmával, nem sok jelét mutatták annak, hogy tapasztalataikat az internacionalista szolidaritás, az antiimperializmus jegyében értelmezték volna. Szintúgy nem merült föl bennük, hogy az észak-afrikai ország és Magyarország, vagy a volt gyarmatokból álló régió és Közép-Kelet-Európa történelmi pozíciója között bármilyen értelemben is párhuzam állna fenn, például a szabadságküzdelmek hagyománya, vagy a Nyugattal való ambivalens viszony – függőség és szembenállás – kérdésében. Ez arra utal, hogy a keleti blokkból az 1960–1970-es évekből ezzel kapcsolatban gyűjthető források szövegek egy ideologikus szintet reprezentálnak, nem pedig a hétköznapi gondolkodást mutatják vagy a mélyebb kulturális rétegekre jellemző orientációt fejeznek ki. Egészen más ezekről a kérdésekről odahaza egy munkahelyi vagy egyetemi gyűlésen szövegeket előállítani és azokat meghallgatni, vagy értelmiségiként a nyilvánosság számára ezekről a témákról írni, mint hosszabb időn át a hétköznapiakban megélni egy Európán kívüli társadalom valóságát. Azoknak a magyaroknak a körében, akiknek erre Algériában módjuk nyílt, a hivatalos ideológiai panelek láthatóan nem működtek a valóságérzékelés kereteiként.

A legkevésbé sem érezték magukat zarándokoknak a „forradalom Mekkája”-ban. Algériát egyfajta Keletként – és nem Délként – élték meg, és tapasztalataikra – legalábbis azokban az esetekben, ahol az ezekre való reflexió hosszabb narratív szövegeket eredményezett – gyakran az őskor, a bibliai idők, vagy akár a török hódoltság képei vetültek, nem pedig az imperialistaellenes függetlenségi harcok romantikája. A radikálisan nem európainak megtapasztat kultúráját és társadalmat tehát a 20. századi antiimperializmus témájánál jóval tágabb – jelentős részben mitikus – világtörténelmi dimenziókban helyezték el. Úgy érezték, inkább zarándokolnak a bibliai Sefárba, ókori vagy középkori tájakon, mint egy modern, forradalmi országban.

Figyelemre méltó, hogy a szocialista berendezkedés, az antikolonializmus kérdésköre nem merül föl sem a hosszabb narratívát alkotó szerzők későbbi szövegeiben, sem a rövidebb egykorú jelentésekben. Ez a hiány függetlennek tűnik attól, hogy a narratívák mennyire reflektáltak, intellektuális szempontból mennyire igényesek. Jellemző még azokra is, amelyek a leginkább nyitottak a helyi társadalomra, és elismerést, tiszteletet fejeznek ki az algériaiak iránt. Az internacionalista, antiimperialista tematika, nem is beszélve a szocialista gazdasági és társadalmi modell közvetítésének szándékáról, amit esetleg föltételezhetnénk a szocialista Magyarország által küldött szakértőkről, még az 1960-as években keletkezett forrásokban sem jelenik meg, akár csak a tapasztalatok értelmezésének részelemeként sem. Pedig az 1960-as évtizedben – amelyből a jelentések zöme származik – elvileg még friss volt a keleti blokk globális Dél felé fordulásának, a szolidaritásnak a politikája. A szakirodalom szerint az 1970-es évekre már megfáradt az európai szocialista országok déli kapcsolatépítésének lendülete, és a gazdasági kapcsolatok is nyereségorientálttá váltak, de a feltételezés az volt, hogy az 1960-as évek Kelet és Dél közötti mozgásait még a szolidaritás igénye és a nemzetköziség valamifajta kultúrája hatotta át. A szakértők által írt szövegek azonban vajmi kevés jelét mutatták internacionalista szellemnek vagy szocialista elkötelezettségnek. Sokkal inkább tanúskodtak arról, hogy ezek az emberek Észak-Afrikába is a Kárpát-medence etnikai és felekezeti sokszínűségét vitték magukkal, s legfőképpen a Duna völgyében jellemző kollektív és egyéni traumák öröksége határozta meg őket és egymáshoz való viszonyukat. Ez alapján úgy tűnik, hogy a szocializmus internacionalizmusa a diskurzusok között is a felszíni réteget képezte, amely alatt a magyar szakértők esetében a Kárpát-medence hosszabb távú társadalomtörténelmi szerkezetének hatása maradt a meghatározó. A Nyugathoz képest közös, félperiférikus helyzet meghatározó faktorként való vélelmezése, úgy tűnik, hogy későbbi történelmi rávetítés, a kortársak identitás-szerkezetében ez nem jelent meg, ők nem ebben gondolkodtak.

Írásom természetesen nem mikrotörténelmi módszertant alkalmazott, csupán az Algériához kapcsolódó, személyes tapasztalatokat rögzítő narratív forrásokat elemezte. Elmondható, hogy e források létrehozói szokatlanul kozmopolita életutat tudhattak magukénak. Ehhez képest mégis elég erőteljesen kárpát-medencei horizonton értelmezték a távoli tájakon szerzett tapasztalataikat, az otthonról

hozott mentális poggyász nagyon is meghatározta őket. Az elemzés arra mindenesetre talán rámutat, hogy a globális történetírás terén sem célravezető, ha a kutatás szervező elve pusztán a historiográfiai fordulat végrehajtásának, új narratíva kialakításának az igénye. Legalábbis akkor nem, ha ez nem megfelelően széles és kontextusba helyezett forrásbázison, valamint nem a társadalom- és kultúrtörténet szélesebb folyamataiba ágyazva történik.⁷⁹

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.2.5. - O-8-297/1. „Orvosok” – Algériai magyar külképviselet, 1962–1979.

3.2.5. - O-8-530/1. „Távoli” – Algériai magyar kolónia operatív védelme, 1968–1991.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Apor, Péter – Mark, James 2022: Home Front. In: Mark, James – Betts, Paul (eds): *Socialism Goes Global: The Soviet Union and Eastern Europe in the Age of Decolonization*. Oxford, 318–357. <https://doi.org/10.1093/oso/9780192848857.003.0010>

Árkus István 1957: *Algéria*. Budapest.

Baráth Katalin 2021: A magyar futball útleivel-irodalma és a globális identitás problémája (1911–1939). *Korall* 85. 47–71. <https://doi.org/10.52656/KORALL.2021.03.003>

Baráth Katalin 2024: Májmoha és mikroprocesszor. Fejezetek a Kádár-korszak kutatóinak karibi kalandjaiból. *Korall* 98. 33–54. <https://doi.org/10.52656/KORALL.2024.04.02>.

Bódy, Zsombor 2023a: Opening up to the “Third World” or Taking a Detour to the “West”. The Hungarian Presence in Algeria from the 1960s to the 1980s. *Comparativ. Zeitschrift für Globalgeschichte und vergleichende Gesellschaftsforschung* (33.) 3. 377–399.

Bódy Zsombor 2023b: A vörös globalizáció paradigma kontúrjai. In: Tomka Béla: *Globalizáció Kelet-Közép-Európában a második világháború után: narratívák és ellennarratívák*. Pécs, 131–138.

Burton, Eric – Ginelli, Zoltán – Mark, James – Radonjic, Nemanja 2023: The Travelogue: Imagining Spaces of Encounter – Travel Writing between the Colonial and Anticolonial in Socialist Eastern Europe, 1949–1989. In: Roth-Ey, Kristin (ed.): *Socialist Internationalism and the Gritty Politics of the Particular: Second-Third World Spaces in the Cold War*. London, 237–259. <https://doi.org/10.5040/9781350320642.ch-012>

⁷⁹ Apor–Mark 2022.

- Burton, Eric – Katsakioris, Constantin 2021: Africans and the Socialist World: Aspirations, Experiences, and Trajectories. *International Journal of African Historical Studies* (54.) 3. 269–277.
- Byrne, Jeffrey James 2016: *Mecca of Revolution, Algeria, Decolonialization, and the Third World Order*. New York. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199899142.001.0001>
- Conrad, Christoph 2016: Europa zwischen National- und Globalgeschichte. *Journal of Modern European History* (14.) 4. 479–484.
- Datlin, Sz. 1954: *Marokkó, Algéria és Tunisz népeinek függetlenségi harca*. Budapest.
- Fóthy János 2013: *Öt év Afrikában. Állatorvos voltam Algériában*. Somorja.
- Ghobrial, John-Paul A. 2019: Introduction: Seeing the World like a Microhistorian. *Past and Present* 242. Supplement 14. 1–22. <https://doi.org/10.1093/pastj/gtz046>
- Gombos László (szerk.) 1962: *Algéria*. Budapest.
- Iandolo, Alessandro 2022: *Arrested Development. The Soviet Union in Ghana, Guinea, and Mali, 1955–1968*. Ithaca – London. <https://doi.org/10.7591/cornell/9781501764431.001.0001>
- J. Nagy László 2017: *Magyarország és az arab világ, 1947–1989*. Szeged.
- Jacobson, Stephen 2023: Global Microhistories from Spain. Presentation. *Historia y Política* 49. 17–27. <https://doi.org/10.18042/hp.49.01>
- Jajeśniak-Quast, Dagmara 2014: „Hidden Integration“. RGW-Wirtschaftsexperten in europäischen Netzwerken. *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* (55.) 1. 179–195. <https://doi.org/10.1515/jbwg-2014-0007>
- Katsakioris, Constantin 2024: Algeria's Ties with the Soviet Union and State Socialism in the Maghreb. *International Journal of Middle East Studies* (56.) 3. 510–515. <https://doi.org/10.1017/S0020743824000990>
- Keller Márkus 2024: Líbiának építünk. A magyar építőipar észak-afrikai kalandjai. *Korall* 98. 5–32. <https://doi.org/10.52656/KORALL.2024.04.01>
- Komlosy, Andrea 2011: *Globalgeschichte. Methoden und Theorien*. Wien. <https://doi.org/10.36198/9783838535647>
- Mark, James – Rupperecht, Tobias 2019: The Socialist World in Global History. From Absentee to Victim to Co-producer. In: Middell, Matthias (ed.): *The Practice of Global History: European Perspectives*. London, 81–113. <https://doi.org/10.5040/9781474292184.ch-004>
- Mark, James – Feygin, Yakov 2020: The Soviet Union, Eastern Europe and Alternative Visions of a Global Economy 1950s–1980s. In: Mark, James – Kalinovsky, Artemy – Marung, Steffi (eds): *Alternative Globalizations. Eastern Europe and the Postcolonial World*. Bloomington, 35–58. <https://doi.org/10.2307/j.ctvx8b7ph.5>
- Mark, James – Kalinovsky, Artemy – Marung, Steffi 2020: Introduction. In: Mark, James – Kalinovsky, Artemy – Marung, Steffi (eds): *Alternative Globalizations. Eastern Europe and the Postcolonial World*. Bloomington, 1–31. <https://doi.org/10.2307/j.ctvx8b7ph.4>
- Máté György 1962: *Halima leveti fátylát*. Budapest.
- Nagy Georgina 2021: Magyar orvosok Algériában az 1960-as, 1970-es években. *Aetas* (36.) 2. 135–141.
- Ohlendorf, Aurelia – Trecker, Max 2023: Introduction. *Comparativ. Zeitschrift für Globalgeschichte und vergleichende Gesellschaftsforschung* (33.) 3. 291–294.

- Pálfy József 1962: *Algéria*. Budapest.
- Pogány, Ágnes 2009: Cooperation through the Iron Curtain: Economic Relations between Austria and Hungary after the Second World War. In: Enderle-Burcel, Gertrude – Franaszek, Piotr – Stiefel, Dieter – Teichova, Alice (eds): *Gaps in the Iron Curtain: Economic Relations between Neutral and Socialist Countries in Cold War Europe*. Krakow, 142–162.
- Tomka Béla 2023: *Globalizáció Kelet-Közép-Európában a második világháború után: narratívák és ellennarratívák*. Pécs.
- Várady Judit 2008: *Zarándokúton Sefárba*. Sopron.
- Várkonyi Tibor 1964: *Algéria*. Budapest.
- Vries, Jan de 2019: Playing with Scales: The Global and The Micro, The Macro and The Nano. *Past and Present* 242. Supplement 14. 23–36. <https://doi.org/10.1093/pastj/gtz043>
- Zsakó Magdolna 1997: *A Szamosparttól a Szaharáig*. Kolozsvár.

Kármán Gábor

II. Rákóczi Ferenc, a Szent Római Birodalom hercege?*

Thaly Kálmán a *Turul* 1884. évfolyamában azzal a túlradó lelkesedéssel adott hírt az Erdődy grófok vörösvári levéltárában tett látogatásáról, amely minden olyan alkalommal jellemző volt rá, amikor II. Rákóczi Ferencről írt. Részletes leírást adott az általa akkor először kézbe fogott dokumentumokról, amelyekből új adatokat nyert írásainak legnagyobb hőse, a rajongva tisztelt fejedelem családjára vonatkozólag. Ezek között egy olyan okmányt is ismertetett, amelyet inkább köz-történeti jelentősége miatt ismerünk; ám mint Thaly elmagyarázta, az 1645. évi linzi béke óriási jelentőséggel bírt a Rákóczi család történetében is, hiszen I. Rákóczi György ebben nyerte el a Szent Római Birodalom hercege (*Sacri Romani Imperii princeps*, avagy rövidítve *S.R.I. princeps*) címet. Emlékeztette olvasóit, hogy az ezzel kapcsolatos tudnivalókat három évvel korábban napvilágot látott könyvében már részletesen megírta, és közölte az általa látott két példány alaki jellemzőit és az aláíróik névsorát is. Éppen csak azt mulasztotta el, hogy beleolvasson a dokumentumba, máskülönbben szembesült volna azzal, hogy az 1645. december 16-án aláírt, a magyar király és az erdélyi fejedelem közötti békét létrehozó okmánynak nincs olyan pontja, amely ezzel a kérdéssel foglalkozna.¹

Noha a később az Országos Levéltárba került, Rákóczi–Aspremont levéltár néven elhíresült gyűjtemény 1956-ban nagyrészt megsemmisült, és így az eredetit már nem tudjuk ellenőrizni, biztosak lehetünk abban, hogy a Thaly által kézbe vett okmányokban nem szerepelt a birodalmi hercegi cím. Egyetlen évvel később Szilágyi Sándor ugyanezen példányok alapján készítette el a békeszerződés szövegének máig használt, sztenderd kiadását, amelyben nincs ilyen artikulusz; 1935-ben megjelent írásában Czobor Alfréd pedig arról számolt be, hogy előkereste az eredetit, és nem találta a birodalmi hercegi cím adományozására vonatkozó kitélet.²

Ha Thaly Kálmán neve ilyen kontextusban kerül szóba, hajlamosak vagyunk azonnal arra gondolni, hogy az általa költött, de autentikusként közreadott kuruc

* Az Európai Unió finanszírozásával (SMALLST ERC-project: CoG 101043451). Az itt szereplő információk és állítások a szerzők álláspontját képviselik, és nem feltétlenül tükrözik az Európai Unió vagy a European Research Council hivatalos véleményét. Sem az Európai Unió, sem a támogatást nyújtó hatóság nem vonható felelősségre miattuk.

¹ Thaly 1884: 91. Már önmagában az is feltűnő, hogy úgy ismerteti a dokumentumokat, mintha azok a linzi béke két példánya lennének, holott azok szövege eltér egymástól: az egyik a magyar rendekkel való kibékülés részleteit, a másik az I. Rákóczi Györgynek személyesen adott kedvezményeket taglalja. Kármán 2016: 350–352.

² Szilágyi (szerk.) 1885: 402–411; Czobor 1935: 62.

versek mintájára ez esetben is tudatosan hamisította meg a történeti adatokat. Erről azonban ezúttal szó sincs. Még csak nem is az történt, ami írásaiiban sokszor, hogy a helyenként száraznak ítélt tényanyagot lánglelkű fantáziájának szabadon engedése révén egészítette ki.³ Egészen egyszerűen hagyta, hogy félrevezesse II. Rákóczi Ferenc, akinek a birodalmi hercegi cím meg- (illetve a későbbi vezérlő fejedelem állítása szerint vissza-) szerzését célzó beadványait Thaly a Rákóczi ifjúságáról írott könyvében részletesen ismertette, érvrendszerét pedig – amely a vágyott igény jogosultságát szerinte „megdönthetetlenül bebizonyítja” – minden kritikai megjegyzés nélkül átvette.⁴

Noha Czobor Alfréd nemcsak a linzi békében regisztrálta a birodalmi címre vonatkozó pont hiányát, hanem több más problémára is rámutatott Thaly rekonstrukciójával kapcsolatban, megállapításai nem terjedtek el a magyar tudományosságban – aligha függetlenül attól, hogy azokat egy szfragisztikai szaktanulmány keretei közé rejtette. A Thaly monográfiájának megjelenése óta eltelt százötven évben a fejedelem ifjúkora kapcsán számos kérdéstről folyt alapos vita.⁵ A birodalmi hercegi címet illetően azonban a szakirodalom azóta is hűségesen megismétli az állítólagos tényeket, melyek szerint a családja által a linzi békében elnyert rangot II. Rákóczi Ferenc egy hosszas procedúra végén, 1697 elején szerezte vissza.⁶

A valóság ehhez képest az, hogy nemcsak II. Rákóczi Ferenc nem kapott soha uralkodói diplomát arról, hogy használhatja a Szent Római Birodalom hercege címet és az ezzel járó jogosítványokat, de családjában senki nem bírt ezzel a tittulussal. Ennek bizonyítását kísérlem meg a következő oldalakon, mindvégig szem előtt tartva azt, hogy az elemzés nemcsak a magyar történeti köztudatban jóformán mitikus vonásokkal felruházott fejedelem életrajzának pontosítását szolgálja, de fontos tanulságokat ígér azzal kapcsolatban is, milyen jelentőséggel járt a birodalmi arisztokráciába tartozás a Magyar Királyság társadalmában.

KAMPÁNY A *PRINCEPS* TITULUSÉRT 1694–1700 KÖZÖTT

II. Rákóczi Ferenc mindössze ötéves volt, amikor az első, hivatalos fórumon történt, a Szent Római Birodalom hercege cím megszerzését célzó kísérletet feljegyezhetjük. Az 1681. évi soproni országgyűlésen a családot képviselő Klobusiczky Ferenc a következőket jelenthette Zrínyi Ilonának: nagyjában-egészében sikerült az ügyet elintéznie, a mainzi választófejedelem (hivatalból a Német-római

³ Thaly módszereiről lásd R. Várkonyi 1961. Kísérlet a posztmodern irodalomkritika elvei alapján történő újraértelmezésre: Szentpéteri 2001.

⁴ Thaly 1881: 215.

⁵ Lásd például születésének időpontjáról és körülményeiről: Mészáros 2013.

⁶ Márki 1907: 138–139; Köpeczi 1982: 107–117; Sípos 2002: 600; Köpeczi–R. Várkonyi 2004: 99–102, 114; Gebei 2007: 89. Noha forráskiadásának bevezetőjében Lukinich Imre szintén megismétli Thaly verzióját, a forrásokhoz fűzött jegyzetek között jelzi, hogy a kérdés további vizsgálatokat igényel: Lukinich 1935: 8; AR I/11. 144. 2. jegyzet.

Birodalom főkancellárja) titkára már a donációs okmány szövegét is megküldte, és kiszámolta az ilyen adományozások megtörténtekor a birodalmi pénztárba fizetendő taksa összegét is. Végül az adománylevél kiállítására mégsem került sor, és minden bizonnyal igaza van Thaly Kálmánnak, amikor ennek háttérében a bécsi udvarnak a Rákócziakkal szemben érzett ellenszenvét látja.⁷ Ezen kevésbé csodálkozhatunk, ha belegondolunk, hogy a család megelőző négy generációja feszült viszonyban volt a Habsburg dinasztiával, a Bocskai István erdélyi kormányzójaként működő Zsigmondtól kezdve egészen I. Ferencig, a Wesselényi-összeesküvés egyetlen olyan résztvevőjéig, aki katonai lépésekre ragadtatta magát.

Az 1681-ben ismeretlen körülmények között kútba esett terv felelevenítésére 1694-ben került sor. Az ifjú arisztokrata sorsa a közties években meglehetősen viszontagságosan alakult. Miután anyja – immáron Thököly Imre felesége – 1688-ban feladta Munkács várát, a fiú a továbbiakban tőle elszakítva, Kollonich Lipót bíboros gyámsága alatt nevelkedett. II. Rákóczi Ferenc előbb a neuhausi (Jindřichův Hradec-i) jezsuita kollégiumban, majd a prágai egyetemen tanult, és a gyámság alóli felszabadulásában jelentős szerepet játszott sógora, a nővérét, Julianna Borbálát 1691-ben feleségül vevő Ferdinand Gobert von Aspremont gróf. Minden jel szerint a különböző, Kollonichcsal szembenálló udvari frakciók támogatásának volt köszönhető, hogy I. Lipót három évvel a hivatalos határidő beállta előtt, 1694. március 9-én nagykorúsította II. Rákóczi Ferencet, aki ezáltal elnyerte a teljes jogi cselekvőképességet.⁸ A legelső fennmaradt *supplicatio* (amely idáig a szakirodalomban ismeretlen volt) ebben az évben keletkezhetett, de még a fiatal főúr szeptember 25-én kötött házassága előtt, hiszen az irat a feleségére egyetlen utalást sem tartalmaz.⁹

Éz a későbbi beadványokhoz képest jóval rövidebb és egyszerűbb, német nyelvű irat arról próbálja meggyőzni az uralkodót, hogy a Rákóczi család számos szolgálatot tett a Habsburg dinasztiának, így a fiatalembernek jogos megadni a *Fürst* titulust, amely amúgy sem kötődik az erdélyi fejedelmi hatalom tényleges gyakorlásához. Feltűnő, hogy ebben a beadványban elő sem kerül az *S.R.I. princeps* cím, Rákóczi (illetve a nevében fogalmazó jogtanácsos) csak általában beszél *Fürstenwürde*ről. E kifejezés magyarra fordítása meglehetősen problémás, hiszen az erdélyi *Fürst* (avagy *princeps*) magyarul „fejedelem”, ellentétben a Szent Római Birodalom azonos titulussával, amelyet „herceg”-nek fordítunk. Mindazok, akik elismerték II. Rákóczi Ferenc jogigényét – és mint a későbbiekben látni fogjuk, ilyenek nem kevesen voltak – konzekvensen „fejedelem”-nek szólították, ellentétben Esterházy Pállal, akit a magyar iratok legtöbbször „herceg”-nek címeztek attól fogva, hogy 1687. december 1-én megkapta az *S.R.I. princeps (Reichsfürst)*

⁷ Thaly 1881: 26–28.

⁸ II. Rákóczi Ferenc hányattatásairól kiskorúságának éveiben: Köpeczi–R. Várkonyi 2004: 38–84.

⁹ ÖStA AVA RAA 333.27. fol. 43–45. Köszönöm Oross Andrásnak, hogy erre a forrásanyagra felhívta a figyelmemet.

címet.¹⁰ Ez a tény is megerősíti az 1694. évi beadvány által keltett benyomást, hogy II. Rákóczi Ferenc ekkor az általa vágyott *princeps* címet kizárólag az erdélyi fejedelmi titulusból eredeztette, nem pedig egy, a családjának állítólagosan korábban adományozott birodalmi hercegi rangból.

Mindez 1694 októberére alaposan megváltozott. II. Rákóczi Ferenc a Német-római Birodalom számos fejedelmének levélben adta hírül, hogy szeptember 25-én Kölnben feleségül vette a hesseni uralkodói ház wanfriedi mellékágából származó Sarolta Amália tartománygrófnőt. A sógora patrónusának számító Károly hessen-kasseli tartománygrófon kívül kapott levelet két választófejedelem is: a brandenburgi III. Frigyes, illetve a mainzi Anselm Franz von Ingelheim érsek. A házasságot bejelentő levélben a fiatal főúr elejtett egy megjegyzést arról, hogy a fejedelmi címért folytatott küzdelmében számít a címzetek támogatására, de igényeit egy-egy különálló, ugyanaznap kelt levélben részletesebben is kifejtette.¹¹ Ebben már jelentős szerepet játszott nagyapja, II. Rákóczi György öccsének, Zsigmondnak 1651-ben kelt házassági szerződése V. Frigyes pfalzi választófejedelem lányával, Henrietta Máriával, amelyet másolatban mellékel is a levelelhez. Az okmányban a család minden tagjának neve mellett ott látjuk az *S.R.I. princeps* kitétel, ami bizonyítani látszik, hogy az erdélyi fejedelmi cím mellett a Rákócziak bírtak a Szent Római Birodalom hercege címmel is.¹² Valószínűleg hasonló csomagot kaphatott novemberben Henrietta még életben lévő húga, Zsófia, a braunschweig-lüneburgi választófejedelem özvegye is.¹³

A hessen-kasseli tartománygróf ugyan addig halasztgatta a döntését, amíg az már aktualitását veszítette, de a többi előkelőség támogatásáról biztosította II. Rákóczi Ferencet. A brandenburgi választó és Pfalzi Zsófia utasították bécsi képviselőiket, hogy szólaljanak fel az ifjú magyar főnemes érdekében, a mainzi érsek pedig maga is beadvánnyal kereste meg I. Lipótot és Gottlieb von Windischgrätzet, a Német-római Birodalom alkancellárját.¹⁴ A közbenjárás azonban nem

¹⁰ MNL OL P 108 Rep. 2–3. fasc. G no. 93. Tartalmának rövid ismertetése: Bubits–Merényi 1895: 245. A Rákóczi és Esterházy tituluszainak magyarítása közötti különbségről: Köpeczi 1982: 115.

¹¹ II. Rákóczi Ferenc levelei Károly hessen-kasseli tartománygrófnak, illetve III. Frigyesnek (Frankfurt, 1694. október 10.). HStAM 4 c Hessen-Rheinfels und -Rotenburg nr. 307; GStA PK I. HA Rep. 11. ABA 10800. fol. 5, 6–7. (utóbbi kiadva: AR U/11. 143–145). A mainzi választónak írott levelekről annak válaszából értesülünk (Aschaffenburg, 1694. október 15.) MNL OL P 1698 8. t. fol. 209–210. A hessen-kasseli tartománygróf és Aspemont gróf közötti kapcsolatot híven dokumentálják utóbbinak Károlyhoz írott levelei az 1691 és 1694 közötti időszakból: HStAM 4 f Aspemont no. 3–6.

¹² Figyelemreméltó, hogy míg Károly és III. Frigyes már októberben megkapták a másolatot, addig azt a mainzi érseknek II. Rákóczi Ferenc csak december 4-én küldte el, Bécsből. MTA KIK Ms 4967. fasc. 2. (az eredetileg a Rákóczi–Aspemont levéltár Capsa 2. fasc. 3. jelzet alatt található iratainak 19. századi másolata).

¹³ Az ő megkereséséről is válaszleveléből értesülünk: Zsófia levele II. Rákóczi Ferencnek (Hannover, 1694. november 20.). MTA KIK Ms 4967. fasc. 2.

¹⁴ Anselm Franz von Ingelheim levelei II. Rákóczi Ferencnek, I. Lipótnak és Gottlieb von Windischgrätznek (Aschaffenburg, 1694. december 21.). MTA KIK Ms 4967. fasc. 2; Pfalzi Zsófia levele Rákóczinak (Hannover, 1694. november 20.). Uo.; III. Frigyes levele ugyanannak, illetve

járt eredménnyel. 1695 januárjában felmerült egy terv, hogy II. Rákóczi Ferenc felállíthatna egy huszárezredet a császár szolgálatában, ami azon bukott meg, hogy noha a magyar arisztokrata hatalmas költségeket is vállalt volna, a császári adminisztráció nem mutatott hajlandóságot arra, hogy kiállítson egy olyan okmányt, amely igazolta volna rangját, maximum annyit ígért meg, hogy megtalálja a megfelelő formulákat arra, hogy *princeps*ként kezelje.¹⁵

1695-ből nem ismerünk újabb beadványt a kérdésben, de ez nem azt jelenti, hogy Rákóczi tétlenkedett volna. Január–februárból több olyan levél is fennmaradt, amelyekből világos, hogy megpróbálta családi iratait visszaszerezni Kassáról, a Szepesi Kamara archívumából, ahová azok a Thököly-felkelés ideje alatt több lépésben, a korábbi Rákóczi-birtokok egymás után történő elfoglalása során kerültek. Ezek egy részét valóban visszajuttatták neki, a többségét azonban csak a szabadságharc kezdete után kapta meg, amikor 1704-ben Kassa az uralma alá került.¹⁶ Az eredeti iratok hiányát szinte minden ebben az ügyben íródott *supplicatio*ja felemléti, de azok pótlására Rákóczi jogászai kreatív módszereket találtak ki: a következő évben készült újabb beadványokban számos 17. századi történetíró művéből gyűjtöttek adatokat, amelyek látszólag megtámogatták megbízójuk jogigényét. Ezek közül kiemelkedik az I. Lipót életrajzát író Galeazzo Gualdo Priorato állítása, amely Thalyt is félrevezette, hogy tudniillik a III. Ferdinánd és I. Rákóczi György között 1645. augusztus 16-án, Nagyszombaton megkötött békében a fejedelem megkapta a birodalmi hercegi címet.¹⁷

Az 1696-ban készült beadványok így már nemcsak azzal érvelhettek, hogy a Rákóczi család korábbi generációi használták a birodalmi hercegi címet, de annak eredetéről is számot tudtak adni. Ebben az évben márpedig II. Rákóczi Ferenc nagy energiákat mozgósított annak érdekében, hogy végleges döntést, egy *princeps*i rangját igazoló okmányt csikarjon ki a Német-római Birodalom arra illetékes személyeiből. Valamikor az év első felében a mainzi választónak adott be egy *Species facti...* című írást, amely számos történeti érvet hozott fel igazsága mellett. Ezt augusztusban mellékletként csatolta az *Allerunterthänigste Supplication...* című dokumentumhoz is, amelynek címzettje I. Lipót volt, és amelyet Windischgrätz alkancellár kezeihez juttatott el. A kereset absztraktabb kérdéseket boncolgatott, többek között azt, vajon elveszíthette-e a família a már egyszer megszerzett birodalmi hercegi titulust, és ezt ismételte meg az előzőnél is szigorúbb érvelési struktúrával az egyetlen latin nyelven íródott Rákóczi-beadvány az *Examen quaestionis...* Ez valamikor 1696 végén készült, nagyjából egyidőben az *Unvorgreifliche Deduction...* című elemzéssel, amely az eddigi érveket további adatokkal egészítette ki – ezek jó

Nikolaus Bartholomäus Danckelmann-nak (Potsdam, 1694. október 22.). Uo.; illetve GStA PK I. HA Rep. 11. ABA 10800. fol. 8–9.

¹⁵ *Ohnvorgreifliche Capitulations-Puncta...* MTA KIK Ms 4967. fasc. 2. Lásd még: Thaly 1881: 233–236.

¹⁶ Franz von Freyenfelß levelei II. Rákóczi Ferencnek (Kassa, 1695. január 25. és február 4.). MNL OL E 190 5. t. 1045–1046. sz. A Rákóczi-levéltár sorsáról: Thaly 1884: 491.

¹⁷ Gualdo Priorato 1670: 47–48.

része Giovanni Sagredo krónikájából származott –, illetve foglalkozott az ellenvetések részletes cáfolatával is.¹⁸

Azzal együtt, hogy a *supplicatiók* előkészítése és megfogalmazása nyilvánvalóan időigényes feladat volt, a kérdés azért is nyert különleges jelentőséget 1696-ban, mert II. Rákóczi Ferencnek már leszármazottai reputációjára is gondolnia kellett, hiszen májusban megszületett első fia, a később alig hároméves korában elhunyt Lipót György. Ugyanennek az évnek az őszén a nagyapa, Károly hessen-wanfriedi tartománygróf (aki nem azonos a fent említett hessen-kasseli uralkodóval) Bécsben személyesen próbált meg érvényt szerezni a család jogállásának tisztázására vonatkozó igénynek; az *Examen quaestionis* és az *Unvorgreifliche Deduction* egyaránt ennek megtámogatására készült. Thaly Kálmán feltételezte, hogy az apósi tekintéllyel megtámogatott újabb kísérlet végül sikerrel járt. Azt bevallotta ugyan, hogy a birodalmi hercegi cím megerősítéséről rendelkező diplomát nem ismerte, de mivel azzal szembesült, hogy a magyar államiság legfőbb képviselői, a nádor, a kancellár és hivatalaik 1697 elejétől egységesen mind „Celsissime Princeps”-nek szólították II. Rákóczi Ferencet, úgy vélte, az okmányoknak, amely a kérdést véglegesen rendezte, eddigre meg kellett születnie.¹⁹

Ebben az esetben azonban nem lett volna szükség arra, hogy II. Rákóczi Ferenc 1698 februárjában újra a mainzi választófejedelemhez forduljon – ezúttal az Anselm Franz von Ingelheim halála után a hivatalt elnyerő új érsekhez, Lothar Franz von Schönbornhoz.²⁰ Kérelméhez csatolta a levélváltást a korábbi főpappal, illetve annak levelét az alkancellárhoz, valamint egy újabb összeállítást, *Unvorgreifliche species facti und deduction...* címmel, amely az eddigi érvek felsorolása mellett néhány újabbat is felsorakoztat.²¹ Ezek közül az egyik feltűnése nagyon jellemző azzal kapcsolatban, milyen sokféle szálát megmozgatott a magyar arisztokrata jogigényének alátámasztása érdekében: a bécsi levéltárban jelenleg is megtalálható *Zeremonialprotokolle* sorozat egyik kötetéből idézte Bánffy Dénes 1665. évi bécsi fogadásának leírását.²²

Lothar Franz von Schönborn ugyanannyi szimpátiával kezelte az ifjú magyar főnemes ügyét, mint elődje: 1698 áprilisában levélben kereste meg a császárt, hangot adva azon véleményének, hogy az üzenetéhez csatolt beadvány minden kétséget kizárólag meggyőző, Rákóczit hanyattatásai miatt együttérzés illeti meg,

¹⁸ Mind a négy beadvány másolatban maradt fenn: MTA KIK Ms 4967. fasc. 2. Részletes ismertetésük: Thaly 1881: 217–221; Köpeczi 1982: 107–117. Bár Köpeczi Béla a beadványok elemzésekor Sagredo krónikájának olasz kiadását hivatkozta, az idézetek német nyelvűek, és az oldalszámok is az 1694. évi augsburgi kiadásához illeszkednek: Sagredo 1694.

¹⁹ Thaly 1881: 237–238.

²⁰ II. Rákóczi Ferenc levele Lothar Franz von Schönbornnak (Bécs, 1698. február 5.). ÖStA AVA RAA 333.27. fol. 15.

²¹ ÖStA AVA RAA 333.27. fol. 17–29.

²² ÖStA AVA RAA 333.27. fol. 27r–v. Az eredeti bejegyzés: ÖStA HHStA OmeA Zeremonialprotokolle Bd. 2. fol. 1177. A forrásra Cziráki Zsuzsanna hívta fel a figyelmet, segítségét ezúton is köszönöm.

és a *princepsi* jogállását biztosító okmányt ki kell neki állítani.²³ Erre nyilvánvalóan nem került sor, hiszen a magyar főúr decemberben újra Pfalzi Zsófiához fordult közbenjárásért az úgy rendezése érdekében.²⁴ Sőt, 1700-ból is ismerünk olyan leveleket, amelyek azt bizonyítják, hogy a kért adománylevél kiállítása még mindig halasztódott. Márciusban Rákóczi az apósától annak újbóli személyes közbenjárását kérte, és valószínűleg ekkor vehette fel a kapcsolatot újra a mainzi érsekkel is, amelynek következményeként az utóbbi májusban megismételte I. Lipóthoz intézett kérését a diploma kiállításával kapcsolatban.²⁵

A kérvények sora itt megszakad, de ezen nem csodálkozhatunk, ha számításba vesszük, hogy alig egy évvel később, 1701. április 18-án II. Rákóczi Ferencet felségárulás vádjával letartóztatták, és életének későbbi időszakában már aligha igényelt volna hasonló kegyeket I. Lipóttól. Minden jel arra mutat, hogy az utolsó beadvány sem járt eredménnyel: egy esetleges kinevezési okmánynak sem eredeti, sem másolati példányát, de még fogalmazványát sem ismerjük.²⁶ A korabeli közvélemény sem tudott róla, hogy a diplomát kiállították volna, sőt, többen úgy vélték, hogy annak megtagadása idegenítette el a magyar főurat a császár-királytól. A *Theatrum Europeaumban* megjelent beszámoló névtelen szerzője ezt állítja (jelentősen leegyszerűsítve a fiatal arisztokrata radikalizálódásának okait),²⁷ de az is árulkodó, hogy a közvéleményből számos olyan hangot is lehetett hallani, amely szerint a *princeps* rang megadása eszközül szolgálhatna Rákóczi mozgalmának lecsendesítésére. A *Daily Courant* újságírója meglehetősen távol volt az eseményektől, amikor 1706-ban azt állította, hogy Lipót egy svábföldi örgrófságot és a birodalmi hercegi címet ajánlotta a békéért cserébe a vezérlő fejedelemnek. Bethlen Miklósról azonban nyugodtan feltételezhetjük, hogy tudott volna róla, ha Rákóczi korábban valóban elnyeri az áhított titulust, és ebben az esetben *Olajágot viselő Noé galambja* című pamfletjében nem tanácsolta volna, hogy annak megadásával kárpótolják a fejedelmet, ha lemond Erdélyre

²³ Lothar Franz von Schönborn levele I. Lipótnak (Bamberg, 1698. április 5.). ÖStA AVA RAA 333.27 fol. 11–12. Nem világos, hogy a II. Rákóczi Ferenctől ismert datálatlan, Lipótnak szóló (újabb érveket nem tartalmazó) „ismételt beadvány” ehhez az alkalomhoz, vagy az 1700-ban megismételt próbálkozáshoz kötődik: uo. fol. 1–3.

²⁴ II. Rákóczi Ferenc levele Pfalzi Zsófiának (Sáros, 1698. december 27.). ÖStA HHStA UA AA fasc. 178. fol. 207–208. Noha Köpeczi Béla ismerte a levelet, ez nem ingatta meg azon meggyőződésében, hogy II. Rákóczi Ferenc már 1697-ben megkapta a vágyott okmányt. Azt feltételezte, hogy a magyar főúr már ahhoz kérte a támogatást, hogy rangját gyermekei is örökölhessék – noha ilyen kitévelt a dokumentum egyáltalán nem tartalmaz. Köpeczi 1982: 114–115.

²⁵ Lothar Franz von Schönborn levele I. Lipótnak (Bamberg, 1700. május 8.). ÖStA AVA RAA 333.27 fol. 5; II. Rákóczi Ferenc levele Károly hessen-wanfriedi tartománygrófnak (Bécs, 1700. március [nap nélkül]). OSzK Fol. Hung. 1389/17. fol. 194. Utóbbit – az előző jegyzetben ismertetett, Pfalzi Zsófiának küldött levélhez hasonlóan – mind Thaly Kálmán, mind Köpeczi Béla úgy érti, mintha az abban kért támogatásra már csak a címnek az utódokra való kiterjesztéséhez lett volna szükség: Thaly 1881: 238–239; Köpeczi 1982: 115.

²⁶ Nem szerepel a bécsi levéltár rangemelési okmányait csaknem teljeskörűen tartalmazó jegyzékben sem: Frank 1973.

²⁷ Idézi Lukinich 1935: 8. 11. j. A letartóztatásról uo. 38–39.

vonatkozó igényéről.²⁸ Levonhatjuk tehát a következtetést: II. Rákóczi Ferenc úgy használta az *S.R.I. princeps* címet, hogy soha nem kapta meg az arra őt feljogosító okmányt.²⁹

A JOGIGÉNY MEGALAPOZÁSA

Ahogy a megelőző oldalakon láthattuk, II. Rákóczi Ferenc számos beadványt készítettett, hogy visszaszerezze családjá vélt jogait a *princeps* cím használatára. Ezek az idő előrehaladtával egyre bővültek, de a *supplicatiók* összeállítói mindig megtalálták a lehetőséget arra, hogy a korábbi érvekből is válogassanak; a legnagyobb terjedelmű írások pedig szisztematikusan az összes érvet felsorolták, ennek révén – mint látni fogjuk – kétszeresen is megtámogatva a fiatal arisztokrata kérését.

Az időrendben első beadvány érvrendszere azt próbálta alátámasztani, hogy II. Rákóczi Ferenc kiemelt rangja őseinek erdélyi fejedelmi címéből ered. Ez az állítás persze meglehetősen problematikus volt, hiszen Erdély köztudomásúlag nem örökletes monarchia volt, fejedelmei egyrészt a rendek szabad választásának, másrészt a szultáni jóváhagyásnak köszönhetőek legitimitásukat – és ezt a tényt természetesen a magyar kancellária is számos esetben olvasta az ifjú főnemes fejére. 1694. évi beadványában Rákóczi még csak két érvet sorakoztatott fel ezzel kapcsolatosan. Egyrészt hangsúlyozta, hogy a családjából Erdélyben elsőként trónra lépett fejedelem, Zsigmond, Rudolf magyar királynak tett szolgálatai jutalmaképpen került a fejedelemség trónjára – ami meglehetősen abszurd, hiszen a felső-magyarországi báró Bocskai felkelése alatt lett Erdély kormányzója, és az egyetlen olyan fejedelemként szokás emlegetni, akit a rendek a két szomszédos nagyhatalom támogatottjaival szemben, ténylegesen szabadon választottak uralkodójuknak.³⁰ II. Rákóczi Ferenc feltehetőleg ükapja 1588-ban kelt bárói oklevelét ismerhette, amely jócskán a Rudolffal való szembefordulása előtt íródott, és ténylegesen a királynak tett szolgálatait ecsetelte.³¹ Másrészt az irat első ízben említette a Rákóczi Zsigmond hasonnevű unokájával kapcsolatos tényt, amelyet a későbbiekben jóformán minden beadvány megismételt: ha I. Rákóczi György

²⁸ *Daily Courant* 1706. május 15. (az adatért Horváth Rékának tartozom köszönettel); Bethlen 1979: 288.

²⁹ Az örökös főnemesség kialakulásának klasszikus monográfusa, Schiller Bódog meglepő adattal szolgál: ő nemcsak azt véli tudni, hogy II. Rákóczi Ferenc megkapta a címet, de egyenesen azt is, hogy a Szent Római Birodalom hercegi cím összekötődött az őt megillető cím, a „Sáros grófja” „rangemelésével” és megadja az így keletkezett „dux S.R.I. de Sáros” formulát. Schiller 1900: 301. Sajnos nem tudjuk, mire alapozza ezt az állítást, mert a jegyzetben idézett két szakirodalom egyike sem állít hasonlót. Nagy 1861: 607; Wertner 1891: 116.

³⁰ Az 1694. évi beadvány: ÖStA AVA RAA 333.27 fol. 43r–v. Az érv később előkerül 1696-ban az *Examen quaestionis*-ban, majd 1698-ban az *Unvorgreifliche species facti und deduction*-ban is: MTA KIK Ms 4967. fasc. 2; ÖStA AVA RAA 333.27 fol. 19v. Rákóczi Zsigmond megválasztásáról és a két szomszédos nagyhatalom reakcióiról: Papp 2008.

³¹ MNL OL A 57 4. k. fol. 534–536. A rangemelési okmányok azonosításához: *Főrendi rangemelési oklevelek adatbázis*.

másodsülött fia feleségül vehette Pfalzi Henriettát, nyilvánvalóan *princeps*nek kellett lennie – ez viszont azt jelenti, hogy a rangot nemcsak a család fejedelemségre megválasztott tagjai, hanem minden leszármazottjuk viselte.³² Ahogy a korábbiakban jeleztem, a hipotetikus következtetés hangoztatását a későbbiekben felváltotta az a gyakorlat, hogy az ifjú főnemes nagyapja öccsének házassági szerződéséről készített másolatot is mellékel, amely minden kétséget kizáróan mutatta rokona *princeps* címét. Ennek hitelességére a későbbiekben még visszatérek.

Szintén rendelkezésre állt már a legelső beadványban az az érv, hogy II. Rákóczi Ferenc apai nagyanyja, Báthory Zsófia révén egy másik, számos erdélyi fejedelmet, sőt lengyel királyt is adó család leszármazottja. A *Species facti* hosszasan érvelt amellett, hogy a régi római családok esetével összhangban, a *princeps* titulus öröklődhetett női ágon is, és feltette a kérdést: vajon átadta volna nagyanyja minden tulajdonát a Rákócziaknak, ha azok nem fejedelmi rangúak? Ezt egészítette ki az 1698-ban vagy 1700-ban elkészült, Lipótnak szóló „ismélt beadvány” azzal az állítással, hogy Báthory Zsófia a halálos ágyán meghagyta: amíg csak a Rákóczi familia fennáll, annak kell továbbvinnie nevét és címerét, így temetésekor nem is alkalmazták a családok kihalását jelző szimbólumot, a megfordított címert.³³ Az érvek meggyőző ereje azonban ebben az esetben is csupán az alkalmazott retorikában keresendő, maga az érvelés a magyarországi főnemesi rangok öröklődésének rendjével valójában nem állt összhangban.

A beadványok számos példát hoztak arra is, hogy bizonyítsák: a hatalmuk alatt álló terület elvesztése nem jelenti automatikusan azt, hogy az uralkodók *princeps* címüket is elvesztik. A felsorakoztatott esetek nemcsak az európai fejedelmi házak történelméből származtak, hanem a Rákócziakéból is: hiába mondott le II. Rákóczi György 1657-ben a trónról, a továbbiakban is *Fürst*nek címezték.³⁴ Az erdélyi fejedelmek *princeps* rangjának öröklésére az összegző igénnyel megírt *Unvorgreifliche species facti und deduction* hozta a legerőteljesebb érvet: a brandenburgi udvar nyilvánvalóan nem vállalhatta annak kockázatát, hogy Bethlen Gábor és Katalin ögrófnő gyermeke nem lesz magától értetődő módon *Fürst*, amikor 1625-ben beleegyezett kettejük házasságába. II. Rákóczi Ferenc és jogtanácsosai nyilván nem tudhatták: a választófejedelemség irányítóinak jó okuk volt elhinni, hogy Bethlen képes lesz utódját is megválasztatni az országgyűléssel; sőt, a fejedelem a házasságért cserébe minden jel szerint megígérte, hogy a rendek újdonsült nejét fogják azonnal utódává megtenni.³⁵

Az erdélyi fejedelmi címből eredeztetett *princeps* titulussal kapcsolatos érvek körében 1696-ban új fejleményként került be a beadványokba Sagredo állítása,

³² ÖStA AVA RAA 333.27 fol. 43v–44r. Az érvet a későbbiekben minden beadvány és számos pártfogást kérő levél is megemlíti.

³³ ÖStA AVA RAA 333.27 fol. 2v, 44r–v; MTA KIK Ms 4967. fasc. 2.

³⁴ II. Rákóczi Ferenc levele III. Frigyesnek (Frankfurt, 1694. október 10.). AR I/11. 143–144; MTA KIK Ms 4967. fasc. 2 (*Allerunterthänigste Supplication és Unvorgreifliche deduction*).

³⁵ ÖStA AVA RAA 333.27 fol. 19r–v. Bethlen és Katalin házasságának körülményeiről: Kármán 2015.

amely szerint a 1630-as években I. Rákóczi Györgyöt, miután sikeresen megvédte magát Bethlen István trónkövetelési kísérletével szemben, IV. Murád szultán örökös erdélyi fejedelemmé nevezte ki. A látszólag perdöntő érv alapját képező állítás mindazonáltal sajnos tévedés volt. Ráadásul könnyen támadhatóvá tette, hogy a *princeps* címet az ősellenségként emlegetett Oszmán Birodalom uralkodójától eredeztette, akivel I. Lipót ekkor már egy évtizede háborúban állt; bár az *Examen quaestionis* kísérletet tett annak bizonyítására, hogy ez a kinevezés érvényességét semmilyen szinten nem érinti.³⁶ Ráadásul 1698-ban a beadvány összeállítói ezt még egy újabb tévedéssel megtoldották, immáron azt állítva, hogy a szultán Moldva és Havasalföld trónját is Rákóczinak adta.³⁷

Az 1696-ban készült irások megkísérelték az erdélyi fejedelmi címet összekötni a Szent Római Birodalom hercege címmel. Helyesen hívták fel a figyelmet arra, hogy Báthory Zsigmond 1595-ben a prágai szerződésben elnyerte a titulust, és jelezték, hogy 1606-ban a bécsi béke Bocskai Istvánnak is biztosította elődjének összes címét. Problémát okozhatott volna, hogy amennyiben a két rang valóban egymáshoz kötődött – ahogy azt a beadványok fogalmazói sugallni kívánták –, miért kellett azt 1621-ben, a nikolsburgi szerződésben Bethlen Gábornak újra megadni; ám ez utóbbit Rákóczi jogászai úgy tálták, mintha a békeokmány csak egy már létező gyakorlatot erősített volna meg.³⁸ A császár-királyal kötött szerződések révén nyert birodalmi hercegi cím azért is fontos volt a kérvények érvelése szempontjából, mert a következőt mutatta: az *S.R.I. princeps* titulust úgy is jogosan viselhette valaki, hogy erről nem kapott külön uralkodói diplomát.³⁹

II. Rákóczi Ferenc ugyanis azt is állította, hogy ősei nemcsak az erdélyi fejedelmi címből adódóan, hanem saját jogon is *princeps*ek voltak, ám a birodalmi hercegi címről szóló donációt nem tudta felmutatni. Számtalanszor elmagyarázta, hogy az uralkodói diploma lehet, hogy a családjától elkobzott iratok között van, de az sem kizárt, hogy Thököly Imre magával vitte az emigrációba. Egy másolatának a birodalmi archívumban is fellelhetőnek kellett volna lennie; 1694 augusztusában azonban Rákóczi hiába kérte meg a mainzi érseket, hogy keressesse meg az iratot a levéltárban, a kutatás nem járt sikerrel.⁴⁰ Ezért a későbbi beadványokban a magyar főúr már abból indult ki, hogy a diploma el sem készült, és

³⁶ Sagredo 1694: 425; MTA KIK Ms 4967. fasc. 2. Első feltűnése ugyanott, az *Allerunterthänigste Supplication* lapjain.

³⁷ ÖStA AVA RAA 333.27 fol. 20r–v. Ennek Sagredo krónikájának szövegében nincs nyoma. Az állítás még a Pfalzi Zsófiának küldött levélben (Sáros, 1698. december 27.) is felbukkan, Moldva és Havasalföld, illetve a hét vármegye feletti örökletes uralmat tulajdonítva I. Rákóczi Györgynek: ÖStA HHStA UA AA fasc. 178. fol. 208r.

³⁸ Az érv egyaránt szerepel a *Species factibus* és az *Examen quaestionibus*ban (MTA KIK Ms 4967. fasc. 2.), de megismétli az *Unvorgreifliche species facti und deduction* is: ÖStA AVA RAA 333.27 fol. 18v–19r. A vonatkozó artikulások a szerződések szövegében: Gooss (Hg.) 1911: 229–230, 348, 550.

³⁹ Ez az állítás szerepel a *Species factibus*-ban, az *Examen quaestionibus*-ban, illetve az *Unvorgreifliche deduction*-ban is: MTA KIK Ms 4967. fasc. 2.

⁴⁰ Rákóczi 1694. augusztusi 24-i megkereséséről a mainzi választófejedelem december 21-i leveléből tudunk, MTA KIK Ms 4967. fasc. 2.

ennek az első pillantásra különösnek tűnő jelenségnek a magyarázatára pompás párhuzamos esetként lehetett hivatkozni Báthory Zsigmond, Bocskai István és Bethlen Gábor birodalmi hercegi címeire – egy uralkodók közötti szerződésben szerzett rangemelés mellé a birodalmi kancellária szemléletmódot valóban feleslegesnek tartotta külön okmány kiállítását.

A diploma hiányában II. Rákóczi Ferenc a Priorato I. Lipót-életrajzában az állítólagos 1645. évi nagyszombati békéről közölt információkkal támasztotta alá mondandóját. Az olasz nyelvű összefoglalás 4–5. pontját rendszeresen szó szerint idézte, amire már csak azért is szükség volt, mert Priorato nem egészen pontosan azt írta, amit II. Rákóczi Ferenc szeretett volna olvasni: az összefoglalásban nem az szerepelt, hogy dédapja megkapta a címet, hanem hogy „kinevezve maradt”.⁴¹ Éppen ezért több beadványban is el kellett magyaráznia, hogy a „megmarad” ige a szövegben tulajdonképpen arra utal, hogy kontinuitás van a nagyszombati egyezmény, illetve a korábbi szerződések által az erdélyi és a birodalmi *princeps* címek között létesített kapcsolat között.⁴²

Az ifjú főnemes szemléletmódot kerestette a béke eredeti példányát is, mert az *Unvorgreifliche deduction* felhívja a figyelmet arra, hogy az 1647. évi országgyűlés nem a nagyszombati egyezmény szövegét cikkelyezte be, hanem az 1645. december 16-án kelt linzi szerződés rendekre vonatkozó részét.⁴³ Az 1698. évi beadvány aztán előállt egy olyan érveléssel, amely egyszerre tudta megmagyarázni ezt a különös tényt, illetve azt is, miért nem készült el az *S.R.I. princeps* titulus használatát jóváhagyó császári diploma: feltételezte, hogy mind I. Rákóczi György korábbi szövetségesei, mind a Fényes Porta nyugalmanak megőrzése érdekében a nagyszombati békeszerződést pontosan e rendelkezése miatt titokban tartották.⁴⁴ Az állítás olyan meggyőzőnek tűnt, hogy I. Lipótnak írt beadványában a mainzi érsek is megismételte.⁴⁵

Az érv legnagyobb hiányossága az, hogy az 1645. augusztus 16-án kötött nagyszombati béke egész egyszerűen sosem létezett. III. Ferdinánd augusztus 8-án adott ki egy nyilatkozatot arról, hogy I. Rákóczi György követeléseit hajlandó teljesíteni, és ezek alapján az előzetes békeokmányokat augusztus 22-én, Lampersdorfban írta alá a fejedelem és a táborában tartózkodó királyi tárgyalódelegátus, Törös János.⁴⁶ A diplomata részletes jelentéséből azt is tudjuk, hogy augusztus 16-án a fejedelem nem Nagyszombatban, hanem attól jóval

⁴¹ „[...] il detto Rakoczy restasse chiaro principe del Imperio.” Gualdo Priorato 1670: 48.

⁴² A magyarázat a *Species factibus*, illetve az *Unvorgreifliche series facti und deduction*ban szerepel: MTA KIK Ms 4967. fasc. 2; ÖStA AVA RAA 333.27 fol. 21r.

⁴³ MTA KIK Ms 4967. fasc. 2. Már csak ezért is figyelemre méltó, hogy Thaly Kálmán a linzi béke okmányait kezében tartva vélte megtalálni a birodalmi hercegi cím forrását.

⁴⁴ ÖStA AVA RAA 333.27 fol. 21r. Az érvet használja a Pfalzi Zsófiának küldött levél is (Sáros, 1698. december 27.). ÖStA HHSStA UA AA fasc. 178. fol. 208r.

⁴⁵ Lothar Franz von Schönborn levele I. Lipótnak (Bamberg, 1698. április 5.). ÖStA AVA RAA 333.27 fol. 12v.

⁴⁶ Szilágyi (szerk.) 1885: 340–349; Gooss (Hg.) 1911: 760–761.

nyugatabbra, Szomolány és Pozsonynádasd között tartózkodott.⁴⁷ Prioratónak a békepontokról adott összefoglalása ugyan nagyrészt valóban az augusztusban aláírt előzetes pontok (és azok decemberi linzi ratifikációja) tartalmát követi, de ezekben nem fordul elő az *S.R.I. princeps* titulus – sőt, a tárgyalások menetét dokumentáló forráskiadvány, a *Linzi béke okmánytára* tanúsága szerint ennek igénylése fel sem merült az egyeztetések meg-megújuló sorozatában.⁴⁸

Priorato ráadásul nemcsak itt tévedett, de hibás alapfeltevéséhez konzekvensen ragaszkodott művének egy későbbi pontján is, amivel újabb érvet szolgáltatott az ifjú főnemes és jogtanácsosai számára. 1658 októberéről szólva ugyanis a történetíró arról számolt be, hogy II. Rákóczi György követe katonai segítség mellett azt is kérte a császártól, hogy lévén birodalmi herceg, felesége és fia kapjon menedéket I. Lipót területein.⁴⁹ Ezeknek a tárgyalásoknak a dokumentumait nem ismerjük, arról azonban van értesülésünk, hogy Nádasdy Ferenc országbíró ugyanezen év májusában ajánlotta II. Rákóczi Györgynek az *S.R.I. princeps* titulus kérvényezését, a fejedelem érdeklődését azonban nem sikerült felkeltenie. Valószínű, hogy Priorato korábban leszögezett, biztosnak vélt tudása alapján módosította akár önkéntelenül is a menedéket és birodalmi címet egyszerre kérő fejedelmi igénybejelentés tartalmát. II. Rákóczi Ferenc beadványai mindenesetre itt is még egy kicsit tovább torzítottak Priorato hibás tényállításain, úgy tárgyalva a kérdést, mintha a vonatkozó szakasz nemcsak a fejedelem igényeit, hanem a császárral kötött (a valóságban végül létre nem jött) megállapodás tartalmát is ismertette volna.⁵⁰

II. Rákóczi Ferencsel máskor is megtörtént, hogy teljesen jóhiszeműen olyan kéréseket tárt tárgyalópartnerei elé, amelyeknek nem volt jogalapjuk, egészen egyszerűen azért, mert forrásai félrevezették. Felségárválási pere idején például Sarolta Amália kérte férje számára XII. Károly király védelmét, hivatkozva az 1643. évi gyulafehérvári szerződésre, amelyben a Svéd Korona megígérte I. Rákóczi Györgynek, hogy egész családját a pártfogásába veszi – noha az egyezmény valójában nem tartalmazott ilyen pontot. Ebben az esetben a fejedelmi családot az tévesztette meg, hogy a tárgyalássorozat egy dokumentumát annak idején a császári oldal elfogta és nyomtatásban terjesztette, ebben pedig valóban szerepelt a végleges szerződésből már kimaradt artikulus.⁵¹ Nem tudjuk, Prioratót mi vezette félre, mert olyan kortárs röplapot jelenleg nem ismerünk, amely 1645-ben nagyszombati békéről számolna be. Mindenesetre II. Rákóczi Ferenc legfontosabb érve, a birodalmi hercegi cím megadását konkrétan tartalmazó okmányra való hivatkozás valótlanúságot állított.

⁴⁷ Törös János jelentése (Linz, 1645. december 10.); Szilágyi (szerk.) 1885: 364.

⁴⁸ Szilágyi (szerk.) 1885.

⁴⁹ „[...] la moglie e 'l figlio potessero in ogni caso haver ricovero negli Stati di Cesare, dal quale fusse dichiarato Principe dell'Imperio”. Gualdo Priorato 1670: 361.

⁵⁰ Így szerepel a *Species facti*-ban és az *Unvorgreifliche deduction*-ban (MTA KIK Ms 4967. fasc. 2.), illetve 1698-ban az *Unvorgreifliche species facti und deduction*-ban: ÖStA AVA RAA 333.27 fol. 23r–v. Nádasdy javaslatáról: Toma 2012: 1181.

⁵¹ Kármán 2013: 125–127.

Ehhez képest a többi felmerülő érv már sokkal kisebb súllyal bírt. A *Zeremonialprotokoll*ból idézett passzus például azt volt hivatva bizonyítani, hogy Erdély fejedelmének követe 1665-ben azért kapott meglehetősen szerény audienciát, amelyen I. Lipóton kívül csak egyetlen Habsburg tisztségviselő volt jelen, és azért nem utaltak ki a kalauzolására külön megbízottat, mert a Szent Római Birodalom fejedelmeként ekkoriban már nem számított idegen uralkodónak.⁵² Persze az ellenvélemények között (amelyek egy részét a beadványokból ismerhetjük meg, mert Rákóczi vitába száll velük) is akadtak olyanok, amelyek meglehetősen ingatag lábakon álló feltevésekre építettek. Többször is előkerül például az a kifogás, amit a magyar arisztokrata Kollonich Lipóttól hallott: ha III. Ferdinánd meg is adta a birodalmi hercegi címet I. Rákóczi Györgynek, annak használatát csak három generációnak engedélyezte. II. Rákóczi Ferenc teljes joggal minősíthette légből kapottnak ezt a meglehetősen valószínűtlen alapfeltevésekkel élő interpretációt.⁵³

RÁKÓCZI ZSIGMOND, AZ ELŐKÉP ÉS ADUÁSZ

Noha az *Allerunterthänigste Supplication* külön fejezetet szentelt annak a kérdésnek, hogy az udvari történetírók állításait nem illendő kétségbe vonni, egy eredeti okmány még Priorato sorainál is hatékonyabban volt képes II. Rákóczi Ferenc érvelését megtámogatni. Rákóczi Zsigmond és Pfalzi Henrietta házassági szerződését az ifjú arisztokrata 1694 őszétől kezdve számos közbenjárást kérő leveléhez mellékelte másolatban, egyes esetekben – így például a brandenburgi választófejedelmében – ez volt az egyetlen bizonyítéka a *princeps* titulussal kapcsolatos jogigény érvényességének. Ennek tulajdonképpen elegendőnek is kellett volna lennie, hiszen a Rákóczi által terjesztett másolatokon az *S.R.I. princeps* cím ott díszelgett az összes családtag neve mellett.⁵⁴ A probléma azonban az, hogy a házassági szerződés 1650–1651-ben készült fogalmazványai és a hozzá kötődő iratok közül egyetlen egyet sem ismerünk, amely tartalmazná ezt a titulust.

⁵² ÖStA AVA RAA 333.27 fol. 27r–v.

⁵³ Az érv jóformán minden dokumentumban feltűnik: először 1694 őszén, lásd II. Rákóczi Ferenc levelét III. Frigyesnek (Frankfurt, 1694. október 10.). AR I/11. 143. Kollonichot az 1698-ban vagy 1700-ban írt „ismélt beadvány” azonosította az állítás forrásaként, bár a felelősséget a Rákóczival szemben amúgy nagyon erős rosszindulattal viseltető bíboros helyett annak tanácsadóira hárította át: ÖStA AVA RAA 333.27 fol. 1v.

⁵⁴ Két jelenleg is létező kéziratos példány ismert: HStAM 4 c Hessen-Rheinfels und -Rotenburg no. 307; GStA PK I. HA Rep. 11. ABA 10800. fol. 2–4. A vörösvári Erdődy- (később a Rákóczi-Aspremont-) levéltárban további három másolat volt, ezek azonban a levéltárat 1956-ban ért károk után újra kutathatóvá tett töredékgyűjteményben (MNL OL P 1498) már nem találhatóak meg. Ezekről készült a 19. századi szövegközlés: Szilágyi 1890b: 597–602. Valószínű, hogy a bécsi levéltárban lévő, 17. század végi kézírás jeleit mutató példány is e másolatok egyike, csak utolsó lapja – amely a szerződés 1651. május 24-i kiegészítő záradékát, illetve a későbbi hitelesítő feljegyzéseket tartalmazta – elveszett. ÖStA HHStA UA AA fasc. 176. Konv. A. fol. 36–37.

A berlini levéltárban nagy mennyiségben fennmaradt iratanyagból jól látszik, milyen gondot okozott a házassági szerződés megfogalmazásakor az a tény, hogy Rákóczi Zsigmond ugyan egy erdélyi fejedelem fia, az aktuálisan uralkodó II. Rákóczi Györgynek pedig öccse volt, de ő maga nem bírt semmilyen uralkodói címmel. Noha elvben megörökölte hasonnevű nagyapja bárói rangját, de ezt a titulust neve mellé illesztve soha nem használta – ahogy az a 17. század közepéig nem is volt szokás Magyarországon, ahol csak a „magnificus” megszólítás jelezte a bárók (másként: mágnások) magas társadalmi pozícióját.⁵⁵ Károly Lajos pfalzi választófejedelem, Henrietta bátyja, illetve a nevében tárgyaló brandenburgi udvari tisztviselők élénken érdeklődtek aziránt, vajon *princeps*nek számít-e a reménybeli vőlegény, hiszen abba nem egyezhettek volna bele, hogy az ifjú patlagrófnő mélyen rangon alul házasodjon.⁵⁶

Különösen szembeötlő lett a probléma, amikor a házassági szerződés megkövetelésére került sor. A tárgyalásokat a menyasszony családja részéről vezető Erzsébet Sarolta özvegy brandenburgi választófejedelemné, Henrietta nagynénje címei nyolc sort töltöttek be, és noha Károly Lajos titulációját rövidre szabták, az ő neve mellett is díszelgett olyan rang (a bajor hercegé), amelyet valójában már a 13. század óta családjának egy másik ága töltött be.⁵⁷ Az erdélyi részről Lorántffy Zsuzsanna és II. Rákóczi György titulációjával nem volt probléma – de mit írjanak Rákóczi Zsigmond neve mellé? Végül az első fogalmazványokban egyszerűen Zsigmondot is „Transylvaniae princeps”-nek minősítették, amikor pedig a szövegben újra előkerült a neve, a „Transylvaniae dux” formulát is használták, a német verziókban pedig „Fürst in Siebenbürgen”-t tüntettek fel.⁵⁸ Az erdélyi követek a szöveghez írott kommentárjaikban kerülték a *dux* használatát, és feltehetőleg szóvá is teheték, hogy a fejedelemségben nem létezik ilyen rang, mert a szerződés második verziója már csak a *princeps* titulust használja Rákóczi Zsigmond rangjának leírására. Mindenesetre az 1650. október 16-án a sziléziai Crossenben, Erzsébet Sarolta és Henrietta lakóhelyén aláírt dokumentum továbbra is *princeps*nek, visszautaláskor pedig helyenként *dux*nak hívja a vőlegényt, bátyja rangját pedig úgy különbözteti meg, hogy uralkodó fejedelemnek („regens princeps Transylvaniae”) címzi.⁵⁹

A Rákócziak, amikor szembesültek a követeik által hozott szerződésszöveggel, nem találták kielégítőnek a megoldást, amely szöges ellentétben állt az erdélyi

⁵⁵ Schiller 1900: 262–288; Pálffy 2009a.

⁵⁶ Feljegyzés a házassági tárgyalások kezdete körüli időszakból (1650. október). GStA PK BPH Rep. 34. TT2. fol. 26r; Erzsébet Sarolta brandenburgi özvegy választófejedelemné levelei Károly Lajosnak (Crossen, [1650.] november 30. [december 10.], [1651.] január 25. [február 4.], február 7/17.). NSHStA Hann. 91. Kurfürstin Sophie no. 37a. fol. 63–64, 16, 23. Az esküvőről: Kármán 2010; Kármán 2011: 179–193.

⁵⁷ Szilágyi Sándor kiadása rövidítve közli a szerződés elejének titulációit (köztük Rákóczi Zsigmondét is), a kéziratos másolatokon azonban jól látszanak a hosszú címzések (lásd 54. jegyzet).

⁵⁸ A szerződés korai latin, illetve német fogalmazványai: GStA PK BPH Rep. 34. TT2. fol. 33–39, 40–44.

⁵⁹ GStA PK BPH Rep. 34. TT2. fol. 40r, 46r–v, 56–61.

közjogi helyzettel. Egy ideje persze már tisztában voltak vele, hogy ha birodalmi fejedelmi családból akarnak feleséget Zsigmond számára, a tituláció problémájával meg kell küzdeniük. A bizalmukat politikai tanácsadóként is élvező gyulafehérvári professzor, Johann Heinrich Bisterfeld (aki maga is a Német-római Birodalomból érkezett, így kiválóan ismerte az ottani elit szerkezeti sajátosságait, valamint azok ceremonális vetületeit) leveleiben már 1650 júniusában olvashatunk utalásokat a „titulus”-sal kapcsolatos reményeire, amelyet a császár megadhatna, amennyiben nem lenne féltékeny a Rákóczi családra.⁶⁰ Szilágyi Sándor szerint az utalás a Szent Római Birodalom hercege címre vonatkozik – azonban a júliusban a Rákócziaktól Bécsbe küldött követség iratanyagában nem találunk utalást arra, hogy ezt kérvényezték volna III. Ferdinándtól.⁶¹

A család egy 1651. február 12-én kiállított nyilatkozatában (amelyben néhány módosítást kértek a követeik által korábban egyeztetett szerződésszöveghez képest) találta meg a később véglegesnek bizonyuló megoldást. Rákóczi Zsigmond ebben használt titulációja mellett, hogy dokumentálta a fejedelmi Rákóczi családból való származását, a munkácsi és makovicai hercegségek, illetve Szatmár és Szabolcs megyék urának címezte; amikor pedig a szöveg visszautalt Zsigmondra, azt egyszerűen „Nos, Sigismundus” formában tette.⁶² Ugyanez a formula tűnik fel márciusban az immáron jóváhagyott végleges szerződésszöveghez írott záradékban, amely ki is emeli, hogy a Crossenből kapott verziót szó szerint befoglalták saját okmányukba, kivéve Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelmi címét, amelyet „a ferdítés [elkerülése] és a szerénység okán” hagytak ki.⁶³ Ugyanez látható az összes II. Rákóczi Ferenc által másolatotott példányon és azon a lapon is, amely anyaga és 17. század közepi szép kancelláriai kézírása alapján talán egy eredeti példány töredéke lehet.⁶⁴ Úgy tűnik, ez a tituláció már a pfalzi és brandenburgi tárgyalópartnereknek is teljesen megfelelt, mert az 1651. május 16-án kiállított okmányban, amelyben Henrietta hivatalosan lemondott az ősei által birtokolt területek feletti uralom igényéről, szintén ezt a formulát vették át.⁶⁵

⁶⁰ Johann Heinrich Bisterfeld levelei Rákóczi Zsigmondnak (Gyulafehérvár, 1650. június 4. és október 6.). Szilágyi 1890: 252, 454–455.

⁶¹ Szilágyi 1886: 150–151. Szilágyi Sándor interpretációját erősen befolyásolta az, hogy Thaly könyvéből úgy tudta, a Rákócziak 1645-ben elnyerték a Szent Római Birodalom hercege címet. A Bethlen Ferencnek és Pálóczi Horváth Jánosnak írott nagyon részletes instrukciók és II. Rákóczi György nekik küldött levelének kiadása: EOE XI. 83–104; Bethlen a követség végeztével Rákóczi Zsigmondnak küldött levele (Nyitra, 1650. szeptember [nap hiányzik]). Szilágyi 1890: 454.

⁶² A német másoló tollhibáját javítva: „Nos Sigismundus Rakoczy de Felseovadasz, ex Serenissimorum Celsissimorum Transylvanicae principum Rakocziarum domo natus, ducatum Munkacsiensis et Makouicensis, nec non comitatum Zathmariensis et Zabolcziensis dominus”. GStA BPH Rep. 34. TT2. fol. 89r.

⁶³ „[...] calumniarum ac modestiae causa”. Szilágyi 1889: 455.

⁶⁴ MNL OL E 190 11. t. 287. sz. A II. Rákóczi Ferenc által másolatotott példányokról lásd az 54. jegyzetet.

⁶⁵ BHStA GHA Hausurkunden 3194. A dokumentum megküldéséért Georg Kolbnak tartozom köszönettel. Fogalmazványai: GStA BPH Rep. 34. TT2. fol. 137–143, illetve GStA PK I. HA Rep. 11. ABA 10186. fol. 4–12.

Az 1651. februári irat a munkácsi és makovikai *ducatus* első feltűnése a történelemben, a kora újkori oklevelek egyszerűen birtok (*dominium*) néven említik mindkét kifejezetten nagy kiterjedésű Rákóczi-uradalmat. *Ducatus*szá avanszálásuk minden valószínűség szerint azon alapult, hogy mindkét birtok korábban egy-egy herceg tulajdonában állt: Munkácsot a 14–15. század fordulóján a litván Korjatovics Tódor birtokolta, míg Makovicát a Rákócziak a lengyel Ostrogskiaktól vásárolták meg.⁶⁶ Arra a 17. század elejéről van is adatunk, hogy utóbbi család egyik tagját, Januszt Magyarországon „osztrói (értsd: ostrohi) vagy makovikai herceg”-ként emlegették.⁶⁷ Természetesen a terület ily módon való „rangemlése” idegen volt a magyar hagyománytól, melyben a *ducatus* kifejezést a középkorban szinte kizárólag a trónörökösök igazgatása alatt álló területekre használták. Használatára azonban vita esetén lehetett volna védhető (még ha nem is nagyon meggyőző) érvelni, miközben az ebben a közegben járatlan német birodalmi szemlélők körében a titulus azt a benyomást kelthette, hogy egy meglehetősen körmönfont módon megfogalmazott hercegi címről van szó. Ugyanez indokolta Szabolcs és Szatmár vármegye birtoklásának kiemelését is: a linzi béke által a Rákóczi családnak örökjogon átadott két terület latin neve, a *comitatus* Magyarországtól nyugatra egy grófság benyomását keltette.⁶⁸

Nem ismerünk rá példát, hogy Rákóczi Zsigmond a házassági szerződésen kívül valaha is használta volna frissen kreált titulussát, és azt Pfalzi Henrietta iratai közül is csak egy, a kíséretében szereplő személyekről írott lista tünteti fel.⁶⁹ Igazán nagy karriert csak negyvenöt évvel később futott be. II. Rákóczi Ferenc ugyanis, aki szinte egészen biztosan a házassági szerződésben szembesült a „hercegségek” létezésével, a továbbiakban készpénznek vette az ott olvasottakat, és mindkét birtokot *ducatus*ként emlegette az *Examen quaestionis*tól kezdve egészen az emigrációban készült *Vallomások* című munkájáig.⁷⁰ 1703-ban készült nagypécstjén már ezt a címet is használja, de egyszerűsítve, pontosan azt az értelmezést adva neki, amit nagyapjának nemzedéke is ki akart váltani a Német-római Birodalomban: *dux Munkaciensis et Makoviciensis*ként. A „hercegségek” birtoklására vonatkozó utalásból így lett teljes értékű hercegi cím, és innen már csak egy lépés volt, hogy felnőttkort megért fiai közül Rákóczi az idősebb Józsefet munkácsi, a fiatalabb Györgyöt pedig makovikai hercegnek hívassa.⁷¹

Rákóczi Zsigmond neve mellett tehát a házassági szerződés különböző verzióiban címek élénk kavalkádját találjuk, azonban az *S.R.I. princeps* az 1650-es

⁶⁶ Czobor 1935: 62. Makovica megszerzéséről: Makkai 1954: 11.

⁶⁷ Illésházy István levele Bocskai Istvánnak (Scaninia, 1605. június 6.) Szilágyi 1878: 11.

⁶⁸ Az 1645. évi linzi béke 2. pontja írja elő, hogy az I. Rákóczi Györgynek átadott hét vármegye közül Szabolcs és Szatmár a fejedelem halála után is a család birtokában marad. Gooss (Hg.) 1911: 774.

⁶⁹ A várakozásoknak megfelelően félrefordítva a latin formulát: „Herzogin [...] der Herzogthumb Munchatz vnd Macowitz, auch der Graffschafft Zathmar vnd Zaboltz Frawen”. GStA PK I. HA Rep. 11. ABA 10186. fol. 3.

⁷⁰ MTA KIK Ms 4967. fasc. 2; Rákóczi 1979: 176.

⁷¹ Thaly 1884: 94. A pecsétről: Czobor 1935: 59–60; T. Orgona 2004: 119.

évekből származó egyik fogalmazványban, másolatban vagy a gyaníthatóan aláírt eredetiből maradt töredékben sem szerepel. Hogyan került akkor a II. Rákóczi Ferenc által terjesztett példányokba? Az 1690-es évekből származó kópiákon látható egy 1694. augusztus 25-i hitelesítési feljegyzés. Pusztán egyetlen nappal azután, hogy a mainzi érseket a fiatal magyar arisztokrata a családját birodalmi herceggé avató diploma megkeresésére kérte, Raban Hermann von Bertram, a *Reichshofkanzlei* levéltárának latin regisztrátora pecsétjével és aláírásával igazolta, hogy a házassági szerződés másolata megegyezik a neki bemutatott, hiteles formátumú változattal.⁷² A tapasztalt levéltárosról, akinek számos családtagja is a birodalmi kancellária alkalmazásában állt, illendő feltételeznünk, hogy eredeti aláírásokkal és pecsétekkel ellátott példányt látott és körültekintően járt el – bár II. Rákóczi Ferenc bécsi ágensének egy korabeli levele jelzi, hogy egy másik lehetőséget is számításba kell vennünk. Johann Adolph von Volmerstein ugyanis egy levelében megjegyezte, hogy ha a császári miniszterek egyes alkalmazottainak kezét némi anyagiakkal megkennék, biztosak lehetnének abban, hogy az ügyet napokon belül le lehetne zárni.⁷³

Már csak azért is kérdéses, hogy Bertram ténylegesen látott-e eredeti példányt, mert az övé előtt egy másik hitelesítő ellenjegyzés is látható a másolatokon, s ebben Palchich Ferenc, a sárospataki jezsuita rendház *parochusa* és *superiorja* tanúsítja, hogy azok az eredetivel megegyeznek. Ha a bécsi levéltárosnak egy eredeti szerződéspéldányt mutattak volna be, erre a záradékra nyilvánvalóan nem lett volna szükség. Nagyon valószínű tehát, hogy 1693-ban (ekkor viselte Palchich az említett hivatalt), miközben II. Rákóczi Ferenc még itáliai *Kavalierstourján* vett részt, a magyarországi birtokaikat meglátogató Aspremont gróf és Rákóczi Julianna kerestette elő az okmányt Sárospatakon, és Bécsbe már csak egy másolata került.⁷⁴

A jezsuita páter aláírása azzal kapcsolatban is lehetővé teszi egy hipotézis felállítását, vajon honnan került elő a családi okmány, miközben a pataki Rákóczi-levéltár ekkor még a Szepesi Kamara birtokában volt. A református kollégium bezárása után, 1671-ben a könyvtár egy része a Báthory Zsófia által behívott jezsuitákhoz került;⁷⁵ és noha nehéz lenne elhinni, hogy a szerződés egyik eredeti példánya ide keveredett, nem kizárt, hogy egy kéziratos másolati kötetben Palchich rátalálhatott a szövegre. Hogy ebben már szerepelt-e az *S.R.I. princeps* cím, vagy ő toldotta bele, esetleg a bécsi másolatok készítésekor egészítették ki az okmányt a jogigény szempontjából oly fontos elemmel, arról jelenlegi tudásunk szerint nem lehet biztosat mondani. Ahogy a korábbiakban láttuk, II. Rákóczi

⁷² „[...] in forma authentica [...]”. Eredeti aláírás és pecsét a berlini példányon látható: GStA PK I. HA Rep. 11. ABA 10800. fol. 4r.

⁷³ Johann Adolph von Volmerstein levele II. Rákóczi Ferencnek (Bécs, 1695. május 25.). MTA KIK Ms 4967. fasc. 2. Az 1680 és 1712 között a regisztrátori hivatalt betöltő Bertram pályájáról: Gross 1933: 426, 462.

⁷⁴ Palchich 1692-ben még nem volt Sárospatakon, 1694-ben pedig már nem *superior*ként, hanem „confessionarius nostrorum et templi, consultor”-ként szerepel a rendház katalógusában. Lukács 1990: 441, 497, 553, 609. A házaspár magyarországi utazásáról: Thaly 1881: 161–164.

⁷⁵ Monok 1996: xxiv.

Ferenc és jogtanácsosai nagyon sok irányból gyűjtöttek információt, és helyenként meglehetősen kreatívan értelmezték az olvasottakat, de egyértelmű okirat-hamisításra nem ismerünk példát, ezért fenn kell tartanunk a jóhiszemű értelmezés lehetőségét is. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy Rákóczi Zsigmond házassági szerződése az utókor számára rendelkezésre álló tudásanyag ismeretében nem alkalmas arra, hogy alátámassza II. Rákóczi Ferencnek a Szent Római Birodalom hercege címmel kapcsolatos igényeit.

ÉRTHETETLEN?

Bibó István *Az európai társadalomfejlődés értelmében* arról ír, hogy „Rákóczi Ferenc számunkra érthetetlen módon súlyt helyezett arra, hogy ő német birodalmi herceg; ugyanakkor érthetően súlyt fektetett arra, hogy megszerezze az erdélyi fejedelemséget, amelynek az európai hatalmak koncertjében önálló uralkodói rangja volt”.⁷⁶ Számos elemzés szól arról, hogy 1704-ben történt erdélyi fejedelemmé választása után II. Rákóczi Ferenc számára valóban azért lett kiemelkedően fontos ez a cím, mert ennek révén tárult fel az esély, hogy uralkodói tárgyalópartnerei szuverenitással rendelkező személyként kezeljék és nyíltan szövetséget kössenek vele.⁷⁷ Azonban, ahogy a megelőző oldalakon láthattuk, az 1690-es években II. Rákóczi Ferenc számára az erdélyi fejedelmi cím és a Szent Római Birodalom hercege titulus nem vált el élesen egymástól, és jogigénye általában véve arra vonatkozott, hogy ismerjék el *princeps* rangját, kiemelt pozícióját a 17. század végének magyar társadalmában.

A Magyar Királyság elitjének világában a *princeps* cím meglehetősen bizonytalan körvonalakkal rendelkezett. Ellentétben a 17. század végére már széles körben alkalmazott bárói (mágnási) és grófi titulusokkal, e magasabb rang használatára meglehetősen kevés példát ismerünk.⁷⁸ A szintén hercegnek fordított *dux* címezést a középkorban a dinasztia tagjainak tartották fenn, a 17. században azonban jóformán sohasem használták. Éppen 1697-ben történt, hogy Livio Odescalchit, a Szent Római Birodalom herceget (és XI. Ince, a törökellenes Szent Ligát megszervező pápa unokaöccsét) szerémi hercegnek (*dux Sirmiensis*) nevezte ki I. Lipót. Ahogy az örökös főrendiség történetének klasszikus elemzője, Schiller Bódog felhívta rá a figyelmet, a kinevezési okmány önmagában is híven tükrözi a fogalom formátlanságát. A dokumentum ugyanis felsorolja az újdonsült *dux* jogköreit (a klasszikus birodalmi hercegi formulákat véve át), köztük a közjegyzők kinevezésére, a házasságon kívül született gyermekek törvényesítésére, vagy

⁷⁶ Bibó 1986 [1971–1972]: 101.

⁷⁷ További irodalommal: Czígány 2011: 1018–1021. Különösen nagy vitát váltott ki annak értékelése, hogy II. Rákóczi Ferenc a szabadságharc utáni emigrációban, az Oszmán Birodalomban is ragaszkodott az erdélyi fejedelmi címhez és az azzal járó ceremóniális külsőségekhez. Szekfű 1913; Köpeczi 1991.

⁷⁸ A kora újkori magyar bárókról és grófokról: Pálffy 2009a, 2012.

a gyám és gondnok kirendelésére vonatkozó jogokkal, ám azokat azonnal érvényteleníti is azzal a megkötéssel, amely szerint mindezeket a herceg csak a magyar törvények sérelme nélkül (értsd: egyáltalán nem) gyakorolhatja.⁷⁹ A magyarországi hercegi cím újradefiniálásának ez a bizonytalan kísérlete is megszakadt Odescalchi 1713-ban bekövetkezett halálával.

Ha tehát egy magyar főúr herceg akart lenni, nem állt rendelkezésére más lehetőség, mint az *S.R.I. princeps* titulus elnyerése. Erre az egyetlen korai, 16. századi eset, Perényi Imre (1517) után a következő példát egy másik nádor, Esterházy Pál személyében ismerjük – ő 1687-ben, a Habsburgok örökös királyságának magyarországi törvénybe iktatásában játszott szerepéért, hálaból kapta meg a kitüntető címet I. Lipóttól. Az okmány számos joggal, az ún. *comitiva maior* klasszikus részeivel ruházta fel a magyar arisztokratát. Ezek között természetesen megtaláljuk az Odescalchinak adott privilégiumokat, de annál többet is: Esterházy a diploma értelmében címert adományozhatott polgári származású egyéneknek, évente maximum hat személynek nemességet adhatott, hercegi pecsétjével hitelesíthetett korábbi donációs leveleket és egyetemi címeket, valamint *poeta laureatus* titulusokkal is felruházhatta az arra érdemeseket. Mindezt azonban csak a Német-római Birodalom területén fekvő (jelentéktelen mennyiségű) birtokain cselekedhette, ami jelentősen csökkentette a cím gyakorlati hasznát. Jellemző, hogy a szintén ebben a diplomában elnyert pénzverési joggal (amiért Esterházy Pálnak meglehetősen nagy összeget kellett fizetnie) a család csupán egyetlen alkalommal élt; 1769-ben, amikor az elkészült érmék a *Feldmarschall* tisztség elnyerésének reprezentációját szolgálták.⁸⁰ Az *S.R.I. princeps* cím így az Esterházyak számára Magyarországon semmilyen új privilégiumot nem hozott, kizárólag magasabb presztízst jelentett a nemzetközi arisztokráciába való emelkedés révén, hasonlóképpen a nádor által 1681-ben megszerzett aranygyapjas rendhez. Esterházy az őt ért páratlan megtiszteltetéseket nem is késlekedett minél alaposabban megtámogatni a reprezentatív térben: a Szent Római Birodalmi hercegi cím megszerzését a fraknói vár elé állított Szűz Mária-oszlop, illetve egy párját ritkító, másfél méteres elefántagyardból faragott műtárgy hirdette.⁸¹

A másik utat, amely révén a 16–17. századi Magyarországon valaki a *princeps* cím birtokosa lehetett, jóval kevesebb dicsfény övezte: ehhez ugyanis el kellett vesztítenie Erdély trónját. Erre a típusra sem tudunk sok példát felhozni, hiszen azok a fejedelmek, akik hosszabb ideig uralkodtak, ritkán törődtek bele hatalmuk elvesztésébe és halálukig folytatták a küzdelmet, azok pedig, akik csak néhány hónapig maradtak a trónon, lemondásuk után nem ambicionálták a fejedelmi cím további

⁷⁹ Schiller 1900: 296–297. Kinevezési okmánya: MNL OL A 57 24. k. fol. 512–519. Részleteket közöl belőle Schiller 1900: 331–333. A pápai *nepos*, a törökellenes háború lelkes finanszírozója és lengyel trónjelölt 1689-ben lett a Szent Római Birodalom hercege: Gueze 1982; Klein 1987: 196–197.

⁸⁰ Tobler 2003: 61–65. A diploma hitelesített másolata: MNL OL P 108 Rep. 2–3. Fasc. G, no. 93.

⁸¹ Galavics 1988: 148–149. Az aranygyapjas rend megszerzéséről: Martí 2015; Esterházy Pál sikereinek egyedülálló voltáról a 17. századi Magyarországon: Pálffy 2009b: 881–882.

használatát. Bethlen István még 1623-ban magyar grófi címet nyert, és kérészeletű fejedelemsége (1630) után is ezt találjuk titulációjában; Rhédey Ferenc pedig már kéthónapos uralkodása (1657. november – 1658. január) után kapta a grófi rangemelését (de ő nem is költözött át Magyarországra).⁸² Báthory Zsigmond esetében a *princeps* cím megtartása nem volt kérdés, hiszen ő 1595 után a Szent Római Birodalom hercege is volt; negyedik, végleges lemondása után viszont nagyrészt Csehországban tartózkodott.⁸³ Így az egyetlen olyan személy, aki Erdélyből származtatott *princeps* címmel élt a Habsburgok kormányozta Magyar Királyság elitjében, I. Rákóczi Ferenc volt. Igaz, ő sosem uralkodott a fejedelemségben: még apja életében, 1652-ben választotta meg az országgyűlés, és a szultántól ennek jóváhagyását is sikerült megszerezni, de az 1657 után kezdődő erdélyi válság során a Fényes Porta többször is kinyilvánította, hogy soha többé nem akar Rákóczit látni a fejedelmi székben. 1664 őszén, nyilván azért, hogy magyarországi státuszát közelítse valós vagyoni és politikai súlyához, I. Lipóttól megkapta a mindkét ágon öröklődő Sáros grófia címét. Ettől függetlenül a magyarországi kormányzervek a „választott erdélyi fejedelem” címet használták megszólításakor.⁸⁴

Mint választott erdélyi fejedelem, I. Rákóczi Ferenc a pecsétjein továbbra is feltüntette a családi címerein már két generáció óta jelen lévő fejedelmi koronát.⁸⁵ Ez a heraldikai elem önmagában is figyelemre méltó módon jelzi a *princeps* cím két verziójának átjárhatóságát a magyar kontextusban. A Rákócziak ugyanis Bethlen Gábortól örökölték azt, és az ő esetében valóban a Szent Római Birodalom hercegének rangját jelezte; az 1621-ben kötött nikolsburgi béke eredményeként, amelyben Bethlennek le kellett mondania magyar királyi címéről, a *Fürstenkrone* került a korábban a címerpajzsot ékítő magyar Szent Korona helyére. Az évtized végére azonban a szimbólum átértelmeződött: a birodalmi hercegi ranggal nem bíró Bethlen István és Brandenburgi Katalin is kiegészítette vele címerpajzsát, ahogy a trónra kerülő I. Rákóczi György is feltüntette azt 1634-ben elkészült nagypecsétjén. Számukra a korona már a *princeps Transylvaniae* címet jelenítette meg, innentől kezdve pedig az erdélyi fejedelmek mindegyikének címerén szerepelt.⁸⁶ A hercegi korona a nagykorúsága előtt nagyapja pecsét-

⁸² Bethlen István a grófi címet fejedelem bátyjától mint Magyarország részeinek urától kapta, akiknek adományait a nikolsburgi béke értelmében II. Ferdinándnak jóvá kellett hagynia: MNL OL A 57 7. k. fol. 219–220. Rhédey rangemelő okmánya: Uo. 12. k. fol. 225–228.

⁸³ Horn 1998.

⁸⁴ Lásd például a Szepesi Kamara levelét I. Rákóczi Ferencnek (Kassa, 1676. március 17.). MNL OL E 190 5. t. 985. sz. Grófi rangemelő diplomája (Ebersdorf, 1664. szeptember 15.): MNL OL A 57 13. k. fol. 127–128. Thaly Kálmán még látta az azóta megsemmisült eredeti okmányt is a vörösvári Erdődy-levéltárban: Thaly 1884: 91.

⁸⁵ Czobor 1935: 57.

⁸⁶ Kovács 2001: 31, 34; Czobor 1935: 55. Noha Bocskai István 1606-ban csak néhány hónapot élt a birodalmi hercegi cím megszerzése után, a *Fürstenkrone* az ő reprezentációjában is megtalálható: Gyulai 2006: 61. A Kemény János arcképén dolgozó nyugat-európai festőt olyannyira megrévesztette a fejedelem címerén látható hercegi korona, hogy a képen a főalak mellett álló asztalon megjelenítette ezt az erdélyi közegben valójában egyáltalán nem használt uralkodói jelvényt. B. Szabó 2005: 47.

jét használó II. Rákóczi Ferenc figyelmét is felkeltette. 1694-ben Sáros vármegye főispánjaként készült nagypecsétjén már ez díszíti a címerpajzsot, és magától értetődő, hogy nem maradhatott le 1703-ban elkészült, összes vélt vagy valós címét tartalmazó, hatalmas méretű pecsétjéről sem (1. kép). Igaz, ebben az esetben már nem *Fürstenkronét*, hanem Esterházy Pál példáját követve hermelinnel szegett hercegi kalapot látunk a címeren, hermelinpaláستtal kiegészítve, ami a nem teljesen független fejedelmek bevett címertani szimbóluma – az erdélyi fejedelmektől származtatott *princeps* cím ekkorra szemlátomást már a heraldikai reprezentáció terén is átengedte a terepet a Szent Római Birodalom hercege címnek.⁸⁷

A Magyar Királyság területén gyakorlati hasznót a *princeps* cím egyik változata sem hozott. Nemhogy uralkodói jogkörökkel nem jártak, de különleges privilégiumot sem nyújtottak viselőiknek, így II. Rákóczi Ferenc számára annak megszerzése kizárólag egy generációkon átívelő hagyomány elismerését, a család Erdély történetében betöltött szerepe emlékének fenntartását szolgálta. Persze ebben a hangsúlyosan hierarchikus gondolkodású korszakban nem szabad alábecsülni annak jelentőségét, hogy a titulus nagyobb presztízst kölcsönzött a családnak, mint amekkorát Felső-Magyarország más grófjai élvezhettek. Úgy tűnik mindazonáltal, hogy a helyi elitnek nem igazán volt kifogása az ifjú főúr címhasználatára ellen. Az 1690-es évek első felében a Rákóczi testvéreket nemcsak jobbágyaik és alárendeltjeik szólították fejedelemmek, de még a Sáros vármegyét II. Ferenc kiskorúsága alatt irányító gróf, Erdődy György is.⁸⁸ Mivel a Rákócziak ezen ágának tagjait csaknem egy évszázada fejedelemmek címezték, úgy tűnik, a felső-magyarországi elit számára természetes volt, hogy a következő generáció

1. kép. II. Rákóczi Ferenc 1703. évi nagypecsétje, a *princeps* címen kívül a munkácsi és makovicai hercegi titulus, illetve Sárospatak, Tokaj, Regéc, Ecsed, Somlyó, Lednice, Szerencs és Ónod uradalmainak feltüntetésével. Mérete 6,4 cm, ami megegyezik VI. Károly császár uralkodói pecsétjének méretével
Forrás: Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Tár Pecsétnyomó Gyűjtemény Ltsz.: 1873.262.

⁸⁷ Czobor 1935: 58–60; T. Orgona 2004: 118–119. Esterházy *Fürstenhutj*áról: Galavics 1988: 148.

⁸⁸ Thaly 1881: 177; Köpeczi 1982: 97. Igaz, Erdődy György rokon volt, de felesége, Rákóczi Erzsébet nem a fejedelmi ágból származott (I. Rákóczi György öccsének, az országbíró Pálnak az unokája volt), így a grófnak nem fűződött közvetlen érdeke a *princeps* cím megadásához. A család alárendeltjeinek számos kérvénye maradt fenn 1693-ból, amelyek fejedelemmek titulálják Rákóczi Juliannát: MNL OL E 190 5. t. 1009–1028. sz.

tagjait is így szólítsák meg. Így történhetett meg a II. Rákóczi Ferenc által beadványában sokszor felidézett eset, hogy a soproni országgyűlésen, 1681-ben képviselőit egy *princeps* követeknek kijáró elbánásban részesítették.⁸⁹ A magyarországi közeg szemlátomást a bécsi kormányzerveknél sokkal könnyebben elfogadta a *princeps* titulusra vonatkozó igény hivatalos magyarozatát is. Usz Gábornak, Sáros vármegye jegyzőjének a II. Rákóczi Ferencet főispáni tisztébe beiktató vármegyei közgyűlésen, 1694. június 2-án elhangzott beszéde arról tanúskodik, hogy ebben a kontextusban ekkor már közhelynek számított a birodalmi hercegi cím 1645. évi adományozására vonatkozó tudás.⁹⁰

A későbbiekben szélesebb közegekből is egyre több adatunk van arra, hogy Magyarországon II. Rákóczi Ferenc és nővére *princeps* címét nem vitatta senki. 1695–96-ban nemcsak Bereg vármegye szólította meg ezzel a titulussal, de az I. Lipót nevében eljáró protonotárius, Szirmay István is.⁹¹ Így nincs okunk kételkedni afelől, hogy Thaly Kálmán helyesen érzékelt: 1697-re már a teljes magyar adminisztráció fejedelmnek szólította II. Rákóczi Ferencet. A leglátványosabb példája annak, hogy az egymást követő beadványok érvelésének elfogadottsága a magyar elit körében milyen elterjedt volt, a Rákóczi család Julianna számára készült genealógiája 1712-ből, amelyet maga Esterházy Pál nádor hitelesített ellenjegyzésével.

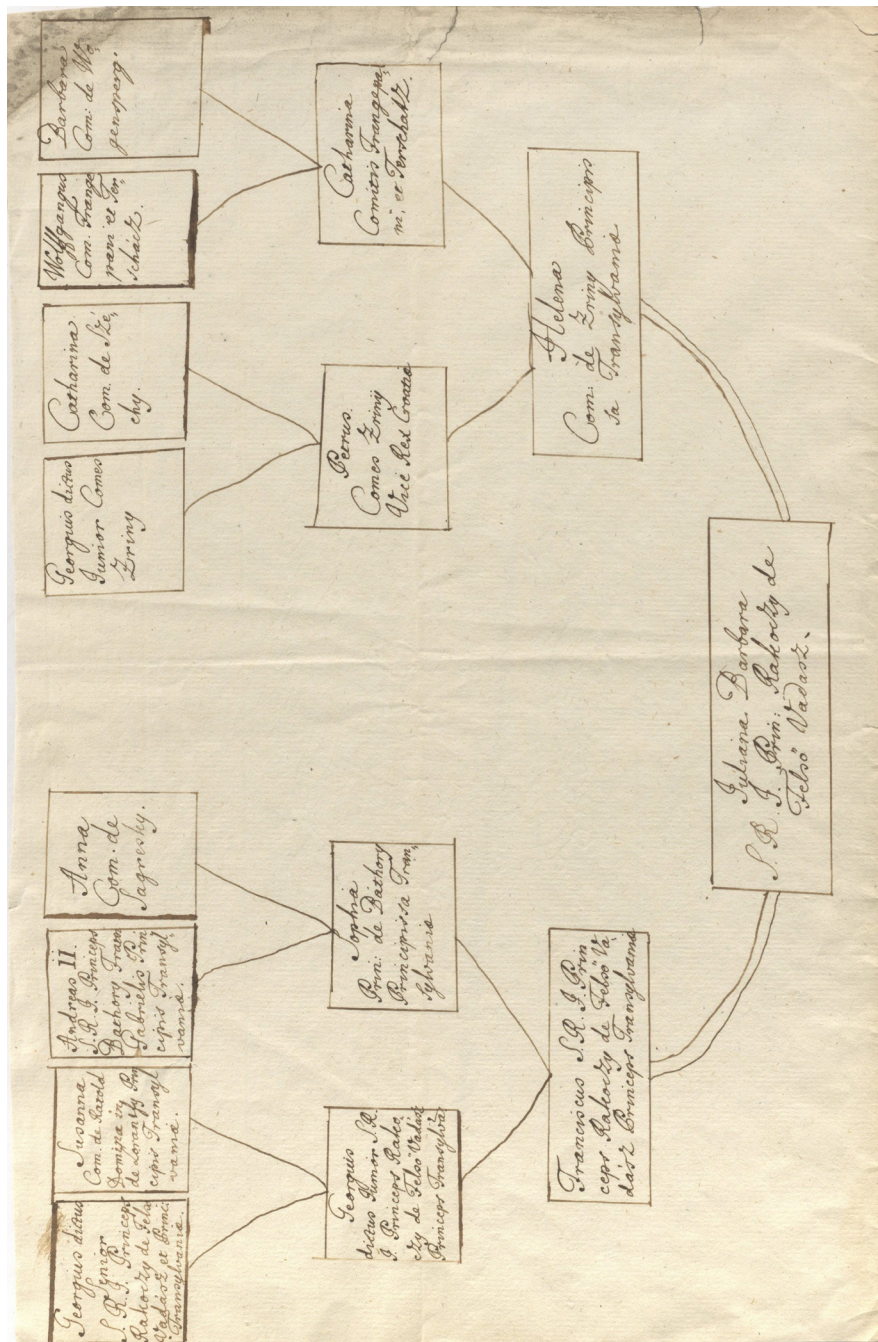
Ebben nemcsak az egymást követő fejedelmek neve mellett találjuk ott az *S.R.I. princeps* titulust, hanem Báthory Zsófia apja, András is e cím birtokosaként tűnik fel. Nem világos, hogy ezt Báthory Zsigmond birodalmi hercegi címéből kellene-e levezetni (aki András apjának unokatestvére volt), vagy az erdélyi fejedelmi és a birodalmi hercegi címek összefonódásának elméletéből származtatható (András bátyja, Báthory Gábor uralkodott a fejedelemségben). Mindenesetre feltűnő, hogy Báthory Zsófia maga is hercegnői címet visel, de nem az *S.R.I. princeps* titulussal, hanem szimplán *Prin[cipessa] de Báthory*-ként. Lorántffy Zsuzsanna ebben a genealógiában grófnővé avanszál, méghozzá a családjának őseit adó Rátót (Rátold) nemzetségről elnevezve („comitissa de Ratold”).⁹²

⁸⁹ A hivatkozás az *Allerunterthänigste Supplication* kivételével az összes 1696. évi beadványban szerepel, és megismétli az *Unvorgreifliche species facti und deduction* is: MTA KIK Ms 4967. fasc. 2; ÖStA AVA RAA 333.27 fol. 26r–v. A magyar kancellária az országgyűlés meghívottjai között Zrínyi Ilonát valóban *principissaként* emlegette: Guszarova 2005: 144.

⁹⁰ Köpeczi 1982: 97.

⁹¹ Szirmay István levele II. Rákóczi Ferencnek (Szentmihály, 1695. december 29.), illetve Bereg vármegye levele ugyanannak (Beregszász, 1696. december 3.). MNL OL E 190 5. t. 1054. és 1065. sz.

⁹² ÖStA FHKA SUS Familienakten R-13 fol. 11–12, 13–16. A genealógiát egy 1760-ban készült, hitelesített másolatból ismerjük, két példányban, a családfa alatt az azon látható adatokat folyó szövegben is prezentálja. Az Aspremont-család nyomtatott genealógiájában Rákóczi Julianna családfája még messzebb nyúlt, moldvai és vörös-oroszországi fejedelmek, sőt a bizánci Palaiologosz dinasztia uralkodói is megtalálhatók rajta. Gyulai 2025: 134–135. Utóbbi rokonság egyébként a *Species facti* szövegében is előbukkan. MTA KIK Ms 4967. fasc. 2. A korszakban közismert volt, hogy a *princeps* cím a család ezen ága számára is milyen fontossággal bírt: egy 1705-ben megjelent bécsi útleírása említi, hogy Rákóczi Juliannát csodálói hercegnőnek címzik, mert tudják, hogy ezzel járhatnak a kedvében. Gyulai 2025: 163.

2. kép. Rákóczi Julianna Esterházy Pál nádor által ellenjegyzett genealógiája, számos birodalmi herceg feltüntetésével (1712)

Forrás: ÖStA FHKASUS Familienakten R-13 fol. 11–12.

II. Rákóczi Ferenc azonban nem csak ebben a magyarországi közegben mozgott, és ennek révén számos alkalommal szembesült ellenállással. Uralkodói utasításra tanulóévei alatt a neuhausi jezsuiták is csak a Sáros grófja címet használták vele szemben, és a beadványok számos utalása tanúskodik arról, hogy bécsi udvari hivatalnokok és miniszterek sem voltak hajlandók neki megadni a *princeps* címet. A kevés olyan dokumentum egyike, amely ennek írásbeli lenyomatát őrzi, Széchényi György esztergomi érsek és magyar főkancellár 1694. áprilisi levele, amely „édes gróf uram”-ként szólítja meg a magyar főurat.⁹³ Mint mostanra már tudjuk, a Habsburg-udvar központi adminisztrációjának formálisan igaza volt, amikor megtagadta II. Rákóczi Ferenctől a *princeps* titulust, ám ennek révén szembement a Magyarországon kialakulófélben lévő konszenzussal. Ennek megfelelően mutatkozott is némi zavar a hivatalok által követett gyakorlat terén: a II. Rákóczi Ferenc nagykorúsításáról rendelkező diploma például nem említi az ifjú arisztokrata grófi címét, csak néhai I. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem fiaként azonosítja őt.⁹⁴

Nem tudjuk, a bécsi udvar szembesült-e azzal, hogy a magyar főúr rangjáról kialakított álláspontját a királyság elitje nem osztja, azt azonban nyilvánvalóan látta, hogy birodalmi fejedelmek is kiállnak mellette. Számukra elvben nagyobb tétje lehetett volna a kérdésnek, mint a *princeps* titulust valójában csak kívülről jött tiszteleti címként kezelő magyarországiaknak. A Német-római Birodalom vazallusi rendszerének egymásra épülő szintjei közül ez volt a legmagasabb kategória: azon személyeké, akik birtokaikat közvetlenül a császár adományaként élvezhették, a veszfáliai béke óta pedig *Landesherr*ként szinte teljes körű uralkodói jogokat gyakorolhattak felettük. Ráadásul a *Reichsfürst*enrat tagjaként a döntéshozatali folyamatokra is hatással lehettek.⁹⁵ Ahogy azonban Báthory Zsigmond, Bocskai István, Bethlen Gábor és Esterházy Pál példája is mutatja, ez a definíció korántsem volt kizárólagos: a tényleges uralkodói jogköröket gyakorlók körén kívül a kora újkorban sokan élvezték a címet valódi territoriális hatalom és birodalmi pozíció nélkül is. Az 1690-es évekre bevett gyakorlattá vált, hogy a császár *S.R.I. princeps* címet adományoz olyan személyeknek, akik valójában nem a Birodalom területén éltek és rendelkeztek birtokokkal.⁹⁶ Nem csoda, ha a mainzi és a brandenburgi választófejedelmek, valamint Pfalzi Zsófia nem láttak kockázatot Rákóczi törekvéseinek támogatásában, és Károly hessen-kasseli tartománygróf tartózkodását is inkább csak annak tulajdoníthatjuk, hogy nem kívánt

⁹³ Szörényi 1980: 291–295; Köpeczi 1982: 96.

⁹⁴ I. Lipót diplomája II. Rákóczi Ferenc nagykorúsításáról (Bécs, 1694. március 9.). MNL OL E 148 fasc. 77. no. 3.

⁹⁵ Conze 1972: 14–15; Klein 1987: 138–140.

⁹⁶ Klein 1987: 163–175. A 17. század első felében olyan sok külföldi kapott birodalmi hercegi címet, hogy III. Ferdinánd választási feltételei közé a birodalmi rendek beiktatták ennek tilalmát is (noha elvárásuk végül nem jutott érvényre). Czech 2022: 206. Noha Báthory Zsigmond és Bethlen Gábor is birtokolta rövidebb ideig a Birodalom területén fekvő Oppelnt és Ratibort, ám csak Bethlen Gábor nyerte el a területeket a címmel egyidőben, és a titulust megtarthatta az után is, hogy a két sziléziai hercegséget 1624-ben visszaadta a császárnak. Gooss (Hg.) 1911: 580.

a császárral vitába keveredni egy olyan kérdésben, amelyben ő maga sem látott tisztán.⁹⁷

Amennyiben azonban a német birodalmi közeg is megengedően viszonyult a kérdéshez, miért nem hoztak gyümölcsöt Rákóczi kitartó próbálkozásai? A fiatal magyar arisztokrata nyilvánvalóan nem volt abban a pozícióban, mint Esterházy Pál, aki hosszabb ideje szolgálta hűségesen a dinasztiát, és kulcsszerepet játszott legnagyobb korabeli magyarországi politikai sikerének tető alá hozásában. Az az út sem állt rendelkezésére, amelyet bejárva egy másik magyar főúr, II. Apafi Mihály hercegi címet szerzett a korszakban. I. Apafi Mihály halála után ugyan hivatalosan a még az ő életében fejedelemmé választott fia maradt Erdély uralkodója, de a huszadik életévét még be sem töltött ifjú 1696 májusában hűségesküvet tett a magyar királynak. Ősszel már azt kérvényezte Bécsben, hogy a rangról való lemondásért cserébe I. Lipót adományozza neki a birodalmi hercegi címet. A fiatal fejedelemnek – akit jellemző módon a császár sohasem szólított *princeps*nek, mindig csak I. Apafi Mihály fiának – még ebben a helyzetben is öt évet kellett várnia, amíg a diploma elkészült.⁹⁸ Az 1701. július 10-én kelt okmány pedig jóval kevesebb kiváltságot tartalmazott annál, mint amit a nádor kapott: semmilyen szuverenitáshoz kötődő jogról nem szólt, pusztán azt tisztázta, hogy a cím birtokában Apafi megszólítása „Illustrissime” lesz (ez alacsonyabb presztízsű, mint a Rákóczinak rendszeresen megadott „Celsissime”), utódai pedig már csak a birodalmi grófi címre számíthattak volna.⁹⁹ II. Rákóczi Ferencnek azonban nem állt módjában, hogy hasonlóképpen kedvező ajánlatot tegyen I. Lipótnak, és nyilvánvalóan nem is vágyott a hatalmát és birtokainak legnagyobb részét elvesztő Apafi pozíciójára, akinek kérvényezéséről egyébként értesült.¹⁰⁰

II. Rákóczi Ferenc beadványainak kronológiája látványosan kötődik házasságának, gyermeke születésének és apósa látogatásainak időpontjaihoz; a mainzi választófejedeleme 1698-ban írt támogató levele pedig kiemeli azt a szempontot, milyen kellemetlen Sarolta Amália számára a titulációval kapcsolatos bizonytalanság.¹⁰¹ Erősen kétséges azonban, hogy Rákóczi Zsigmond analógiáját le-

⁹⁷ Jonas Schrimpf, a kasseli bécsi ágense uralkodója titkos tanácsának utasítására utánajárt, milyen címzést használnak a hivatalok a Rákóczival folytatott kommunikációban; a mainzi érsektől meg is kapta a titulációt, a Magyar Udvari Kancellária viszont először megígérte, aztán második fordulóban elutasította a kérés teljesítését. Lásd Bécs, 1694. november 3. dátumú jelentését: HStAM 4 c Hessen-Rheinfels und -Rotenburg no. 307.

⁹⁸ A címzésről: Jakab 1875: 138.

⁹⁹ I. Lipót diplomája II. Apafi Mihály birodalmi hercegi címéről (Bécs, 1701. július 10.). ÖStA AVA RAA 9.1. fol. 2–10. Jakab Elek kiadása csak egy – ahogy ő fogalmaz – „másolat-töredéket” tartalmaz: Jakab 1875: 302–303. A diplomát visszatartták, lásd Lipót levelét Lothar Franz von Schönbornnak (Bécs, 1694. augusztus 31.). ÖStA HHStA MEA Standeserhöhung 1-1-11. A kérvényezési procedúráról: Jakab 1875: 99–111, 154–155.

¹⁰⁰ Az *Unvorgreifliche species facti und deduction* lapjain hivatkozik rá, hogy a birodalmi hercegi címet kérvényező Apafi családtagjai csak személyükben, és nem örökletesen voltak erdélyi fejedelmek. ÖStA AVA RAA 333.27 fol. 25r.

¹⁰¹ Lothar Franz von Schönborn levele I. Lipótnak (Bamberg, 1698. április 5.). ÖStA AVA RAA 333.27 fol. 11v.

het-e erre az esetre is alkalmazni, és feltételezni, hogy a birodalmi fejedelmi családba való beházasodás miatt jelentett komoly problémát a *princeps* cím el nem ismerése. Habár II. Rákóczi Ferenc felesége *Reichsfürstin* volt, nem a hesseni ház két *landesherr*i jogokkal rendelkező ágának valamelyikéből, hanem a rheinfelsi mellékág wanfriedi mellékágából származott. Apja, Károly tartománygróf birtoka *paragium*nak számított, tehát felette gyakorolt uralkodói jogköre korlátozott volt, a hesseni ág felsőbbbsége (*Oberhoheit*) mellett.¹⁰²

Noha a házasság megkötéséről hírt adó levelek kiemelik, hogy Sarolta Amália a császárné rokona volt, ez valójában meglehetősen távoli kapcsolatot jelentett: a széapja volt közös Pfalz-Neuburgi Eleonóra Magdolnával.¹⁰³ Tulajdonképpen sokkal közelebbi rokonságban állt a francia uralkodóházzal: XIV. Lajos fivérének, Orléans-i Fülöp hercegnek a feleségével, Pfalzi Erzsébet Saroltával a dédapjuk volt közös.¹⁰⁴ Legszűkebb családja azonban nem büszkélkedhetett nagyon fényes kapcsolatrendszerrel: Sarolta Amália hat sógora közül csak egy volt *Reichsfürst* (ő is a meglehetősen jelentéktelen Löwenstein-Wertheim családból), négyen grófi címmel bírtak (ahogy Sarolta Amália anyja is), egyikük pedig csak báró volt. Ráadásul utóbbit Károly tartománygróf istálló mestereként (*Stallmeister*) említik, ami ha nem is jelenti feltétlenül azt, hogy személyesen ő foglalkozott a lovakkal, a wanfriedi udvar szerény méretei között semmiképpen sem bírt hatalmas presztízssal.¹⁰⁵ Károly két felnőttkort megért fia közül az egyik, Vilmos, kölni és strassburgi kanonok és szubdiakónus lett, a másik, Keresztély, a hessen-kasseli sereg alezredese – mindkettő legfeljebb helyi szinten számított említésre érdemes karriernek.¹⁰⁶ Ebben a családban aligha okozhatott nagyobb konfliktusokat az, ha kiderül, hogy a bármelyiküknél jóval nagyobb birtokállománnyal rendelkező magyar főúr a házassági szerződésben olvasható *Fürst* helyett csak grófi címét képes elismertetni a császárral.¹⁰⁷

II. Rákóczi Ferenc kitartó küzdelmét a *princeps* cím elismeréséért így csak saját, személyes indíttatásából vezethetjük le. Az ifjú magyar főurat anyja úgy nevelte, hogy tudatosította benne: a fejedelmi cím jár neki, és ennek révén nagyobb megbecsülésre tarthat számot, mint az őt körülvevők. Ennek legplasztikusabb, sokat idézett megnyilvánulásának sokáig az a beszámoló számított,

¹⁰² A mellékág korlátozott jelentőségét mutatja, hogy a fejedelmi család történetét bemutató újabb összefoglalások nem is említik, vagy csak a férfiakat tüntetik fel a családfán: Schulz (Hg.) 1983; Franz 2005: 75.

¹⁰³ II. Rákóczi Ferencnek a házasságot bejelentő leveleiről lásd a 11. jegyzetet, illetve Antall 1981: 299. A kasseli és darmstadtai ág (utóbbihoz kötődik az anyján keresztül Eleonóra Magdolna) a reformáció idején fontos szerepet játszó Merész Fülöp hesseni tartománygróf két utódja révén vált szét. Hübner 1712: 140, 208, 211. táblák.

¹⁰⁴ A családfa: Thaly 1884: 92.

¹⁰⁵ Hübner 1712: 210. tábla; Thaly 1881, 1888. Daniel von Ingenheim báró *Stallmeister* hivataláról: Strauß 1908: 105.

¹⁰⁶ Strauß 1908: 105–106; *Wahrhaftige gründliche Erzählung*.

¹⁰⁷ II. Rákóczi Ferenc és Sarolta Amália házassági szerződése (Köln, 1694. szeptember 25.). HStAM Urkunden 51. no. 100. A vörösvári Erdődy-levéltár mára megsemmisült példánya alapján ismertette: Thaly 1881: 192–194.

amely szerint az ifjú arisztokrata már a neuhausi kollégiumban is szóvá tette a megfelelő titulus elmaradását, mondván: „[...] miért mondják nekem, hogy gróf úr? Valójában fejedelem vagyok és effélék szolgáltak engem.” Erős érvek szólnak mindazonáltal amellett, hogy az ismeretlen jezsuitának tulajdonított beszámoló valójában Thaly Kálmán tollából született.¹⁰⁸ Mindenesetre annyi biztos, hogy Rákóczi még az emigrációban írt *Vallomásokban* is felemlgette, hogy „születése adta rangjához méltatlan elbánásban” volt része.¹⁰⁹ Az otthon elvesztésének traumáját ez az élmény nyilvánvalóan tovább fokozta, és a tény, hogy a számára magától értetődő cím használatára I. Lipótot és a bécsi udvart a nagykorúsítás után sem tudta rávenni, nyilvánvalóan összekapcsolódott a Habsburg adminisztráció rosszindulatának sorozatosan tapasztalt megnyilvánulásával: a birtokainak visszaadásával kapcsolatos nehézségektől kezdve egészen az előzetes engedélyeztetés nélkül kötött házasságáért kapott háziőrizettel.¹¹⁰ 1698-ban, amikor Rákóczi két év szünet után újra felmelegítette a birodalmi hercegi cím kérdését, a mainzi érseknek elmagyarázta, hogy az elmúlt években Magyarországon tartózkodott, ám a bécsi udvarba visszatérve újra szembesülnie kellett minden olyan hátránnyal, amely *princeps*i rangja érvényességének bizonytalanságából ered. Egész pontosan ugyanazt a retorikai képet használta, mint a szabadságharcot legitimáló híres kiáltvány: a sebek újbóli feltárlását – sőt, a német szövegben latinul találjuk a nevezetes *recrudescere* igét.¹¹¹ Mindezek fényében II. Rákóczi Ferencnek a birodalmi hercegi címre vonatkozó igénye, mely a *princeps* rang Magyarországon való elismertetéséhez vezető egyetlen lehetséges út volt, korántsem érthetetlen.

Gyökeresen más forrásból táplálkozik, mint az apja villámgyors karrierjét nemcsak megismételni, de arra építve meghaladni is kívánó Esterházy Pálé. II. Rákóczi Ferenc meg akarta őrizni azt, ami generációkon keresztül családjának, illetve meggyőződése szerint neki és utódainak is kijárt: a fejedelmek iránti köteles tiszteletet. Ennek érdekében mozgósított komoly anyagi és intellektuális erőforrásokat, amelyek révén csaknem mindenkit meg is tudott győzni igazáról, attól függetlenül, hogy 21. századi tudásunkkal már kimondhatjuk: igényének valódi jogalapja nem volt. A bécsi udvar ellenállását nyilvánvalóan állandó megaláztatásként élte meg, így, ha a *Theatrum Europaeum* szerzőjével ellentétben nem is állíthatjuk, hogy a Habsburgoktól való elhidegülésének egyetlen okát a *princeps* cím elismerésére vonatkozó igényeinek negligálásában találjuk meg, nem túlzás feltételezni, hogy az a korábbiakban feltételezettnél nagyobb mértékben járult hozzá II. Rákóczi Ferenc politikai gondolkodásának radikalizálódásához. Mint azt éppen Bibó István jelezte említett tanulmányában, ebben azonban semmi különös nem volt: a kora újkori Európa világából számos példát ismerünk arra,

¹⁰⁸ MHHS XXIV: 323. A forrás hitelességéről: Szörényi 1980: 229. 29. j; Mészáros 2013: 69–70.

¹⁰⁹ Rákóczi 1979: 33.

¹¹⁰ Thaly 1881: 198–239; Köpeczi 1982: 104–105.

¹¹¹ „[...] recrudescirt alda die wunden”. II. Rákóczi Ferenc levele Lothar Franz von Schönbornnak (Bécs, 1698. február 5.). ÖStA AVA RAA 333.27. fol. 15.

hogy az egyén saját rendi jellegű privilégiumaira vonatkozó igényeinek valóra váltását célzó cselekvése összefonódott szélesebb körű szabadságjogokért küzdő mozgalmak törekvéseivel.¹¹²

FORRÁSOK

- Bayerisches Hauptstaatsarchiv Geheimes Hausarchiv, München (BHStA GHA)
Urkunden.
- Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin (GStA PK)
I. Hauptabteilung, Geheimer Rat
Rep. 11. Auswärtige Beziehungen: Akten 10800, 10186.
Brandenburg-Preußisches Hausarchiv (BPH)
Rep. 34. Kurf. Georg Wilhelm TT2.
- Hessisches Staatsarchiv Marburg, Marburg (HStAM)
4 c Hessen-Rheinfels und -Rotenburg.
4 f Hessen-Kassel: Staaten.
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
A 57 Libri regii.
E 148 Neoregestrata acta.
E 190 Archivum familiae Rákóczi de Felső-Vadász.
P 108 Esterházy család hercegi ága. Repositorium.
P 1498 Rákóczi–Aspremont család levéltára.
- Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár (MTA KIK)
Ms 4967 Rákóczi-levéltár 17.
- Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (OSzK)
Fol. Hung. 1389. Thaly-gyűjtemény.
- Niedersächsisches Hauptstaatsarchiv, Hannover (NSHStA)
Hann. 91. Kurfürstin Sophie.
- Österreichisches Staatsarchiv, Bécs (ÖStA)
Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA)
Reichsadelsakten (RAA).
Finanz- und Hofkammerarchiv (FHKA)
Sammlungen und Selekte (SUS).
Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA)
Mainzer Erzkanzlerarchiv (MEA).
Oberhofmeisteramt (OMeA).
Ungarische Akten, Allgemeine Akten (UA AA).
- AR I/11 = Lukinich Imre (szerk.): *II. Rákóczi Ferenc felségárulási perének története és okirattára*. I. Archivum Rákócziánium. II. Rákóczi Ferenc levéltára. Első osztály: Had- és belügy 11. Budapest, 1935.

¹¹² Bibó 1986 [1971–1972]: 96–101.

- Bethlen Miklós 1979: Olajágot viselő Noé galambja. In: Tárnóc Márton (szerk.): *Magyar gondolkodók 17. század*. Budapest, 283–295.
- Gooss, Roderich (Hg.) 1911: *Österreichische Staatsverträge*. Siebenbürgen. Wien.
- Gualdo Priorato, Galeazzo 1670: *Historia di Leopoldo Cesare, continente le cose più memorabili successe in Europa, dal 1656. sino al 1670*. Vol. 1. Vienna.
- MHHS XXIV: Thaly Kálmán (szerk.): *Késmárki Thököly Imre naplói, leveleskönyvei és egyéb emlékezetes írásai*. II. Monumenta Hungariae Historica: Scriptores, 24. Budapest, 1873.
- Rákóczi Ferenc, II. 1979: Vallomások. Első könyv. (Ford. Szepes Erika.) In: II. Rákóczi Ferenc: *Vallomások. Emlékiratok*. (Szerk. Hopp Lajos.) Budapest, 7–186.
- Sagredo, Giovanni 1694: *Die Neu-eröffnete Ottomannische Pforte [...] Zweytens, Einer wolgefaßten Außführlichen Histori, Der vornehmsten Geschichten aller Ottomannischen Monarchen, vor ihrem ersten Ursprung an biß auf gegenwärtigen Zeit [...]*. Augsburg.
- Szilágyi Sándor 1878: Bocskay István és Illésházy István levelezése 1605 és 1606-ban. *Történelmi Tár* (1.) 1–84, 271–338, 575–652.
- Szilágyi Sándor (szerk.) 1885: *A linzi béke okirattára*. Budapest.
- Szilágyi Sándor 1889: Levelek és okiratok II. Rákóczy György fejedelem diplomaciai összekötetései történetéhez. *Történelmi Tár* (12.) 326–353, 451–490, 637–677.
- Szilágyi Sándor 1890: Herczeg Rákóczy Zsigmond levelezése. Ötödik, hatodik és hetedik közlemény. *Történelmi Tár* (13.) 229–260, 424–455, 597–636.
- Wahrhaftige gründliche Erzehlung: Wahrhaftige gründliche Erzehlung des Fürstlichen Bruder-Streits des weyland ... Carls, Landgrafen zu Hessen Rheinfelss von Wanfriedens beyder Herren Söhne Printz Wilhelms, Subdiaconi u. Dom-Herrn zu Cölln u. Straßburg und Printz Christians, Brigadier von Hessen Cassellischer Reuterey, dero beyderseitiges Erbrecht betreffend...* S. 1.

Főrendi rangemelési oklevelek adatbázis: <https://archivum2004.piarista.hu/arisztokrata/12rangemelesek.htm> – utolsó letöltés: 2025. február 28.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Antall József 1981: Adatok II. Rákóczi Ferenc házasságkötéséhez. Rákóczi Ferenc ismeretlen levele. Köln, 1694. szeptember 27. *Történelmi Szemle* (24.) 296–301.
- Bibó István 1986 [1971–1972]: Az európai társadalomfejlődés értelme. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. III. 1971–1979. (Vál. Huszár Tibor, szerk. Vida István – Nagy Endre.) Budapest, 7–123.
- B. Szabó János 2005: Uralkodóábrázolás az Erdélyi Fejedelemségben: I. Rákóczi György fejedelmi portréja a Történelmi Képcsarnokban. In: Basics Beatrix (szerk.): *Tanulmányok Rózsa György tiszteletére*. Budapest, 47–51.
- Bubics Zsigmond – Merényi Lajos 1895: *Herczeg Esterházy Pál nádor 1635–1713*. Budapest.

- Conze, Werner 1972: Adel, Aristokratie. In: Brunner, Otto – Conze, Werner – Koselleck, Reinhardt (Hgg.): *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Bd. 1. A–D.* Stuttgart, 1–48.
- Czech, Vinzenz 2022: „Groß” und „Klein”, „Alt” und „Neu”. Konjunkturen kaiserlichen Fürstungen und die Reaktion der Reichsfürsten. In: Auge, Oliver – Hecht, Michael (Hgg.): *'Kleine Fürsten' im Alten Reich: Strukturelle Zwänge und soziale Praktiken im Wandel (1300–1800).* Berlin, 203–220.
- Czigány István 2011: A Rákóczi-szabadságharc és a közép- és kelet-európai hadihelyzet 1703–1711. *Hadtörténelmi Közlemények* (124.) 1013–1031.
- Czobor Alfréd 1935: A Rákócziak címere és pecsétjeik. *Turul* (53.) 49–65.
- Frank, Karl Friedrich von 1973: *Standeserhebungen und Gnadenakte für das Deutsche Reich und die österreichischen Erblande bis 1806 sowie kaiserlich österreichische bis 1823. Bd. IV. O–Sh.* Senftenegg.
- Franz, Eckhart G. 2005: *Das Haus Hessen: Eine europäische Familie.* Stuttgart.
- Galavics Géza 1988: A mecénás Esterházy Pál. Vázlat egy pályaképhez. *Művészettörténeti Értesítő* (37.) 136–161.
- Gebei Sándor 2007: II. Rákóczi Ferenc titulussai (princeps – dux). In: Muzsnay Árpád (szerk.): *Évfordulós tanácskozások 2007: Az élő Rákóczi.* Szatmárnémeti, 88–96.
- Gross, Lothar 1933: *Die Geschichte der deutschen Reichshofkanzlei von 1559 bis 1806.* Wien.
- Gueze, Raoul 1982: Livio Odescalchi ed il Ducato del Sirmio. In: Köpeczi, Béla – Sárközy, Péter (a cura di): *Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo. Rapporti italo-ungheresi dalla presa di Buda alla rivoluzione francese.* Budapest, 43–50.
- Guszarova, Tatjana 2005: A 17. századi magyar országgyűlések résztvevői. *Levéltári Közlemények* (76.) 93–148.
- Gyulai Éva 2006: Bocskai címerrepresentációja. In: Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária (szerk.): *„Frigy és békeség legyen...”. A bécsi és a zsitvatoroki béke.* Debrecen, 49–71.
- Gyulai Éva 2025: Egy (majdnem) ismeretlen Rákóczi. Rákóczi Julianna Borbála (1672–1717). In: Medgyesy Zsófia – Mészáros Kálmán – Molnár Sándor (szerk.): *100 éve született Heckenast Gusztáv. A 2022. szeptember 22–23-án megrendezett emlékkonferencia szerkesztett tanulmányai.* [Vaja], 97–185.
- Horn Ildikó 1998: Báthory Zsigmond prágai fogsága (1610–1611). In: Tusor Péter (szerk.): *R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére.* Budapest, 266–280.
- Hübner, Johann 1712: *Johann Hübners, rectoris der Schule zu S. Johannis in Hamburg, drey hundert und drey und dreyssig Genealogische Tabellen... 2. Aufl.* Leipzig.
- Jakab Elek 1875: Az utolsó Apafi. *Magyar Történelmi Tár* (21.) 1–336.
- Kármán Gábor 2010: Rákóczi Zsigmond két esküvője. In: Kármán Gábor – Szabó András Péter (szerk.): *Szerencsének elegyes forgása: II. Rákóczi György és kora.* Budapest, 243–269.
- Kármán Gábor 2011: *Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után.* Budapest.
- Kármán Gábor 2013: Kísérletek svéd szövetség biztosítására II. Rákóczi Ferenc szabadságharcához. *Hadtörténelmi Közlemények* (126.) 116–131.
- Kármán Gábor 2015: Egy diplomáciai zsákutca: Bethlen Gábor házasságkötése Brandenburg Katalinnal. *Aetas* (30.) 3. 9–35.

- Kármán Gábor 2016: Pax és pacificatio: Kísérlet egy fogalmi tisztázásra a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség viszonyának megértése érdekében. *Történelmi Szemle* (58.) 341–352.
- Klein, Thomas 1987: Die Erhebungen in den weltlichen Reichsfürstenstand 1550–1806. In: Heinemeyer, Walter (Hg.): *Vom Reichfürstenstande*. Köln – Ulm, 137–192.
- Kovács András 2001: Pecsétek vallomása. Bethlen Gábor fejedelem pecséteiről. *Korunk* (12.) 7. 27–37.
- Köpeczi Béla 1982: *Döntés előtt. Az ifjú Rákóczi eszmei útja*. Budapest.
- Köpeczi Béla 1991: *A bujdosó Rákóczi*. Budapest.
- Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes 2004: *II. Rákóczi Ferenc*. 3. kiad. Budapest.
- Lukács, Ladislaus 1990: *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae*. V. (1684–1699). Romae.
- Lukinich Imre 1935: [Bevezetés]. In: Lukinich Imre (szerk.): *II. Rákóczi Ferenc felségáru-lási perének története és okirattára*. I. Budapest, 5–139.
- Makkai László 1954: Bevezetés. In: Makkai László (szerk.): *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai*. Budapest, 10–78.
- Márki Sándor 1907: *II. Rákóczi Ferenc*. I. Budapest.
- Martí Tibor 2015: Az aranygyapjas lovag Esterházy Pál. In: Ács Pál (szerk.): *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás. Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és művészet határvidékén*. Budapest, 49–66.
- Mészáros Kálmán 2013: Miért éppen Borsi? Tények, talányok, tévedések II. Rákóczi Ferenc születéséről. *Széphalom: A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve* (23.) 65–78.
- Monok István 1996: *A Rákóczi-család könyvtárai 1588–1660*. Szeged.
- Nagy Iván 1861: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. IX. P–R. Pest.
- Pálffy Géza 2009a: Utak az arisztokráciába – bárói címszerzők a 16. századi Magyar Királyságban. In: Papp Klára – Püski Levente (szerk.): *Arisztokrata életpályák és életviszonyok*. Debrecen, 9–23.
- Pálffy Géza 2009b: Pozsony megyéből a Magyar Királyság élére. Az Esterházy, a Pálffy és az Illésházy család felemelkedése. *Századok* (143.) 853–882.
- Pálffy Géza 2012: A grófi cím a 16–17. századi Magyarországon és Erdélyben. In: Dáné Veronka – Oborni Teréz – Sipos Gábor (szerk.): „... éltünk mi sokáig 'két hazában'...” *Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére*. Debrecen, 177–191.
- Papp Sándor 2008: Homonnai Drugeth Bálint, Rákóczi Zsigmond és Báthory Gábor küzdelme az Erdély feletti hatalomért 1607-ben. *Századok* (148.) 807–848.
- R. Várkonyi Ágnes 1961: *Thaly Kálmán és történetírása*. Budapest.
- Schiller Bódog 1900: *Az örökös főrendiség eredete Magyarországon*. Budapest.
- Schulz, Uwe (Hg.) 1983: *Die Geschichte Hessens*. Stuttgart.
- Sipos Ferenc 2002: A „rebellis” Rákóczi. „A német ruha alatt magyar és valóban hazafiúi szív dobog.” *Századok* (136.) 599–635.
- Strauß, Reinhold 1908: *Chronik der Stadt Wanfried*. Wanfried.
- Szekfű Gyula 1913: *A száműzött Rákóczi*. Budapest.
- Szentpéteri Márton 2001: Perújrafelvétel. Javaslat Thaly Kálmán rehabilitálására. *Iskolakultúra* (11.) 9–23.
- Szilágyi Sándor 1886: *Felső-vadászi Rákóczi Zsigmond 1622–1652*. Budapest.

- Szörényi László 1980: Rákóczi csehországi tanuló évei. In: Köpeczi Béla – Hopp Lajos – R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Rákóczi tanulmányok*. Budapest, 291–315.
- Thaly Kálmán 1881: *II. Rákóczi Ferencz fejedelem ifjúsága 1676–1701. Történeti tanulmány*. Pozsony.
- Thaly Kálmán 1884: A Rákóczi-ház utolsó tagjairól és kihalásáról (Adalékokkal a Felső-Vadászi Rákócziak régibbkori genealógiájához). *Turul* (2.) 89–96.
- Thaly Kálmán 1888: Jávorka Ádám ezredes s a gr. Forgách- és Rákóczi-levéltár. Vázlat a Rákóczi-emigráció történetéből. *Századok* (30.) 291–319, 389–411, 489–504, 585–610.
- Tobler, Felix 2003: Über den Reichsfürstenstand der Familie Esterházy. *Burgenländische Heimatblätter* (65.) 2. 57–75.
- Toma Katalin 2012: Egy dunántúli nagyúr erdélyi kapcsolatai. Nádasdy III. Ferenc és II. Rákóczi György. *Századok* (146.) 1161–1188.
- T. Orgona Angelika 2004: Pecsételés, pecsétkészítés a Rákóczi-szabadságharcban. *Turul* (77.) 116–134.
- Wertner Mór 1891: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. I. A–H. Temesvár.

Granasztói Péter

Paprika Jancsiból Nick Carter

Budapesti tömegszórakozás az 1860-as évektől a 20. század elejéig

A magyarországi társadalomtörténeti kutatások idővonalához képest meglepően korán, óriási forrásismeretre támaszkodva, imponáló fogalomhasználattal és módszertannal indult meg a nagyvárosi kultúra, és azon belül is az elittel szemben meghatározott tömegkultúra elemzése és értelmezése, amit Vörös Károlynak köszönhetünk. Ő több tanulmányában is foglalkozott a budapesti tömegkultúra jellemzőivel, de sajnos csak sporadikusan, egy-egy résztema alaposabb feldolgozásával.¹ Ugyanakkor a tömegkultúra társadalmi háttéréről, szakaszairól és működéséről tett megállapításai – annak ellenére, hogy számos vonatkozásukban kritikával olvasandók – továbbra is inspirálóak arra nézve, hogy a tömegkultúra jelenségeinek elemzésével a nagyvárosi kultúra átalakulását mikroszinten is letagassuk. Írásaiban Vörös annak kereteit vázolta fel, hogy milyen fogalmak, társadalmi meghatározottságok, kulturális jelenségek és tartalmak mentén lehetne vizsgálni a budapesti tömegkultúrát.

Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy feltárjam a leginkább a tömegkultúrához sorolható jelenségek – a városligeti vurstlikhoz hasonlító, nagyvárosi tömegeket megszólító szórakozási, szabadidő-eltöltési szokások – tartalmi változásait a város egyesítés korától a 20. század elejéig. A kutatás egyik kulcskérdése a „tömeg”, azaz a közönség azonosítása mennyiségi, illetve társadalmi összetétel szempontjából. Vörös Károly meghatározása szerint – szemben az elitkultúra értelmiségi, jómódú, művelt, polgári használóival – „a sajátosan budapesti, nagyvárosi, a kulturális tömegjelenségeket felhasználó, azokból spontánul létrejött kultúra bázisát felvevőként és alkalmazóként elsősorban a lakosság legszélesebb tömegei alkotják: a kispolgárság és a munkásosztály.”²

De kik is ők valójában, a kortárs tapasztalat milyen társadalmi csoportokat azonosít egy-egy sajátos szórakozási szokás leírásakor? Az alábbiakban az egyik célom az, hogy minél pontosabban beazonosítsam a tömegkultúrában érintett foglalkozásokat, korosztályokat, társadalmi csoportokat. Ez azonban meglehetősen nehéz feladat, mivel róluk elvétve állnak a rendelkezésünkre részletes leírások és statisztikák, így a következtetéseket csak véletlenszerű és közvetett adatok, információk alapján lehet levonni. Annak ellenére, hogy Vörös szerint nincs éles határ a városi tömegek és a polgári középrétegek szórakozási szokásai között, koncepciójában – különösen tartalmi szempontból – mégis elég mereven

¹ Vörös 1974, 1978a, 1978b.

² Vörös 1974: 98.

különül el a városi kultúra két meghatározó változata: a népi, falusias, valamint a nagyvárosi, kozmopolita kultúra.³

Vörös Károly számára a falusi, vidéki környezetből származó népesség városi elidegenedése, valamint ebből fakadóan az élmények, a kikapcsolódás keresése az egyik fő oka a tömegkulturális cikkek iránti érdeklődésnek. Emellett a nagyváros merőben új viszonyai új, az urbánus közeghez illeszkedő műfajokat követeltek meg, és ez idővel a kultúra kozmopolitizálásához vezetett – tartalmi és formai értelemben egyaránt.⁴

Kutatásom másik fontos célja annak vizsgálata, hogy milyen mértékben ragadható meg a nagyvárosi tömegkultúra változása – például a nagyvárosi és nemzetközi tematikák és műfajok megjelenése – a szórakozási szokások tartalmi és formai jellemzőin keresztül. A tömegkultúra kialakulását Vörös Károly három, egymástól élesen el nem választható időszak mentén határozta meg.⁵ Az első időszak a városesegysítés korától az 1890-es évekig tartott, amikor

„[...] a régebbi német kispolgárság és a kispolgárság erősen bécsies hatás alatt álló városi polgári típusú kultúrája továbbra is együtt él egyrészt a bevándorló magyar kispolgárság és munkásság magyar, a XIX. század elejétől alakuló, már ugyancsak nem annyira paraszti, mint inkább falusi kispolgári típusú (tehát már nem népi, hanem inkább népies) kultúrájával.”⁶

A második szakasz az 1890-es évektől az I. világháborúig tartott, s ez volt a keveredés és az átmenet időszaka:

„A két fő típus: a városias és a falusias típus különállása azért még továbbra is megfigyelhető, bár a városias típus különböző változatai ekkorra már nagyjából egybeolvadtak. A különbségek természetét egyes, a típusokra jellemző műfajokon többé-kevésbé tisztán lehet érzékelni: a falusias típusra a (kétségtelenül modernizálódó) kalendárium, a (népzenétől már szinte teljesen elszakadt) magyaros műdal, a cigányzene és a hanyatló népszínmű, – a városias típusra a nagyvárosi és egyre inkább nemzetközivé váló témájú érzelmes-izgalmas ponyvaregény, a kuplé, az operett igénylése lesz a jellemző.”⁷

A harmadik szakaszban pedig a nagyvárosi tömegkultúra már minden sajátosságával együtt végleges formát öltött és dominánssá vált a két világháború között.

Kutatásomban azt vizsgálom, hogy ezek a makroszinten megfogalmazott, erősen általánosított szakaszok egy-egy esettanulmány segítségével igazolható-e mikroszinten is. Az 1960–1970-es évekhez képest az elmúlt két évtizedben

³ Részletesebben és kritikával: Gyáni 1999.

⁴ Vörös 1974: 100–106.

⁵ Vörös 1974: 101–103.

⁶ Vörös 1974: 101.

⁷ Vörös 1974: 101.

jelentős számú elemzés és értelmezés született a budapesti tömegkultúra tereiről, intézményeiről és ezek történeti kontextusáról – miközben e munkák kevésbé foglalkoznak magának a kultúra tartalmának, illetve közönségének a vizsgálatával. Ugyanakkor ezek az újabb vizsgálatok alapvetően könnyítik meg kutatási céljaink megvalósítását.⁸

Gyáni Gábor már 1999-ben kritikai olvasatát adta Vörös Károly megközelítésének, mégpedig sokféle új, elsősorban saját maga által végzett kutatásra támaszkodva. Különösen a színházak és közönségük, a pesti nyelv, a bulvársajtó vagy a vizuális kultúra – így például a mozi – szerepeltek az általa felsorolt példák között. Munkája rávilágított arra, hogy a közönség vonatkozásban sem beszélhetünk az elit- és tömeg-, illetve a falusi és nagyvárosi kultúra egymástól élesen elválasztható dichotómiájáról.⁹

Elemzésem a főváros egyik ikonikus helyszínére, a Városligetre fókuszál, amely Pest, majd Budapest egyik legfontosabb szabadidő-eltöltési és szórakozási helye volt. Kevés terület található a fővárosban, amelyik ilyen mértékben és ennyire tömören reprezentálta volna mindazon változásokat, amelyek a városregyesítés korától az 1930-as évekig, mindössze hatvan év alatt végbementek. A városligeti szórakozási szokások elemzésének legnagyobb nehézsége, hogy ott a századfordulóra egyre több intézmény és helyszín jelent meg, amelyek közül sok önálló monográfiát is megérdemelne. Az elmúlt évtizedek kutatásainak eredményeként úgy gondolom, hogy különösen a városligeti (tömeg)szórakozások vonatkozásában a korszakhatár nem az I. világháborúnál, hanem már az 1900-as évek végén húzható meg. 1908-ban, az Artézi fürdő építése miatt a Vurstli mutatványosait átköltöztették – modern nagyvároshoz méltó – kőépületekbe, a mutatványosok utcájába. 1911-től kezdte meg működését Budapest új szórakoztató központja, az Angolpark. A városi tömegkultúra egyik legfontosabb jelensége, a mozi is az 1910-es években lépett új szakaszába, amikor már a nagy mozgóképszínházak váltak dominánssá. Az 1910-es évektől kialakuló, forrásokban gazdagon dokumentált modern nagyvárosi tömegkultúra – amelyet Vörös Károly harmadik korszaknak nevez – olyan összetett és részletes vizsgálatot igényel, amely túlmutat egyetlen tanulmány keretein. Ennek részletes elemzését egy későbbi, önálló írásban tervezem bemutatni.

Jelen írás a mutatványosok világának, valamint a Vurstlinak az 1910-es évek előtti működését elemzi. A téma érdekességét az adja, hogy e két, a hagyományos kisvárosi-falusi-kézműves szórakozási formákból eredő időtöltés átalakulása fontos mutatója lehet a közönségük, vagyis a városi tömegek, a különféle társadalmi csoportok igényei változásának. Írásomban elsősorban az új, a nagyvárosi ember fantáziáját izgató, érdeklő tartalmakra, elemekre koncentrálok, a korabeli, a leginkább rendelkezésemre álló sajtóforrások felhasználásával.

⁸ Az elmúlt húsz év témához kapcsolódó alap kutatásai, a teljesség igénye nélkül: Alpár 2001; Ligetfalvi–Majkó 2017; Brunner–Perczel 2021; Füzi 2022; Perczel 2015, 2016, 2023.

⁹ Gyáni 1999.

A tömegkultúra – különösen az 1910-es évek előtti időszak – kutatásának az egyik legnagyobb nehézsége, hogy a tartalmi elemekhez szinte kizárólag a leíró jellegű, főként sajtóban fellelhető forrásokon keresztül lehet eljutni. A digitális tartalmak azonban teljesen új lehetőségeket nyitottak e téren, mivel manapság már a szórakozási szokások szereplőire, helyszíneire és tartalmi jellemzőire szinte korlátlan módon kereshetünk a szabadszavas keresés és a különféle szűrési lehetőségek segítségével. Az 1990-es években, amikor először kezdtem el foglalkozni a témával, a *Budapest Bibliográfiára* (benne például a különböző mutatókra) tekintettem hasonló csodálattal.¹⁰ Az akkori körülmények között az is példátlanul megkönnyítette a kutatást, noha az adatokat még eredeti dokumentumokból vagy mikrofilmekről kellett kiolvasni.

PESTI MULATSÁGOK

1866-ban jelent meg a fejezet címével megegyező sorozat a *Képes Újság*ban, mégpedig azzal a céllal, hogy folyamatosan beszámoljon az olyan pesti szórakozási lehetőségekről, amelyek többet érnek, mint a „csárda, melyben az ember a pénzt is elkölti, esztét is agyon issza”. Az egyes szórakozóhelyekről részletesebb leírások is születtek, hogy az újság vidéki olvasóközönsége is „gyönyörűséget találjon benne”.¹¹ A sorozat azért kiváló forrás témánk szempontjából, mert segítségével képet kaphatunk a pesti népi szórakozóhelyekről, köztük a Városligetről – korábbi nevén a Városerdőről – is, mely a sorozatban 10. mulatságként került bemutatásra.

Az első bemutatott helyszín – mint a „legnemesebb multság Pesten” – a mai Astoria szállóval szemközti területen álló Nemzeti Színház volt. 1864. október 1-jétől kezdve a *Képes Újság* kéthetente *A magyar nép mulatva oktató barátja* alcímmel jelent meg, s e kiadványok célja a nép oktatása, tájékoztatása volt.¹² A Nemzeti Színház bemutatása is a megcélzott közönség szempontjait figyelembe véve készült: a nézőpont, a látószög a karzati 20 krajcáros kakasülő volt, ahonnan a plasztikus leírás szerint „a szeme káprázik úgy ragyog előtte a sok aranyozás, a bársony, selyem, de legjobban a nagy csillár, melynek vagy negyven ágából özönlik elő a gáz, hogy a nagy termet megvilágosítsa”.¹³ Az újság a helyszín leírásán kívül megemlíti a híres színészeket is.

A következő bemutatott multság, amely „hasznosságra ezer mérföldnyire van tőle”, a régi fűvészkerti Lovarda, egy hatalmas deszkabódé volt, ahová akár több ezer ember is befért.¹⁴ Az intézmény 20 krajcárért cirkuszi látványosságokat kínált: a leírásban lovakkal bemutatott mutatványok mellett akrobaták, kötélbán-

¹⁰ Granasztói 1995, 1997.

¹¹ *Képes Újság* 1866. február 1. 282.

¹² *Képes Újság* 1864. október 1. 1.

¹³ *Képes Újság* 1866. február 1. 282.

¹⁴ *Képes Újság* 1866. február 1. 283.

cos és „mulattató pajáczó”, azaz bohóc szerepelnek. A Lovardával közös udvaron, szintén egy bódében, ugyancsak 20 krajcárért lehetett megtekinteni az ún. állatseregletet, vagyis ritka, egzotikus állatokat: majmot, tengeri sast, farkast, krokodilt.¹⁵ A lapszám végül a „Panoráma”-ról is beszámolt, melyet egy léckerítés válsztott el az előző helyszíntől. Itt, a leírás szerint, egy bizonyos Liebich úr német nyelven mutatta be a produkcióját. A „Panoráma” egy sötét helyiségben elhelyezett látványosság volt: körben nagyítóüvegekkel ellátott lyukakon keresztül lehetett vízesést, kutat, hegyet, várost ábrázoló képeket megtekinteni. A beszámoló íróját csalódásként érte a látvány, mivel például „Helvetia országot szebbnek képzelte”, amíg itt nem látta.¹⁶

A következő lapszám 5. beszámolója újra a Nemzeti Színházról szól, mivel a bevezető szerint erről az intézményről a szerzőnek több alkalommal is szándékában állt az újság olvasóit – különösen a pesti mesterembereket és a szegényebb sorsú vidékieket – tájékoztatni. Érdemi információnak tűnik, hogy az úgymond „burkus zsidó” Mayerbeer új operája, az *Afrikai nő* iránt milyen nagy volt az érdeklődés: „[...] a pestiek olyan kíváncsiak rá, hogy már nyolcz előadására mind elkapkodták a jegyeket”.¹⁷ A 6. ismertetett mulatság a 22 éves „Flóra, a Rajna vidéki szép óriáslány” volt, akinek „[k]arja a válla felett 2 lábnyi kerületű, s dereka több 4 láb kerületnél. Magassága 5 és fél láb lehet. Súlya majd 4 mázsa.”¹⁸ Egy lakóház szobájában lehetett megtekinteni és anyanyelvén, németül kérdezni tőle, 15 krajcárért.

A 6. mulatság¹⁹ újfent a Nemzeti Színházhoz kapcsolódik: a szerző Szigeti József *Kísértet* című népszínművét ismerteti részletesen, mert azt „gyönyörködtező”-nek és tanulságosnak tartja. Bizonyára az sem elhanyagolható, hogy a darab főhősei iparosok – csizmadia, molnár, valamint az inasaik.²⁰ A 7. ismertetett mulatság a Pesten működő, „cifra nevű *Karapanuse de resanplanse*” volt, ahová a németül beszélő tulajdonos kikiáltóként csábította be a közönséget. A 30 krajcárba kerülő, panorámaszerű látványosságot a beszámoló azonnal erkölcsellennek ítélte meg. Az első helyiségben mécsvilágnál, gyenge minőségű rajzokon mutogattak csatajeleneteket, nagyvárosokat és vízeséseket.²¹ Ezután egy elzárt terembe lehetett továbbhaladni, melyre az volt kiírva: *Für Herren*. Itt feltehetően erotikus, esetleg pornográf jeleneteket mutogattak a látogatóknak, de a felháborodott hangvételű leírásból ez nem állapítható meg egyértelműen.

A 8. mulatság ismertetése során a szerző ismételen a Nemzeti Színházban bemutatott színdarabokról adott hírt – ez esetben kettőről, mivel 1866. március 3-án

¹⁵ Az állatsereglet egzotikus állatokat mutogató vándormutatványos. *Képes Újság* 1866. február 1. 283–284.

¹⁶ *Képes Újság* 1866. február 1. 284.

¹⁷ Giacomo Meyerbeer (1791–1864) német zeneszerzőről van szó. *Képes Újság* 1866. február 16. 323.

¹⁸ *Képes Újság* 1866. február 16. 324.

¹⁹ A *Képes Újság* számozása itt elcsúszott, a mulatság jelölésére tévedésből ismét a hatos sorszámot használták fel.

²⁰ *Képes Újság* 1866. március 1. 354–356.

²¹ *Képes Újság* 1866. március 1. 356–357.

és 4-én is megtekintett egy előadást.²² E beszámoló különlegessége, hogy a cikk írója saját magát is a néphez tartozónak érezve fejt ki véleményét arról, hogy mi érdeklí leginkább ezt a közönséget:

„Tudok én gyönyörködni mindenben a mi szép, szívesen megnézem a vígjátékot, fel-lelkesülök a vitézi játékon, elbáncódom a szomorú játék felett, szívesen megnézem még az operát is, ha egy kevés hallani való is van benne, de mégis legszívesebben járok a népszínházba.”²³

Két népszínházi művet nézett meg, a *Két pisztolyt* Szigligeti Edétől és *A vén bakancsos és a huszárt* Szigeti Józseftől. Kétszer is hangot ad felháborodásának amiatt, hogy az egyébként rendkívül népszerű népszínházi művek lekerülnek a Nemzeti Színház műsoráról.²⁴

„A népies jeleneteket mindig szívesen nézi úr és szegény egyaránt, a mi pedig a magyar dalokat illeti, melyek népszínházi műveknél a földolgot adják, azok nélkül mi magyarok el sem tudunk élni. Én tehát azt mondom: vissza kell a népszínházi műveket a nemzeti színházba hozni [...]”²⁵

A *Képes Újság* szerzőjének beszámolóiból egyértelműen kiderül, hogy a népszínházi mű a városi tömegek számára a 19. század második felében az egyik legnépszerűbb szórakozási forma volt. A népszínházi műveket, valamint az operetteket a Nemzeti Színház 1875-től – a Népszínház önálló épületének átadását követően – véglegesen levette a műsoráról.

A 9. beszámoló témája a húsvét és a tavasz. Írásában a szerző szembeállítja a nagyvárosi és a falusi szokásokat, mert szerinte „mulatság most nem Pesten van, [...] hanem a falun, tinálatok”. Különösen a tavaszodó természet hiányát hangsúlyozza a nagyvárosi környezetből – ezt még a „zöldbe” való kimenetel, a városligeti kirándulás sem képes pótolni.²⁶ A 10. mulatság bemutatása egy hónappal később született, és a Városerdő részletes leírását tartalmazza. A szerző a Práterhez és a Tuileriák kertjéhez hasonlítja a Városligetet, ahová vasárnap tömött társaskocsikon és omnibuszokon lehetett kijutni: „Néptömeg itt, néptömeg ott. A városi gyermek ezen a gyepen tanul labdázni, itt lát mezőt életében először ...”²⁷ A szerző elsőként szivart vett, majd limonádét egy bódében, miközben sokan sört iszogattak a vendéglőkben. A beszámoló részletesen ismerteti a mutatványosokat: a csak németül beszélő Paprika Jancsit és a bűvészkedő szemfényvesztőt; valamint a szédülést okozó hajóhintát, amiért 6 krajcárt kellett fizetni menetenként.

²² *Képes Újság* 1866. március 16. 394–395.

²³ *Képes Újság* 1866. március 16. 394.

²⁴ Ezt a változást elemzi a tömegkultúrával összefüggésben: Gyáni 1999: 173–174.

²⁵ *Képes Újság* 1866. március 16. 395.

²⁶ *Képes Újság* 1866. április 1. 426.

²⁷ *Képes Újság* 1866. május 1. 485.

A *Ringelspiel* különösen alapos leírást kap, mintha azt a vidéki olvasók nem ismerték volna:

„Képzelden magának a ki még nem látott, malmot, annak kerekén körös körül oda erősített falovakat és apró kocsikat, vízi szörnyeket stb., és előtte áll a Ringelspiel. A lovakra és kocsikra és vízcisodákra felülnek a kik a garast nem sajnálják, a kerék mellé emberek állanak, s hajtják a micsodát roppant sebességgel. A kinek a feje ezt kiállja, az beállhat harangozónak.”

Hasonló részletességgel írja le a szerző a „villanyosság”-ot, amelyet egy gyorsan forgatott üvegkerék generált, „és az olyan ütést érez testén, mintha mennykő csapott volna le rá”. Végül beszámol a sokak által kedvelt Csónakázótóról, és a szigetről, ahol „a fák alatt pedig cukrot esznek az emberek és fagyaltot isznak rá. Kanyargó ösvényeken roppant nép jár kel.”²⁸

„Hol van most Pesten a legszebb mulatság?” teszi fel a kérdést a 11. mulatság bemutatása során a cikk szerzője, s rögtön válaszol is rá: „Felelet: Budán!”²⁹ A pesti polgár tavasszal, vasárnaponként családjával a szabadba indult, többnyire zsúfolt omnibuszon vagy fiákeren. A konkrét példa Zugliget, a kirándulás a hegyekben vagy a pihenés a hűvös árnyékban. A szerző szembeállítja a városi szórakozást a falusival: „Mi pénzen vesszük, és fáradunk érette, betegek is leszünk bele, hanem azért jól mulatunk.”³⁰ A *Pesti mulatságok*-sorozat utolsó, sorszám nélküli beszámolója a városligeti állatkertről ad részletesebb leírást, ám arról, hogy az intézmény milyen szerepet töltött be az adott korban a pestiek életében, nem sok szó esik a cikkben.³¹

E sorozat különlegessége egyrészt az, hogy a pesti mulatságokat nem ismerő vidéki közönségnek is szólt, másrészt pedig, hogy az újságíró tudatosan annak a városi köznépnek a szórakozási szokásait mutatta be, amely társadalmi csoporttal ő maga is azonosult. Feltűnő a Nemzeti Színház és ott játszott népszínművek visszatérő emlegetése: ezen darabok főhősei éppen azokból a rétegekből kerülnek ki, amelyek a színházban csak a karzati helyeket tudják megfizetni. Felvezetőjében a sorozat szerzője párhuzamot vont a pesti iparosok és a falusi emberek között, úgy vélte, hasonló mulatságokban vesznek részt, s ő maga ezekről akart írni. Meglepő, írásában milyen gyakran merül fel ezen mulatságok ára – egy-egy mutatvány 20-30 krajcárba került, vagyis éppen annyiba, mint a Nemzeti Színház kakasülője. A néptömeg emlegetése különösen hangsúlyos a Városligetről szóló leírásban, ahová ünnepnapon vagy vasárnap tömegek tódultak Pest belső területeiről különféle közlekedési eszközökkel. A beszámolókból az is kitűnik, hogy a mutatványosok közül sokan németül beszéltek, német feliratokat használtak,

²⁸ *Képes Újság* 1866. május 1. 486.

²⁹ *Képes Újság* 1866. május 1. 487.

³⁰ *Képes Újság* 1866. május 1. 488.

³¹ *Képes Újság* 1866. augusztus 16. 733–734.

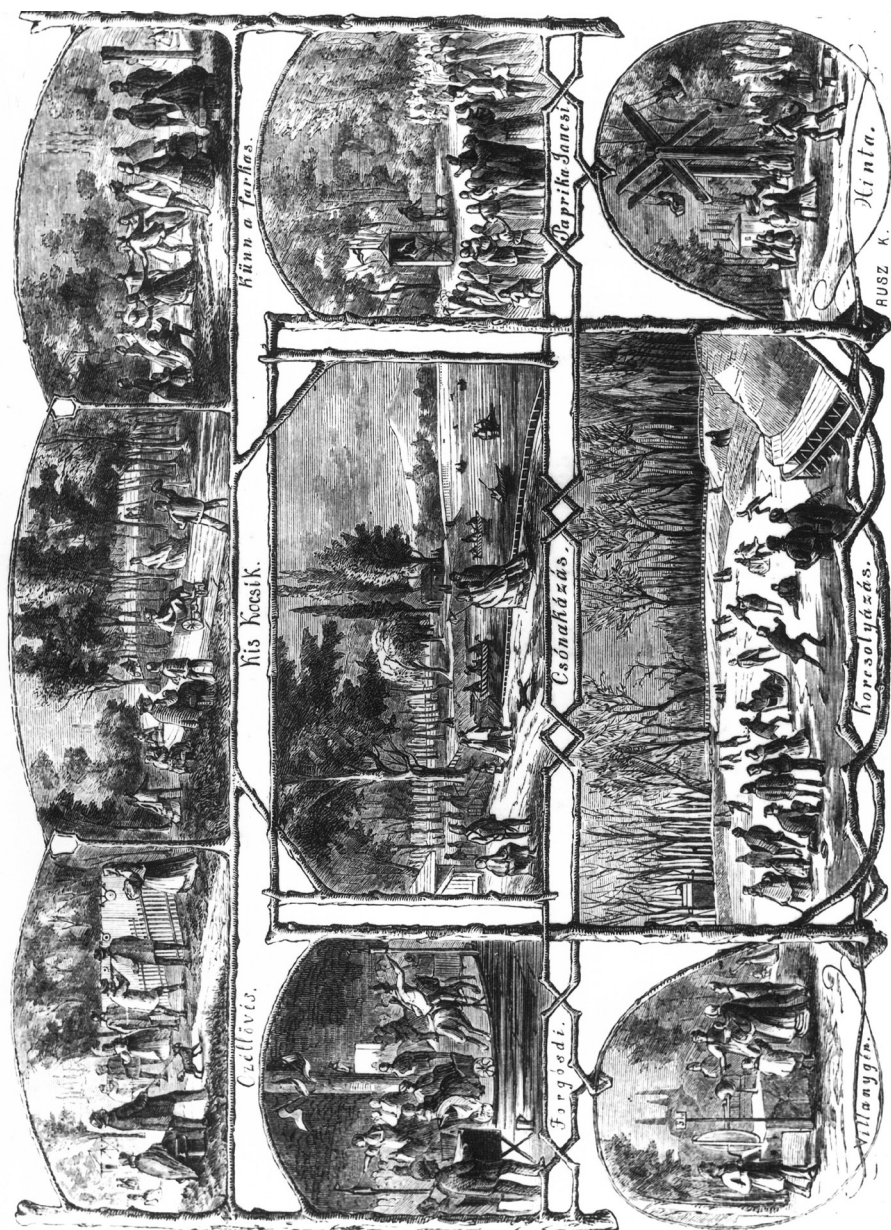
sőt, magukat a produkciókat is német nyelven mutatták be. Ez arra utal, hogy a közönség jelentős része németül is értett, illetve beszélt a nyelvet.

A városegysítést megelőző évek mulatságainak tartalmi számbavételéhez még egy beszámolót használok fel, amelynek különlegessége, hogy képi (rajz) illusztráció is tartozik hozzá. Liptay Pál leírását az ismert festő, Greguss János illusztrálta *A pesti városerdei multságok* című képpel, mely kilenc különböző szórakozási formát ábrázol. A korábban ismertetett leírásokhoz hasonlóan ez a kép is leltárát adja az egykor a Városligetben zajló népi szórakozási szokásoknak.

Az illusztráció közepén nagyobb és részletgazdag képpel szerepel a csónakázás és a korcsolyázás. A kíséző szöveg a képek leírásából indul ki, így a részletekről többet is megtudhatunk: a csónakázás – a rajzon is felismerhető – „kettős evezőjű szandolinok, s két-, négy- és hatevezős csónakokkal” történt. A csónakok nevei – Árpád, Deák, „Rákóci” – hazafias lelkületre engednek következtetni. Télen ekkoriban már nagy divat volt a korcsolyázás a tavon, ám a külföldi városokhoz képest még viszonylag kevés nő vett részt benne. Ezt követi a mutatványok számbavétele, melyek típusa teljesen megegyezik a korábban ismertetett leírásban szereplőkkel – nem véletlenül, hiszen a források azonos időszakból, 1866–1867-ből származnak.

A leírás két „forgó hintát” említ, a nagyobbik, a vertikálisan forgó, mely a jobb alsó rajzon látható, vonzotta a több embert. A régebbi típusú, hagyományosabb körhinta részletes leírást is kap. Ennek a *forgósdinak* vagy *Ringelspiel*-nek nevezett változatnak az volt az egyik sajátossága, hogy a közepén hangos zenebona szólt, amit kintornás és cintányéros dob szolgáltatott. A körhintán a lovak és kocsik mellett szarvasokra is fel lehetett ülni. Liptay a közönség összetételéről is leírást ad: itt a polgárfiú és a mesterinas, az előbbi „uzsonnapénzét, a másik borraivalóját” költi el éppen. A szerző polgárfiún leginkább iparosok, kereskedők fiait érti. A következő mondatban már a körhinta kocsijának (a rajzon is látható) utasait sorolja fel: szobaleányok, szakácsnék és kicsípelt mesterlegények. Ekkoriban a körhinta még nagyon egyszerű szerkezet volt, de tartalmazta a *Ringelspiel* nevére utaló gyűrűs játék újabb változatát is: kis szekrénykéket kellett pálcával eltalálni, s ha ez sikerült, az ajtók mögül nyulak, török basák vagy bohócok dugták ki fejüket.

A következő multság különösen jellemző volt a korszakra, amikor a Liget később parkosított részén még szabadon le lehetett telepedni és társasjátékokat játszani: például labdázni, szembekötösdit és „kinn a bárány, benn a farkas”-t játszani. Utóbbit örökíti meg a rajz is. A következő mutatvány a Paprika Jancsi, egyfajta bábszínház, amely évtizedeken át maradt a vurstli jelképes látványossága. Már ekkor is elsősorban gyermekeknek szólt, figuráit és repertoárját mindenki ismerte. A szórakozások jellegének értelmezéséhez fontos információul szolgál, hogy a „magyarosodás” jeleként már nem csak német, hanem magyar nyelvű előadásokat is tartottak. Egy másik állandó mutatvány a céllövölde volt, melynek népszerűségét jelzi, hogy három is működött belőle a parkban. A kor szellemére utal, hogy vadászjelenetekre kellett célozni: mozgó vadászokra, szarvasokra

1. kép. Liptay Pál – Greguss János: A pesti városerdei mulatságok
 Forrás: Hazánk s a Külföld 1867. január 6. 5.

és vizslákra. A halk légpuskák hangját a hatás kedvéért a háttérből szóló nagy durranásokkal imitálták.

Ebben a leírásban is kiemelten szerepel „Volta és Franklin világraszóló talál-mánya”, a villanygép, amelyet 5 krajcárért lehetett kipróbálni. A legszegényebbek számára is elérhető volt, sőt azzal kecsegtették őket, hogy a gép gyógyítja a csúzt, a fog- és a fejfájást is. Utolsóként említendő a képen is látható, nagyon népszerű, lábbal hajtott „kis kocsi”, amelyekkel egymás ellen is lehetett versenyezni egy körpályán.³²

A két fentebb elemzett leírás alapján – amelyeket számos további forrással is kiegészíthetnénk – jól kirajzolódnak a városegysítést megelőző időszak szórakozási, szabadidő-eltöltési szokásai és főleg azok tartalmi jellemzői. Mindaz, ami a népnek és ebben a korszakban még a városi polgárnak is szórakozást jelentett, ami tükrözte az emberek fantáziáját és érdeklődését: többek között a vízesések, a messzi városok látképei, az egzotikus állatok, a „szédület” élményének keresése, s a puskával való céllövés egy fiktív szarvasvadászat során. A városi szórakozás ket-tős kulturális beágyazottságot mutat: míg a mutatványosok nyelve ekkoriban el-sősorban a német volt, addig a népszínműveket magyar nyelven játszották a szín-házban. A közönség legnagyobb részét a városi kézművesek, inasok, szobalányok alkották, akik ugyanannyiért – 20 krajcárért – válthattak jegyet a Nemzeti Szín-ház kakasülőjére, mint amennyiért a Városliget mutatványait megtekinthették.

Az 1860-as évek végén Pest-Buda népessége csaknem elérte a 280 000 főt, ami akkoriban kiemelkedő méretűnek számított.³³ Így a forrásokban olvasható beszámolók nem túloznak, amikor arról írnak, hogy a fontosabb eseményeken több ezer emberből álló néptömegek vettek részt, hogy a Nemzeti Színházban sorozatosan teltházas előadások mentek, illetve, hogy a Városligetbe tartó omni-buszok tömve voltak utasokkal.

TÖMEGSZÓRAKOZÁS A VURSTLIBAN

Az 1870-es években, bár a beépített városi területek még nem értek el a Városligetig, a park hétvégeként és ünnepnapokon már több ezres tömegeket vonzott. A Városligeti fasor torkolatához közeli területen nagyobb számban jelentek meg bódék, mutatványosok – ez a korabeli térképen is jól azonosítható – egy-egy nép-ünnepély alkalmával pedig akár 10–15 körhintáról is beszámolnak a források.³⁴ Nem véletlenül, hiszen ez volt a park leginkább kiépített, központi része, közel az úgynevezett Rundóhoz, egy 80 méter átmérőjű, kör alakú, parkosított területhez. A szórakozni vágyó emberek ide érkeztek a Király utcán és a Városligeti fasoron keresztül Pest belvárosából.

³² Liptay Pál 1867: A pesti városerdei multságok. *Hazánk s a Külföld* 1867. január 6. 4–6.

³³ Faragó 2008: 20.

³⁴ Liptay Pál 1867: A pesti városerdei multságok. *Hazánk s a Külföld* 1867. január 6. 4.; Perczel 2021.

Az így kialakult helyzet egyre kezelhetetlenebbé vált, mivel a városvezetés ugyanezen a központi területen szándékozott egy elegánsabb, a közép- és felső rétegek igényeit kielégítő parkot kialakítani. Ekkoriban kezdődött el az ezen célok megvalósítását zavaró mutatványosok kiszorítása a területről: a folyamat első, látványos intézkedéseként a mutatványosokat egy tömbben átköltöztették a park északi részén fekvő, ún. Tűzijátéktérre.³⁵ Ezt a város és a rendőrség a megszületett rendelet alapján módszeresen hajtotta végre:

„Most a városligeti verkliseken gyakorolják felhatalmukat. El van ugyanis rendelve, hogy verklis, útszéli muzsikus és énekes ne szaporítsa a városerdő lármáját, hanem takarodjék a tűzijátéktérre, ahol aztán énekelhet és kintornázhat tetszése szerint. Ugyan e szűk helyen van most együtt valamennyi közjáték-sátor és céllövés.”³⁶

E folyamat eredményeként jött létre 1872-től a Városliget első koncentrált szórakozóhelye, amelyet hamarosan már Vurstliként emlegettek. Perczel Olivér legújabb és módszeres, levéltári forrásokra épülő kutatásainak köszönhetően ismerjük a Vurstli topográfiáját és a Tűzijátéktér területét bérlő, engedéllyel rendelkező mutatványosokat. Utóbbiak listáját több időmetszetben is sikerült rekonstruálni, és ez alapján a szórakozások tartalmi változásának elemzése is lehetővé vált.³⁷ Az első kimutatás 1872-ből származik, ekkor 8 bérlő volt a helyszínen.³⁸ Ezek a mutatványosok már egész évben a területen tartózkodhattak és típusukat tekintve – körhinták, céllövöldék, Paprika Jancsi-bábszínházak stb. – nem különböztek a korábbi leírásokban szereplőktől.

Egyedi és érdekes mutatványként tűnt fel a Kreincz Károly által üzemeltetett *velocipéd*, ami egy 1872-es újságcikk alapján egy körhinta lehetett, mivel az olvasható róla, hogy az egész Ligetben egy újdonságot láthatnak a május 1-jei ünnepre kilátogatók, a „velocipéd-körjátékot, mely vas vágányban forog s a rajta ülők mozgatják lábaikkal, minélfogva nem is apró gyermekeknek való; e mellett kellemetlen zajt csinál, mit az ember hamar ott hagy, hogy tűrhetőbb zajt kapjon”.³⁹ A *velocipédet*, a kerékpár őseit alig néhány évvel korábban találták fel, és ezt az amolyan vassínen körbe-körbe haladó változatot szintén pedállal kellett hajtani. Más leírások is azt emelték ki, hogy a szerkezet nagyon hangos.⁴⁰

Az 1872-es bérlői kimutatás egybeesett azzal, amikor a Liget népszórakoztató mutatványosainak áthelyezése elkezdődött, ezért az 1877-ből származó, második ismert összeírásból már hitelesebb képet kaphatunk róluk. Ekkor már 18 bérlő került felsorolásra: mutatványosok, boltok, vendéglátóipari feladatot ellátók.⁴¹

³⁵ Bővebben: Granasztói 1995, 1997; Perczel 2023: 60–62.

³⁶ *Fővárosi Lapok* 1872. május 8. 455.

³⁷ Perczel 2021; Perczel 2023: 62–69.

³⁸ Perczel 2023: 62–63. Az eredeti iratok lelőhelye: BFL IV.1303.f Pest Város Tanácsának iratai. Tanácsi iratok, 1850–1873.

³⁹ *Fővárosi Lapok* 1872. május 2. 433.

⁴⁰ *Fővárosi Lapok* 1872. május 8. 455.

⁴¹ Perczel 2023: 63–64.

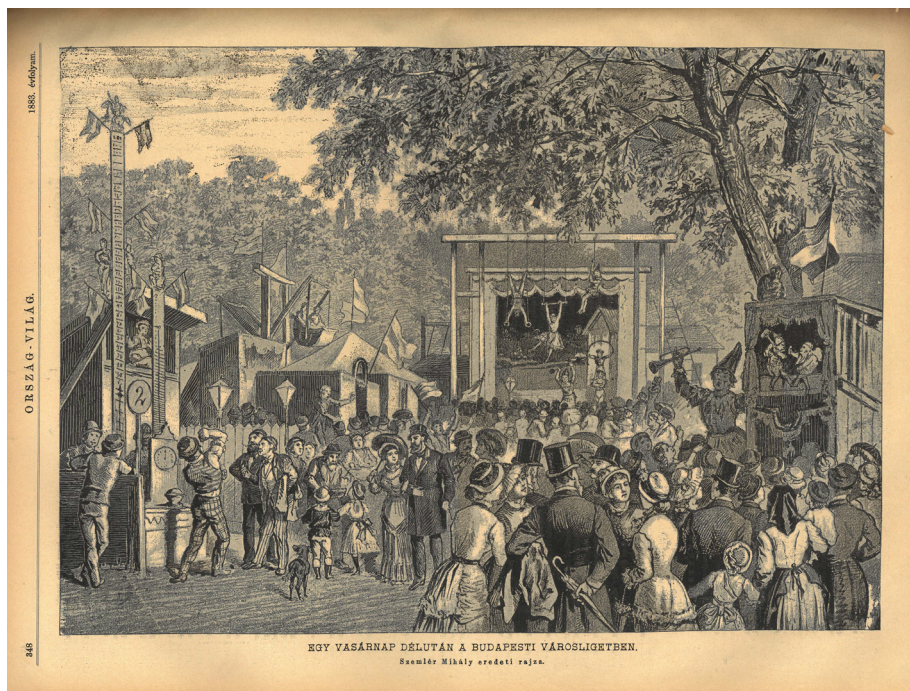
A mutaványosok számának növekedésével nem járt együtt a kínálat bővülése: továbbra is kiemelkedően sok volt a *cellövölde* (ideértve a nyíllövést, a labdado-bálót, illetve -hajgálót is) és a *körhinta*. Utóbbi elnevezése ekkor még nem volt egységes, többre lovarda köröndként hivatkoznak, ami feltehetően a lovas kör-hintára utal. A Ligetben több bábszínház is működött, köztük a hagyományos Paprika Jancsi típusú, valamint Hincz József is itt állította fel első német hagyományú bábszínházát. A későbbi jelentős cirkuszüzemeltető, Barokaldi József is feltűnt már mint bérlő; produkcióját ekkor még „akrobata üzlet”-nek nevezte, s a poros talajon kötelekkel kijelölt porondot használt. Boltok is szépszámmal akadtak, köztük székkölcsönzők, szatócsboltok, de akár kávémézés is. A kínálatban különlegesebb játékok is szerepeltek, így például az olyan, ún. mulató játékok, mint a levélíró, a labdaveető és a természettani gépek – ez utóbbiak a „villanyozó” gépekhez lehettek hasonlóak. A Vurstli világának – különösen vasárnaponként – meghatározó eleme lehetett a hangos, féktelen mulatozás és a különféle hangszerek keltette „zaj”:

„Mielőtt pedig a kioszk melletti dombon felhaladnánk, már ízleltetőt kapunk abból a nagy mulatságból, mely ott fenn vár reánk. Itt ugyanis a hangszer minden fajtáját fel-találhatjuk. A nyirettyűn már harminc év óta muzsikáló világtalan hebreus nyaggatja a »Rákóczy-indulót«. Átellenben tőle egy talán még idősebb gitár segítségével egy hang-ját tán húsz év előtt vesztett, tán egykori baritonista erőlködik minden áron megkü-zdeni a »Hazádnak rendületlenül« ébresztő dallamaival. A hárfá egy félvak öreg kezében peng, míg a »verklit« egy erős, izmos terézvárosi fickó ugyancsak meg dolgozza.”⁴²

Szintén a mulatságok iránti nagy igényt jelzi, hogy az egyik bérlő tánchelyet tartott fenn, az idézetben szereplő kioszkról pedig azt írták, hogy nagy „sörcon-sumnak örvend”, és sóskiflit is lehetett ott enni. Az étel- és italfogyasztás lehető-sége már ekkor is fontos vonzereje lehetett a Ligetnek. „Bosnyákok” és törökök hűsítőket, fagyaltot és cukorféléket, míg gyerekek peracet árultak. A *Székesfehérvár és Vidéke* újságírója lelkesen számolt be a sok látványosságról, mely jóval többet nyújtott egy vidéki búcsúnál. Cikkében még színházról is említést tesz, ahol a zártszék 5 krajcár, míg 1 krajcárért egész nap lehet álldogálni (ülni valószínűleg csak a kölcsönzött széken). Az előadások témája ismerős a népszínművekből és bohózatokból:

„[...] játékházban a dráma minden faja műveltetik. Pl. nem elég megrendítő tra-gédia, mikor a suszterlegény egy forintjáért a szegény jákecet agyonüti, nem elég mulatságos vígjáték-e, midőn a menyecske az ablakon eregeti ki szeretőit, míg addig férje neki ajándékkal kedveskedik.”

⁴² N. N. 1878: Ahol a nép mulat. *Székesfehérvár és Vidéke* 1878. szeptember 21. 1.

2. kép. Szendrői Miklós: Egy vasárnap délután a budapesti Városligetben
 Forrás: Ország Világ 1883. május 26. 348.

A cikkből kiderül, hogy a mutatónyosok többsége továbbra is inkább a német nyelvet használja, és a közönségről is olvasható egy sommás megállapítás: „[...] publikumát legnagyobb részt az alsóbb polgár- és katona-osztály szolgáltatja”.⁴³

A következő vizsgált időmetszet: 1880. Ebből az évből már pontos adatokkal rendelkezünk az immár felparcellázott és árverésen megszerezhető területek bérlőiről és a bérlemények jellegéről.⁴⁴ A mutatónyosok és árusok száma, valamint összetétele szinte alig változott (13 mutatónyos és 8 árus), 13 bérlő személye ugyanaz, mint három évvel korább. Az elnevezésekből kiderül, hogy a körrond ekkor már egyértelműen körhintát jelentett, ám a tartalmi megújulására nem lehet következtetni, ahogyan arra sem, hogy Kreincz Károly körhintáján továbbra is fel lehetett-e ülni a *velocipédekre*. Három évvel később, 1883-ban viszont már egy „újdonságról” számolt be egy rövid tudósítás: egy díszes épületről a terület közepén, amelyre az volt kiírva: *Tenger a szárazon*. Ezt az új körhintát egy új bérlő, „az amerikai gyorsfényképező és mozgó diorámák ismert vállalkozója”, Horváth Zsigmond üzemeltette. Újdonsága abban állt, hogy

⁴³ N. N. 1878: Ahol a nép mulat. *Székesfehérvár és Vidéke* 1878. szeptember 21. 1

⁴⁴ Perczel 2023: 65–66.

„[...] a szokásos kocsik, lovak, ülőkék helyett hajók vannak rá alkalmazva (mind-egyik 15 személyre), melyek körforgatás közben hullámzatosan is mozognak s a benne ülőket kellemesen hintázzák a nélkül, hogy legkisebb rossz érzést okoznának. Minden két hajónál egy-egy matróz ruhába öltözött egyén áll szolgálatra készen. A multság maga annyira olcsó, hogy 10 percnyi »hajókázás a szárazon« csupán 5 kr-ba kerül.”⁴⁵

A közönség tolongott az új körhintánál, s ez is azt bizonyítja, hogy vállalkozók felismerték: a városi tömegek igénylik az új tartalmú és izgalmas látványosságokat, s a hagyományos körhinták lovai és hintói helyett szívesebben ülnek hajókba, vágva arra az illúzióra, mintha a tengeren lennének.

Az 1880-as évektől a VI–VII. kerület külterületi része gyors ütemben népesült be, beleértve a Városliget környékét is. A Liget 1900-ban már Budapest sűrűn beépített területéhez tartozott, a főváros szerves részévé vált, a közlekedési eszközök is bekapcsolták a város vérkeringésébe.⁴⁶ 1893-ban Jókai Mór így írt a Városligetről:

„Budapest népéletének a gyűjtő medencéje az év minden szakában. Nem csoda, ez van a városhoz a legközelebb s maholnap benne is lesz. Itt találkoznak, sőt egymással össze is vegyülnek a high life élvezetei a low life multságáival. Egyszer a népliget a színhely, a köznép a szereplő, az elegáns világ a néző, máskor a turf, a corso képezi az arénát, ahol a crème a szereplő s a plebs a néző.”⁴⁷

A nagy változások, amelyek a tömegszórakozást és a Városliget társadalmi használatát is érintették, 1885-ben kezdődtek, összefüggésben azzal, hogy az Országos Kiállításra való készülés során a Városliget rendezésére is sor került. Ekkor osztották fel a területet különböző funkciók szerint, s ekkor alakították ki a közpark északi részén Budapest szórakozó központját, benne az Állatkerttel, a cirkusszal, a Vurstlival, a színházakkal, 1896-tól az Óbudavárával, majd később az Angolparkkal.⁴⁸

A Sugár út és folytatása, a Stefánia út – a híres kocsikorzó színhelye – is 1885-ben nyerte el végleges formáját. A Liget déli – nagyjából a Stefániától dél-nyugatra eső – kétharmada alapvetően különbözött a nagy tömegek által látogatott északi részekről. Itt nem működtek szórakozó- vagy mulatóhelyek, hanem a terület nagy részét a forgalom és a kertművészet szabályai szerint alakították ki: új utakat építettek, tágas pázsitszönyeget hoztak létre, ritka és különleges növényeket ültettek. Különösen szép volt a Rundó környéke az Iparcsarnokig, ápolt virágágyásokkal, gypeszönyeggel, világító szökőkúttal. A városépítés ezen szempontjait nehezen lehetett összeegyeztetni a tömegek igényeivel, mivel azok teret

⁴⁵ N. N. 1883: Husvét a városligetben. *Budapesti Hírlap* 1883. március 27. 5.

⁴⁶ BFL XV.16.e.251/188-1.

⁴⁷ Jókai 1893: 133.

⁴⁸ Bővebben: Granasztói 1995.

kerestek maguknak a pihenéshez és a mulatozáshoz.⁴⁹ A változások a kor emberét is érintették:

„[...] kiállítás idejében azonban elvették a szegény emberek rétjeit. Művelt pázsitok, elegáns virágtelepek foglalták el kergetőző helyeiket és egy kék-sárga karkötős városi őr rozsdás, ósdi gyíklesővel az oldalán vigyáz reá, hogy a vaspántos kerítéseken keresztül a pillangók se szánjanak a pázsitra, melyre lépni tilos s ahonnan virágot tépni azonos a tolvajlással. Akkoriban az újságok hevesen és élesen keltek a százados tölgyek és juharok védelmére, melyeket ki akartak vágni, de hát belenyugodtak: a Városliget szebb lett, mint valaha, sőt büszkeségére is vált az egyre fiatalodó, szépülő fővárosnak. A szegény emberek pedig a szegény emberek alázatos törvénytudásával összeszorultak, lemondtak rétjeikről, lemondtak kergetődző játékaikról. Odszorultak a színek előtti nagy térre, melyről kiveszett a fű is, a kis jégpályával szemben levő kis satnya erdőbe, ahol előre lefoglalják az árnyékos helyeket és az állatkert mögötti térre, ahol szürkére festi a kavargó por a szórványos fák fakadó rügyeit is.”⁵⁰

A Vurstli mutatványosainak újabb áthelyezését a főváros irányította. A művelet fő kiváltó oka az 1885-ös Országos Kiállítás területigénye volt, hiszen a rendezvény központi épülete, az Iparcsarnok is ekkor épült meg. A mutatványosokat nem messze a Tűzijátéktértől, a mai Széchenyi fürdő helyére telepítették át, előre kialakított, felparcellázott területre, ahol két utcában különítették el a nagyobb helyet igénylő mutatványosok és a nagyszámban megjelenő különféle árusok bódéit. Perczel Olivér kutatásainak köszönhetően előkerült a későbbi térképeken „Népliget”-nek vagy „Mutatványos helyek”-nek nevezett területnek egy részletesebb, számozott térképe és a bérlők listája is.⁵¹ Nemcsak a térképeken feltűnő az új terület parcelláinak szabályozott felosztása, hanem már a kor embere is felismerte Budapest, a nagyváros rendteremtő törekvéseit: „Népcsoportok állják körül a bódékat, melyek szép rendben vannak egymás mellé sorakoztatva. Még ezeken is meglátszik, hogy most már Budapesten »rendnek muszáj lenni«.”⁵²

Az új helyen 16 mutatványos-bérlő működött, akiknek közel fele az előző, sőt már az 1878-as összeírásban is szerepelt. Horváth Zsigmond és Károly új, fényképterem- és ködfátyolképmutatvány-bérlőként feltűnik a listában, de a korábban említett hajós körhinta nem szerepel a forrásban. Ugyanakkor bérelt parcellájuk után ők fizették a legmagasabb díjat, még a Barokaldi cirkusznál vagy a nagy körhintásoknál is többet. Szintén új bérlőként tűnik fel Fisch Ferenc, akinek mutatványa leírásában csak annyi szerepel, hogy bűvár. Arról, hogy ez mit takar, egy korabeli tudósításból többet is megtudhatunk:

⁴⁹ Rapaics 1940: 275–276.

⁵⁰ Kóbor Tamás 1893: Szegény emberek nyara. *A Hét* 1893. szeptember 3. 150.

⁵¹ Perczel 2023: 5. ábra; BFL XV.16.e.265/6a.

⁵² Both Menyhért 1885: Vasárnap délután. A fővárosi nép gyönyörei. *Fővárosi Lapok* 1885. július 19. 1085.

„Víz alá merülni látják itt az első magyar bűvár-csapatot, mely a Tiszából kimentette a belefűlt huszárokat. »Urrraim! ne mulasszák el az alkalmat. Csak csekély tíz krajcár. Tessenek belépni«. És mikor ezt mind elmondta egy lélegzétvételre, akkor megragad egy istentelen nagy rézcseggőt s olyan siketítő csöngetést visz végbe, hogy az ember füle még másnap is cseng bele. A nép nevet és megy be bűvárt látni.”⁵³

Az új hely nagy újdonsága volt, hogy 13 árus bérlő is működött a területen: egy utcában, egymás mellett sorakoztak cukrászok, kávémérők, szivar- és dohány-, illetve élelmiszerárusok. A vasárnapi szórakozáshoz a vurstlit látogató nép, főként a katonák számára fontos kellék, büszke megjelenésük meghatározó eleme volt a szivar, a *Virgonai cigaro*:

„Agyarába szorított »virgonai« hegyesen mered az ég felé, ritkán ereszt füstöt, mert hát egy virgonai nem olyan bliktri dolog, melyet egy kimenőre el lehet füstölni, annak legalább is »sarzsinak« vagy valamelyik »önkéntes úr,« de nem ám hadnagy úr »pucmajszterének« kell lenni, aki egy vasárnap délután elpöfékel egy egész szál virgonai cigárót. Ebben a virgonaiban összpontosul a baka minden büszkesége; e nélkül nem tudja bajuszát sodorítani, állát [...] büszkén előre húzni; de még kurázsija is ebben rejlik, mert virgonai nélkül még csak nem is tud olyan hamisan a »fehér cseléd« szeme közé kacshintani, mint ahogy az dukál.”⁵⁴

A nyalánkságok, édességek fogyasztása is a vasárnapi ligeti kikapcsolódás fontos része volt. Ezeket a mozgó török árusok mellett az üzlethelyiséggel rendelkező kereskedők szolgáltatták, igaz, rossz minőségben és magas áron:

„A krajcáros hűsítő ital, a két krajcáros uborka és a három krajcáros óriáskifli kiszákmányolja a szegény embereket. És a tűzijáték téren levő korcsmák a legrosszabb bort adják nekik a legpiszkosabb abroszokon, a legállottabb ételeket oly áron, mely aránylag magasabb a legdrágább vendéglő árainál is. A tíz krajcáros jegeskávé nem ér két krajcárt és a három krajcáros jóscédula még annyit sem.”⁵⁵

A többször idézett *Fővárosi Lapok* újságírója, Both Menyhért részletesen, de ironikusan mutatja be a népet, vagyis azoknak az embereknek a tömegét, akik az egyetlen szabadnapjukon, vasárnap előzőnlik a Ligetet:

„Elsők a mesterlegények. Kicsípve nyalkán, félreccsapott kalappal s felviaszpomádézott hajjal, kezökben vékony nádpálcával, kabátjuk gomblyukába tűzött piros virággal (a hogy fiatal uraktól látták) büszkén kopognak végig magas sarkú cipellőjükkel

⁵³ Both Menyhért 1885: Vasárnap délután. A fővárosi nép gyönyörei. *Fővárosi Lapok* 1885. július 19. 1085.

⁵⁴ Both Menyhért 1885: Vasárnap délután. A fővárosi nép gyönyörei. *Fővárosi Lapok* 1885. július 19. 1085.

⁵⁵ Kóbor Tamás 1893: Szegény emberek nyara. *A Hét* 1893. szeptember 3. 151.

az aszfalton. A mesterlegényeket követik a bakák. Hármásával, négyesével lépést tartva, akár csak a generális előtt defilíroznának, foglalják el széltében a járdát; nem igen beszélgetnek egymással, mert mindegyik el van foglalva önmagával, ügyelve a büszke katonai magatartásra. Négy óra felé jön a konyha-személyzet női része. A szobalány, szakácsné divatos kalappal, turnűrös, tunikkos szoknyában, a szolgálók keményre vasalt perkál szoknyákban s tarka keszkenőkkel. Egy-egy érdekes tanulmány valamennyi. A szobalányok a nagyságos kisasszonyt utánozzák, a szakácsnék a nagyságos asszonyt. Négy óra után jön a kis polgárság. Minden egyes család külön-külön. Az egész ház népe mozgósítva van. A majszter úr és az asszonyság vásárnap ünnepelő ruhában vannak, melynek szokatlansága ugyancsak feszélyezi őket. Itt élvezik a földi jókat a napszámosok, iszogatván a krumpli levét a zöldes üvegű kupicákból. A »na zdrave«, mellyel a koccantgatók egymást üdvözlik, elárulja, hogy tótatyafiak. S ha az ember megkérdi tőlük, hogy: »od kadszte hlapcsi?«, hát egész önérzülettel válaszolják, hogy »od Presova!« És ezzel beértünk a »vurstliba«.⁵⁶

A leírásban Budapest és különösen József-, Teréz- és Erzsébetváros népességének társadalmi rétegei, valamint karakteres alakjai jelennek meg. Első generációs bevándorlók és a régi pesti kézművesek, iparosok ugyanúgy megtalálhatóak közöttük, mint a fiatal mesterlegények, szolgálók, vagy a kispolgárok és a katonák.

A mutatványok megváltozása, fejlődése szembeütő volt a kortársak számára is, akik még ismerték az 1870-es évek mutatványait, azok felszereltségét, így az egyik legnagyobb tömegeket megmozgató Barokaldi cirkuszt is:

„Tíz esztendővel ezelőtt nyomorúság tanyája volt, fölszerületlenül, kötéllel körülkerített, ahol egy árva trapéz és egy drótkötél szolgált mutatványeszközzül. Ma már dekorációs színpada van, piros posztós cirkusz köröndje, van három vagy négy lova is, akik a magas iskola minden mesterségére ki vannak tanítva és vannak keményfából készült ülései. Belül húsz és tíz krajczárért a módosabbak ülnek, kívül egymás nyakán keresztül bámulnak azok, akik sajnálják a belépti díjat.”⁵⁷

Néhány évvel később már egyértelműen érzékelhető volt a nagyvárosi kozmopolitizmus. Budapest esetében a kulturális változásokat látványosan mutatta a francia (és angol) kifejezések, megnevezések megjelenése ebben a korábban német nyelv uralta világban:

„Az ócska, korhadt deszkákból összerótt bódék helyett ornamentikás téglapítményekben üti agyon a fababákat vitéz Paprika Jancsi, kiből sajnálatraméltó modernizálással itt már »Bohó Gáspár« lett, mint ezt kicsinosított hajlékának homlokzatán olvasom, melyen ő kelme ott viczorog szobordíszül. »Most már nagy a luxus«, panasolja az öt pernyi gyorsfényképezésben megöszült fotográfus, »mások az igények, mint hajdanában,

⁵⁶ Both Menyhért 1885: Vasárnap délután. A fővárosi nép gyönyörei. *Fővárosi Lapok* 1885. július 19. 1085.

⁵⁷ Kóbor Tamás 1893: Szegény emberek nyara. *A Hét* 1893. szeptember 3. 152.

tönkre tesz a konkurencia. Nézze, uram, azt a sok francia és ánglius feliratot, csupa nyugati civilizáció: »Exposition specialité«, »Variété«, »záradéku nagy szellemidézés«, »Panoptikum« vagy »Klythia, tableaux vivants«. A korral haladó gyorsfényképész már nem tudja másképp kifejezni a tudományát, mint »in five minutes«.⁵⁸

A legnagyobb nyelvhasználati változás azonban a „magyarosodás”, a német nyelv háttérbe szorítása/szorítása volt. A német nyelv dominanciája még a kortársak számára is téma volt, amit jól jelez, hogy 1893-ban külön kis írás is született *Német szó a Városligetben* címmel, s ez a nyelvi kérdésen kívül más változásokra is felhívja a figyelmet:

„[...] újabb időben nevezetes művésztelepek ütöttek állandó tanyát. Egész városrészt képez már rendes utcákkal a városliget e negyede, hol egyik sarkon a már felnöttek számára is készült »Variété« színház, a másik sarkon a nevezetes Barrocaldi család czirkusza, majd a Hőköm-színház csalogatja a közönséget eddig még soha nem látott mutatványok élvezetére. Ezek a mutatványos bódék valóban »világvárosias« jellegűek, mert mindenféle nyelveken folynak bennök az előadások, főképp pedig németül.»⁵⁹

Ekkoriban a német nyelv még meghatározó lehetett, és ezt a főváros rendelettel akarta befolyásolni:⁶⁰ „A bizottság tehát elhatározta, hogy a tanácsnak ajánlja, miképp szerződésben kösse ki úgy a Hőköm-, mint a Variété-színházzal és a Barrocaldi-czirkusszal szemben is, hogy az előadásokat (a czirkuszban a bohózatokat) csak magyar nyelven szabad tartaniok.”⁶¹

Nem sokkal később ezek a színházak már magyarul játszottak, ami nagy változásra utal. A belvárosi drága varieték, szórakoztató színházak tartalma, műfaja már a városi tömegeket is érdekelte, ezért az ő kiszolgálásukra a Vurstlihoz kapcsolódva sorra nyitottak a megfizethető szórakozást nyújtó kis színházak, vagy inkább műfajukat tekintve orfeumok, zenés-műsoros mulatók:

„Két esztendő óta színházuk is van; tavaly még Hőköm-színház volt és német volt, az idén már Vaudeville színház és magyar. Ennek is meg van a maga második helyű publikuma, mely lelkesen megtapsolja az egyes számokat. [...] Egészen csinos táncokat lejtenek ott el, van néhány széphangú baritonistája, akik igen csinosan énekelnek magyar népdalokat és azokban a drámai jelenetekben, melyek színre kerülnek, kevés ugyan a drámai érték, de sok a jókedv.”⁶²

A *Hőköm* színházat gyermekszínházként tervezték megnyitni, de végül engedély híján orfeum lett belőle. A német színészeket a közvélemény nyomására

⁵⁸ Séta a Városligetben. *Fővárosi Lapok* 1891. április 20. 795.

⁵⁹ Német szó a Városligetben. *Magyar Hírlap* 1893. március 5. 8.

⁶⁰ Perczel 2023: 84–85.

⁶¹ Német szó a Városligetben. *Magyar Hírlap* 1893. március 5. 25

⁶² Kóbor Tamás 1893: Szegény emberek nyara. *A Hét* 1893. szeptember 3. 152.

elbocsátották és „12-16 éves lányokat alkalmaztak helyettük, a kik most *magyar nyelven* terjesztik az orfeumok sikamlós kupiéit”.⁶³ Utóda, a *Vaudeville* színház kapcsán például egy helyszíni beszámoló azt is hangsúlyozza, hogy „tért hódított a magyar nyelv, csak úgy mint a városligeti színpadon, kiszorítván népdalaival a trágár német orfeumi műzsát”. Az 1890-es években, az „orfeumos fővárosunkban”, főleg a belvárosban a német nyelven játszó-éneklő orfeumok voltak többségben, míg a magyar orfeum különlegességnek számított.⁶⁴ Mindez a ligeti közönség igényét és összetételét is jelezheti.

A belvárosi mulatókat, színházakat utánzó Vurstli és a körülötte működő színházak repertoárjáról, közönségéről a legnagyobb és legmagasabb színvonalat képviselő Műszínpad kapcsán még több információval rendelkezünk. Erről az intézményről többen is leírták, hogy az a közönség, amelyik a belvárosi színházakban legfeljebb a karzatok állóhelyeit tudta megfizetni, itt a legjobb helyeket foglalhatta el: „A negyvenkrajcáros hely igen kitűnő hely a Magyar Műszínpadban. Az ember a proscenium-páholy mellett az első sorban a színpad előtt ül, akárcsak a mágnáskaszinó tagjai a Nemzetiben, vagy a kritikusok a főpróbákon.”⁶⁵ A Műszínpad műsorairól egy engedélyezési irat ad a legjobb betekintést:

„Az előadás tárgyát kizárólag magyar nyelvű bohózatok, vígjátékok, közérkölciségbe nem ütköző s szemérmes nem sértő chansonettek, cuplettek, magán- és kettős jelenetek énekkel, vagy anélkül, parodisticus és humoristicus jelenetek, tánc és karének képezhetik.”⁶⁶

Az eligazodást a Műszínpad változatos és nagyszámú, folyamatosan játszott műsoraiiban a színpad melletti, a műsorok címét tartalmazó, sorszámozott lista segítette. A bohózatokat magyar szerzők írták, a *Pesti Hírlap* újságíró-kritikusa által megtekintett darab főszereplői kiasszonyok, tót inas, cseléd lány és a neki udvarló férfiak voltak. A beszámoló kiemelte, hogy

„A bohózatíró sokat felhasznált közkeletű szellemességekből”, s ennek egyik példája a következő mondat volt: „[...] leány meg akarja vetni az ágyat, az úr meg akarja ölelni a leányt, mire a leány így szól: Most nem tudom, hogy az ágyat vessem-e meg, vagy a nagyságos urat vessem-e meg.”

A közönség hangosan nyilvánította ki a tetszését, különösen akkor, amikor az inas gyakran pálinkát ivott. A bohózat után a dobból, „réztányérból”, hegedűből, harmóniumból álló zenekar magyar népdalokat játszott. Ezután matróztánc következett, melyet két matróztáncos lány adott elő, majd a bohózatban már szerepet kapó Tóth Katica népdalokat énekelt. Ezután újból bohózat következett,

⁶³ *Pesti Hírlap* 1892 augusztus 3. 10. Kiemelés az eredetiben.

⁶⁴ *A Hét* 1893. július 2. 14.

⁶⁵ Xavér 1902: A Magyar Műszínpadban. *Pesti Hírlap* 1902. július 16. 4.

⁶⁶ Rédey 1902: 116.

amit a belvárosi színházak színvonalához szokott kritikus nem bírt végignézni: „[...] nép bámult bennünket, amikor kivonultunk. Másokat rendőrökkel kell ki-dobadni, ha a minden percben történhető belépéstől számítva letelik a kifizetett idő; mi pedig ott hagyunk egy egész eredeti bohózatot!”⁶⁷

Ez a megállapítás is jelzi, hogy a színházban folyamatosan mentek a műsorok, és jegyet meghatározott időre lehetett venni. Egy 1902-es műsorlapon 71 műsorszám szerepelt sorszámozva, ezek közül 41 bohózat és népszínmű volt, sok táncos szám, népdal és egy kuplé mellett.⁶⁸ 1902-ből részletes leírással rendelkezünk a *Fisch Varietéről* is, amelyet a Műszínikörrel is összehasonlított egy kortárs tudósító:

„A Műszínikör a hazafiságra és a nimbuszra appellál, a Varieté bizalma nem az ősi erényben van, hanem a plasztikus női formákban, trikóban, a divatos kuplék és csinos bokák bemutatásában, fűszerezve szóló táncokkal és csoportos úgynevezett ballettel. A bohózatok azonban itt sem hiányzanak. Mert az egy felvonásos bohózat már olyan olcsó Budapesten, mint a matt bútor. A legszerényebb viszonyok közt élő család is megengedheti magának, hogy rendeljen egy matt hálószobát és megnézzen egy egyfelvonásos bohózatot.”

A varieté kapcsán még az 1902-es tudósításban is előkerült a nyelvi kérdés, de a német nyelven beszélő tulajdonos-alkalmazott ekkor már gúny tárgya lett:

„Kérdezem: mikor kezdődik az előadás? – Jetzt! – Lehet-e még jegyet venni? – Ja! – Mifélék vannak? – Allerlei. Wünschen Sie für zwanzig Kreuzer? – Nem, kérem, valamivel jobb hely van? – Ja! Auch für dreissig, fünfundzwanzig. Tovább kísérleteztem, a legrefináltabb módon igyekezve húzni a beszélgetést. Megkérdeztem tőle folytatólag is magyarul, hogy a nézőtér szemben van-e a színpaddal (ezt is Szerenisszimusztól tanultuk), mire ő csökönyösen válaszolta németül, hogy igen, sőt – villannyal van világítva. [...] Szóval az asszonyosság mindent ért magyarul, de ha megpukkadunk se válaszol másképen, mint németül.”⁶⁹

A tömegigény változásait jelzi, hogy a szórakozni vágyók újabb generációjában már megcsappant az érdeklődés a hagyományos vásári szórakozások iránt. Amennyire hódított a varieté, a bohózat, az orfeum, olyan mértékben élte válságát a régiesnek számító bábszínház:

„[...] az első magyar bábszínház deszkákkal szögezte be ajtaját, a tarka ügyes marionetták nem táncolnak többé a kis színpadon. Ez a filigrán multság nem rontotta az óriás utcát, még kívülről, ingyen sem igen nézték. És rossz dolga van a szegény Paprika Jancsinak is, ennek a kedves kis babahősnek, aki mindenkit agyon tud ütni, csak

⁶⁷ Xavér 1902: A Magyar Műszínikörben. *Pesti Hírlap* 1902. július 16. 4.

⁶⁸ BTM KM 78.110.2. Magyar Műszínikör műsora 1901.

⁶⁹ Xavér 1902: A Magyar Műszínikörben. *Pesti Hírlap* 1902. július 16. 4.

a halált nem. [...] Nagyon aggódom a sorsáért, mert a gyerekek még az óriás-utcában is már kezdenek húsz évesek lenni.”⁷⁰

1901-ben már *A haldokló bohóc* címmel jelent meg egy beszámoló, amely szerint a mindig újat kereső közönség teljesen elpártolt az egykor kedvelt figurától: „A művészi csődöt a fizikai pusztulás követte. Paprika Jancsi kimúlt. Ott, ahol bohóságait űzte, most egy cápát mutogatnak.”⁷¹

A Városliget, valamint annak tömegszórakoztató funkciókat betöltő északi része a századfordulóra jelentős átalakuláson ment keresztül. Ez a változás egyaránt érintette a terület fizikai átalakítását, a szórakozási lehetőségek tartalmát és a tér társadalmi használatát is. A korabeli közvélemény is érzekelte e változások mélységét, amely a kortársak ironikus vagy éppenséggel torzító, mégis érzékletes leírásaiban tükröződik, ezért is idézek egy hosszabb részletet egy 1899-es *Magyar Hírlap*-cikkből.⁷² A leírás kitér a Városliget ösztársadalmi használatára, amelynek egyik sajátossága az volt, hogy minden rendű és rangú ember megfordult ott.⁷³ Sőt, bizonyos részeit a polgári és felső rétegek használták, akár elkülönülve is a tömegektől. A leírás azért is forrásértékű, mert – miközben a Ligetben szórakozó emberekről ír – konkrét társadalmi csoportokat és foglalkozásokat is megnevez:

„A magukhoz térő gyeptáblákat mezítlábas kertészek kezdik beretválni, beljük ültetik a klimatikus éghajlatot csúfoló pálmákat. Sűrű ligustrum bokrokon rágódó bogarak után néznek a rövidlátó professzorok felzavarva az antiquarus regényekbe elmerülő sápadt nevelőnőket. A szökőkút sima víztábláját szomjasan nézik a filozopterek, kiket a kovászos lisztgörcsökben gazdag óriáskifli sava hozott tantalusi kínokba. A fasorok ingyen ülésein letelepszene a ligetkörnyéki utcák tisztos korú nénékái, közöttük a külön ülő józsefvárosi háztulajdonosnő, csokoládén hízott kutyájával. A Stefánia-úton álló rendőrposzt csak a keze intésével akar rendőri beavatkozást véghez vinni a tovarohanó radírgumis fiakereken. Világos ruhás úriemberek emeletes bakon ülve örülten sietnek végig a porzó úton a vízvezetéki toronyig, hogy minél hamarabb még örültebben hajthassanak vissza. Rheumásapidíjasok lábai gyökeret vernek e bámulni való látványra s elzárják a kilátást az öt krajcárba becsült ülő közönség előtt. Falombok mögé bujtatott kioszkokban nyári toillettek ülnek, benne úriasszonyok hallgatják a cigány barométer-süllyesztő rémes muzsikáját. Téveteget utakon aranyos babákat járatnak elhízott dadák. Az »istenadta nép« pedig zongoraverklik sorfala között hullámzik a vurstli felé. A »demokrata« korzón hideg eleganciával tolong a foglalkozásnélküliek előkelő tömege s ökölrel kér utat a hadseregnek a Gellérthegyről lealacsonyított »fegyverneme« a vártüzér. Hódító kőrútján feszülő attilában csörgeti a kardot a kurtavasról lekerült huszár s az elhízott gyalogos. Célba lő az ambiciózus iparos s pofozó gépet kezel a szabadnapos pincér. Hintákon leng a kőműves

⁷⁰ Kóbor Tamás 1893: Szegény emberek nyara. *A Hét* 1893. szeptember 3. 151.

⁷¹ Lucian 1901: A haldokló Bohóc. *Új Idők* 1901. március 24. 279.

⁷² A liget ébredése. *Magyar Hírlap* 1899. április 27. 8.

⁷³ Részletesebben: Granasztói 1995: 941–946; illetve Jókai 1893: 131.

és guzlicár banda hangjai mellett búsul a civilbe öltözött kéményseprő. »Gondosan szellőztetett« színházakból zongorával vegyes fuvola akkordok űzik ki az izzadó habituét, akik választottjuk uzsonnaigényeit mozgó cukrászdák kerek ládáiból elégitik ki. A Baroccaldi úr porondjából kihozza az esti szellő a nyugdíjra érdemes mellbeteg verkli suttogó indulóját s Edison phonographjai náthás hangon kiabálják a kacér kuplékat.⁷⁴

A Vurstli, mely kezdetben a városi népesség kispolgári rétegeit, illetve a leírásokban leggyakrabban emlegetett csoportokat, a cselédséghez tartozókat és az alacsonyabb beosztású katonákat szórakoztatta, szintén átalakult, s ez tartalmi változásokkal járt.⁷⁵ Immár nagyvárosi jelleget öltött. Kérdés, hogy a fentebb említett forrás, vagyis a mutatványos bérlők összetétele tükrözi-e ezeket a változásokat. Az erre vonatkozó adatokat Perczel Olivér kutatásainak köszönhetően 1906-ra vonatkozóan is ismerjük.⁷⁶ A forrás értékét növeli, hogy az Artézi – vagyis a mai Széchenyi – fürdő gyógyfürdő részlegének építése miatt a főváros egy évvel később a Vurstli áthelyezéséről döntött. Még a Népligetbe való átköltöztetése is felmerült, de végül – modern nagyvároshoz méltó módon – a mutatványosok többsége egységes pavilonokba költözött át. E terület főutcáját mutatványosok utcájának is nevezték, s a ma is álló Schäftner-körhinta mellett indult. Több épülete egészen a Vidám Park felszámolásáig felismerhető volt. Az új terület kialakítása és az átköltözés néhány év alatt lezajlott, 1909-től pedig a mutatványosok többsége már az új helyen működött.

Az 1906-os összeírás viszont még az előző, a századfordulós időszak, a Vurstli fénykorának pontos lenyomata, amit az is bizonyít, hogy a lista 46 bérlőt tartalmaz. A terület, ahol a bérlők száma az eredetileg tervezetthez képes a többszörösére nőtt, rendkívül eklektikussá és túlszűfoltá vált.⁷⁷ A mutatványosok száma 33, míg a boltot, vendéglátóhelyet fenntartóké 13 volt. Utóbbiak külön utcában működtek, ahol a szatócsboltok, cigaretta- és szivarárusok mellett négy kávéház, egy-egy cukrászda, vendéglő, kávémérés és süteményárus sorakozott. A többféle kávéház nagyjából 130, míg a híres Breslmayer vendéglő 500 m² területet foglalt el. Az, hogy a Vurstliban ennyi kávéház működött, annak a jele, hogy nemcsak a belvárosi varieték, színházak közönsége, hanem a Vurstliba látogatók is igényt tartottak erre a nagyvárosi életformára jellemző szolgáltatásra.

A mutatványosok összetétele az állandóság mellett azért már változásokat is jelez. A körhintákat üzemeltető vállalkozók nem változtak, többségük, Schäftner István és Károly, Kühn Antal, illetve a Kreincz-Klupáty család tagjai a legnagyobb alapterületű parcellákat bérelték, összesen több mint 3000 m²-t. Mutatványaikat

⁷⁴ *Magyar Hírlap* 1899. április 27. 8.

⁷⁵ A háztartási cselédek és a Budapesten állomásozó katonák a népesség meghatározó rétegét jelentették, 1900-ban a háztartási alkalmazottak száma 57 204 fő (1910-ben már több mint 70 ezer), míg a katonáké 16 484 fő volt. Illyefalvi 1932: 57.

⁷⁶ Perczel 2023: 90–93.

⁷⁷ *Fővárosi Közlöny* 1907. március 12. 585.

folyamatosan modernizálták, a körhintákat gépesítették, illetve a jövedelmezőség miatt más mutatókat is működtettek: bábszínházat, ütőgépet, panorámát, céllövöldét. A kor nagy újdonsága az árammal működő, s látványosan kivilágított villamos körhinta volt.⁷⁸ Ezekre a körhintákra

„[...] a fiatalok lóra, hablényra, hintóba, csónakba, oroszlanra, sárkányra s ki tudná felsorolni, hogy még mi mindenre ülhetett, hogy a forgást megkezdhesse s hogy egy kis tengeri betegségre tegyen szert. De látott olyan körhintát is, amely kerékpárokból volt összeállítva. Ezekre a rúdon lógó kerékpárokra éppen úgy föl lehetett ülni, mint a hablényokra s a kerékpárokra éppen úgy körben forogtak, mint akár a hablényok.”⁷⁹

A kerékpár a modern nagyvárosi élet egyik szimbóluma volt, melyről egy kortárs beszámoló a következőket mondja:

„És Budapest, a nagytrő, a villamos találmányok és az á la Amerika élet fővárosa, e feltűnést keltő parvenü a metropolisok között, – alighanem a társaságos élet kifejlődésének hiányában – fölcseperedve is hű maradt az egykori Pest spitzburgeres szokásaihoz. [...] Csak két dolog változtatott életmódján egyet-mást: a lóverseny játék elnépszerűsítése, és másodsor, de főképen: a bicikli. Az a metamorfózis, melyet az utóbbi idézet elő, még nem mondható befejezettnek, de máris látni való, hogy a bicikli hódító inváziója, a diadal teljessége idején, mennyire mássá fogja tenni a város arculatát. A ligetre már most se lehet ráismerni: az ósdi mulatóhelyek környékén ezer meg ezer pneumatic röpköd az est sötétjében, mint megannyi Szent János bogár, s immár látni való, hogy rövid néhány éve a bicikli csábjainak senki, de senki se fog ellentállani.”⁸⁰

A kerékpár kipróbálása, különösen a megvásárlása széles társadalmi rétegek számára elérhetetlen volt, a kispolgári, munkás s főleg a cseléd-katona közönség csak a körhintákra ülhetett fel rá. A kerékpáros körhinták már nagy beruházást igényeltek, mivel gép mozgatta őket, és fémből készültek. A leírásban szereplő kerékpáros körhintáról készült fényképek Magyarországon nem ismertek, más országokban viszont igen, sőt egy francia magánmúzeumban (Pavillons de Bercy-Musée des Arts Forain) egy 1897-ben gyártott kerékpáros körhinta eredeti példánya is fennmaradt. Ennek rövid leírása is megerősíti azt, hogy a 60 km/h sebességgel forgó eszköz akkoriban óriási szenzációnak számított.⁸¹

A (kör)hinták kiemelt helyet kaptak az új Vurstli immár egységes kőépületeiben is. A közönséget csak újdonságokkal lehetett igazán megfogni, s erre a korszak szenzációi, találmányai igen alkalmasnak bizonyultak. A repülőgép feltalálása után például, 1910-ben felépült az Aeroplán körhinta:

⁷⁸ Sopron 1902. augusztus 31. 6.

⁷⁹ Pesti Hírlap 1900. január 4. 9.

⁸⁰ Pont 1898: Utazás Budapest körül. *A Hét* 1898. május 29. 344.

⁸¹ N. N. 2017.

„[...] nemsokára csekély 10 fillérért társas aeroplán-kirándulásokat fogunk rendezhetni, amelyeken az unalomig kiaeroplanozhatjuk magunkat. [...] Az egyes aeroplánok természetesen jóval kisebbek lesznek a valódi repülőgépeknél. Minden egyes, célszerűen sárkányrendszerű gép vászonfelülettel és légcsavarral is fel lesz szerelve; ezek fogják a gépet a levegőbe emelni és előre vinni. A légecsavar forgatása akár mechanikai áttétellel a körhinta forgó tengelye által, akár külön-külön kis elektromotorok által történhetik. [...] De így is újszerű és tanulságos lesz az aeroplan-körhinta, mert kétségtelen, hogy a repülés egy-más sajátságát igen jól fogjuk élvezhetni és tanulmányozhatni a megkötött repülőgépen.”⁸²

A régebbi, körhintas vállalkozók mellett megjelentek új bérlők is, akik komoly anyagi ráfordítással jelentős és motorizált mutatványokat kezdtek üzemeltetni. Ilyen volt a közel 1000 m²-t elfoglaló Barlangvasút, melyet Meinhardt Frigyes német vállalkozó épített a bécsi Práterben működő látványosság mintájára. A Meinhardt család élen járt a városligeti szórakozási szokások megújításában; ők hozták be az új, modern amerikai mintára készült játékokat, ám ezeket már nem a Vurstli közönségének, hanem az Angolparkot látogató közép- és felső rétegeknek szánták.⁸³

Az első Barlangvasútról kevés ismertetés maradt fent. Perczel Olivér kutatásai szerint 1902-ben épült meg egy favázás épületben, a kocsikat gőzmozdony húzta, és azt a hatást keltette, mintha tekergős útvonala egy barlangban és egy bányában vezetne. Az út során életképeket lehetett látni, bányászokkal, manókkal és különleges állatokkal.⁸⁴ Nagy és hosszan elnyúló, hullámzó vonalvezetésű építmény volt a szibériai hullámvasút, egy favázás, kanyar nélküli, több hullámból álló pálya, melyről nagy sebességgel gurultak le a többszemélyes kocsik. A szibériai (hullám)vasút név a mutatvány francia elnevezéséből eredhet (*montagnes russes*). A francia építmény pedig a Szentpétervár környékén kialakított hullámzó, mesterséges hegyi szánkópályákat utánozta. Minden újdonság, különösen egy messziről, főleg Amerikából érkező mutatvány szenzációnak számított, ilyen volt például az 1902-ben, egy szélhámosként emlegetett vállalkozó által épített amerikai drótkötélpálya, melynek „homlokzatán a következő felírás volt látható: *dr. Fischer József amerikai drótvastűje*”.⁸⁵

Az amerikanizálódás a Vurstli vállalkozóit is érintette, hiszen a kézműves, kisiparos mutatványosok már nem voltak képesek felvenni a versenyt az amerikai Luna parkok szórakoztatóipari nagyvállalkozóihoz hasonló bérlőkkel. A tömegek, különösen a középrétegek fiatal generációjának a modern nagyvárosi újdonságokra éhes szórakozási igényeit már csak az utóbbiak tudták kielégíteni. 1911-től az új típusú kozmopolita, amerikai szórakozás intézménye lett az Angolpark, amelyet a vurstlibeli Barlangvasutat sikeresen és nyereségesen üzemeltető

⁸² *Pesti Hírlap* 1911. július 30. 81.

⁸³ Lásd erről: Perczel 2015.

⁸⁴ Perczel 2023: 82–83.

⁸⁵ *Budapesti Napló* 1903. február 26. 11. Kiemelés az eredetiben.

Meinhardt testvérek alapítottak, és amelynek egyik első nagy attrakciója az Amerikai magasvasút, későbbi nevén a Hullámvasút lett.

Az 1906-os bérlői listán feltűnik egy újdonság is: Fényes Mártonné Anatómiai Múzeuma és Panoptikuma. Kovács Ákos az 1890-es évek elejére teszi a Plasztikon és/vagy Anatómiai Múzeum néven emlegetett nagy alapterületű mutatvány Vurstliba költözését. A panoptikumokat is mutatványos vállalkozók üzemeltették. Fényes Mártonék sokáig az Andrássy út 69-ben működtek, kiköltözésük a Vurstliba a panoptikumszerű látványosságok közönségének változását is jelzik. Ezt megerősíti egy másik, szintén az Andrássy úton működő vállalkozás – a látogatószám csökkenése miatt – rövid idejű működése az Ezredéves kiállítás időszakában.⁸⁶ A Fényes-panoptikumban életnagyságú viaszfigurákat állítottak ki, s az életképek a mitológiai és történelmi események mellett a politika és – az 1910-es évektől – a hétköznapok szenzációs eseményeit (gyilkosságokat, bűnözők, filmsztárok cselekedeteit) jelenítették meg:

„Aztán jönnek a híres gyilkosok élethű ábrázolásban. Ott van Haverda Mária és társa »korhű jelmezben«, Kóbor Rózsi barátjával a bírák előtt, ott van Kiss a cinkotai, majd szóke bajszával a fehérvári úti gyilkos. [...] – Mintha csak élne! – mondja a baka a babájának és megilletődve nézik a Mágna Elza tótos profilját.”⁸⁷

A századfordulón az Anatómiai vagy más néven Bonctani Múzeum „szörnyűségei” továbbra is kedvelt látványosságok lehettek – akárcsak több, mint 50 évvel korábban a *Pesti mulatságok*-sorozatban szereplő *Karapanuse de resanplanse* mutatvány – és a berendezés a középrétegekhez tartozó újságíróban a feszélyezettség és undor érzését keltette.

„Elcsavarogtam a Városligetben és meglátogattam egy »csak felnőtteknek« fölirotú bódét, amely »anatómiai múzeum« elnevezéssel hivalkodik. [...] És végignéztem pontosan az összes viaszfigurákat, amelyek a szekszuális iránt való nagy előszeretettel válogatódtak össze: csupa ivarszerv (legtöbbjét rémes nyavalyák torzítják), szülés, császármetszés, embriók, torzsszülöttek. Néhol egyéb téma képviseli a változatosságot: kettéhasított kardnyelű, a kard a torkában; a trichina fejlődése, a himlő és sarchach tünetei; az iszákosság belszerveket reformáló hatása; bélcsavarodás, operációk [...] Igaz, hogy a »bonctani, élettani, művészeti és tudományos múzeum« (ez a hivatalos kéjgáz-címe) primitív, hogy magyarázatkönyve szédületesen korlátozott, hogy a viaszfigurái ócskák, piszkosak és undorítóak s hogy magam is, pedig némi anatómiai olvasottságom van, nehezen igazodom el köztük, teljesen járatlan ember pedig el nem igazodhatik egyáltalán. – szóval igaz, hogy ez a nemi ingerekre spekuláló »tudományszerűsítés« károsabb, mint hasznos.”⁸⁸

⁸⁶ Kovács 1997: 15–28.

⁸⁷ Zemplényi Klára 1917: Pesti anatómia. *A Hét* 1917. július 1. 412.

⁸⁸ *Népszava* 1913. június 8. 2.

A két leírás már az 1910-es évekből származik, amikor a Fényes-panoptikum – Plasztikon néven – már új helyén, a Vurstli főutcájában, egy látványos portálú épületben működött (emeletén a Bonctani Múzeummal), a szintén a család által üzemeltetett Fortuna mozgóképszínházzal együtt.

A Vurstli 1906-os bérlői listáján négy bábszínház szerepelt, melyekből többet is körhintások üzemeltettek. De működött újból egy Paprika Jancsi megnevezésű bábszínház is, melyet egy kisebb ideiglenes bérleményben, egy céllövöldével együtt üzemeltetett Walter Ignácné. Egyedül Dalmann Károly bérelt nagyobb helyet – a férfi egyénként Hincz Károly gyámapja volt, vagyis elmondhatjuk, hogy már az első Vurstliban is szereplő Hincz bábszínház folyamatosan működött tovább. Később egyébként Hincz Károly lett az, aki – különösen az 1920-as évektől kezdve – új, a nagyvárosi igényekhez alkalmazkodó figurákat (pl. Walt Disney) vezetett be és modern darabokat hozott létre, szakítva a család német marionettszínházias bábjátáshagyományával.⁸⁹

Keveset tudunk az 1900-as évek elején működő bábszínházak műsorairól, arról, hogy a benne szereplő figurák változtak-e, és ha igen, akkor hogyan. Kivételt ez alól a hagyományos, művészi értékkel bíró példák jelentenek.⁹⁰ Ezért is különleges egy 1909-ből származó, részletes beszámoló, amelyik az átköltöztetett mutatványosok kapcsán 30 évre visszamenőleg írja le a tartalmi és „élmény”-beli változásokat:

„Paprika Jancsi es Vitéz László a régi időkben kedves, joviális figurák voltak, a Ludas Matyi es a Hanswurst családjából, a Bogár Imre es Rinaldo Rinaldini romantikájában főleresztve. Ma már szinte félve szólítja az ember őket, a rideg bábokat Paprika Jancsinak. Paprika János úr, esetleg Jean Papricka lett belőlük az utóbbi esztendőök folyamán. Milyen vidám cimborák voltak ők azelőtt! A Szigligeti vígjátékainak komikumát vonultatták fel a színpadon. [...] Ma Nick-Carter-dramákat es Noboddy-kalandokat játszanak végig. Paprika Jancsi mint feketecilinderes, szürkeredingots Nick Carter szerepel, aki alattomos gyilkosokat csíp nyakon es juttat a nyaktiló alá. A siker mégis csak az ő részén van, a tapsok is csak olyan lelkesek, mint a mi gyerekkorunkban. [...] Nekik Paprika Jancsi az első állomásuk a Ligetben, azután jön majd a mozi, utána a kisszínkör, meg a műszínkör es sokuknak a liget valamelyik fája, vagy padja lesz az utolsó stáció ebben a poros nyomorúságban. Mert vannak sokan, akik künn rekednek a Ligetben, némelyik a mozinál akad meg, másik a műszínköri primadonnák olcsó túllszoknyáinál.”⁹¹

A Nick Carter-sorozat Vörös Károly elemzésében is a nagyvárosi es a budapesti kulturális változások egyik kiemelt példája: a történetek, a főszereplők, a helyszínek a nagyvároshoz es a városi élethez kapcsolódnak.

⁸⁹ Hincz család szócikk 1994.

⁹⁰ Belitska-Scholtz 1974.

⁹¹ Renaissance a Városligetben. *Pesti Napló* 1909. április 11. 52.

„Most jelennek meg a jellegzetesen nagyvárosias detektívtörténetek, a kalandregények, sok egzotikummal, ill. bizonyos esetekben giccsel, de már több információval és többoldalúan aktív, intellektuálisabb magatartástípusokkal, mint az előző korszak kezdetlegesebb, durvább ponyvafüzetei. És talán nem is egészen véletlen, hogy a ponyvaregények nagy tömege éppen az 1905–06-os évek feszültsége utáni oldódásban lepi el a várost és rajta keresztül az egész országot. Mert 1907–08-ban jelennek meg 53 füzetben a híres amerikai detektívregény figurának, Nick Carternek kalandjai.”⁹²

A Nick Carter detektívtörténet-sorozat a tömegkultúra amerikanizálódásának tipikus és egyik első példája. „Amerika legnagyobb detektívének” olcsó ponyvafüzetekben olvasható történetei 1907-től hozták lázba Budapest népét. A sorozat óriási népszerűségnek örvendett a tömegek körében, a fiatalok kedvenc olvasmánya volt.⁹³

A leghagyományosabb szórakozási formák képviselőinek, a bábszínházaknak is alkalmazkodniuk kellett a publikumhoz, mely az 1900-as évek elejére már a városi és kortárs témák iránt érdeklődött. Ez a közönség már a nagyvárosban szocializálódott fiatalokból állt. Az 1906-os bérlői listában szerepelnek azok a kisebb színházak, varieték, amelyeket korábban már részletesebben is bemutatunk, és amelyek története jól példázza a nagyvárosi szórakozás, a tömegszórakozás tartalmi változásait. Ilyen volt a Fisch Varieté, Sziklai Kornél kisszínháza és a Műszínkör.

Néhány idézetben már olvashattunk róla, hogy a mutatványosok között és a Vurstliban is megjelent a városi tömegkultúra és a szórakozási formák legnagyobb hatású új jelensége, a mozi. Ezt igazolja az is, hogy a Vurstli ún. ideiglenes területének bérlői listáján négy mozgófényképszínház is szerepel.⁹⁴ Láng Ferenc Póni körhintát, Fisch Ferencné pedig varietét üzemeltetett a mozija mellett. A már említett Fényes Mártonnéhoz kapcsolódik a harmadik mozi – ezt Fényes Gyula bérelte – míg a negyedik tulajdonosának, Reymetter Árpádnak nem volt korábbi kapcsolódása egyik mutatványhoz sem.

A mozi történetének – ideértve a korai időszakát is – gazdag a szakirodalma, a források nyomtatásban is hozzáférhetőek, de kezdeti éveinek története részleteiben még nem ismert.⁹⁵ A nemzetközi szakirodalomban a kezdeti, 1895–1912⁹⁶ közötti időszakban működő mozgóképszínházakat kifejezetten mutatványos moziként emlegetik (*Cinema forain*), mert ekkoriban (vándor) mutatványosok, mint

⁹² Vörös 1978: 716.

⁹³ Hacsá 2018.

⁹⁴ Perczel 2023: 91–92.

⁹⁵ A korai mozi történetéhez, társadalmi és kulturális jelentéséhez: Füzi 2022.

⁹⁶ Az 1910-es években jelentek meg a moziszínházak, mozipaloták, amelyek több száz vagy akár ezer ember befogadására is alkalmasak voltak. Ez már egy új korszaka volt a moziba járásnak, illetve a mozik működtetése is teljesen átalakult: a filmeket nem megvették, hanem a kópiákat a gyártóktól bérelték, meghatározott időre.

3. kép. A Fortuna Mozcófényképszínház és a Plasticon a városligeti Vurstliban

Forrás: Tavasz nyitány. Bálint János felvétele. *Élet* 1911. március 19. 319.

különleges mutatványt vetítettek a mozifilmeket.⁹⁷ A kutatások szerint azonban a nagyvárosokban, főleg Budapesten a mozcófényképszínházak leginkább a kávéházakban vagy varietékben működtek.⁹⁸

A rendőrségi engedélyezési iratok és beszámolók alapján pontosan megállapítható, hogy 1903-tól az első mozcófényképszínházakat zömében külterületi vagy VII–VIII. kerületi kávéházak működtették. A Teleki téren azonban két mutatványos mozis is volt, akik sátorban tartották a vetítéseiket. 1903-tól rohamosan növekedett az e célra engedélyt kérő kávéházak száma, 1906-ból 82 ilyenről tudunk. 1904-ben bukkant fel először egy városligeti mutatványos, az 1906-os listában is szereplő Fisch Ferenc mint mozcóképmutatványos, majd 1905-ben Városliget, Játéktér helyszín megnevezéssel Bienenfeld Zsigmondné, Fisch Ferenc, Fényes Gyula és Kühn Antal szerepelt moziüzemeltetőként.⁹⁹ Utóbbi a híres, az 1870-es évek óta körhintát üzemeltető mutatványos vállalkozó volt, aki a céllövölde, ütőgép, bábszínház és panoráma mellett az új, népszerű attrakció üzemeltetésével is megpróbálkozott, de 1906-ban ez a tevékenység már nem szerepelt a neve mellett. Fontos még megemlíteni, hogy a vagyonos polgári-dzsentrí rétegeket megcélzó, amerikai jellegű, külföldi sztárokat felvonultató

⁹⁷ Le Marchand 2018.

⁹⁸ Knezevic 1995; Füzi 2022.

⁹⁹ A fővárosi adatokról bővebben: Budapesti mozcófényképszínházak 2001.

műsorairól híres Ósbudavárában Friedmann Adolf is üzemeltetett mozit, pontosabban annak egy változatát, a *World Bioscopot*.¹⁰⁰

A városligeti mozik műsoráról, működéséről nagyon kevés információval rendelkezünk. Egyedül a Fényes Gyula által üzemeltetett Vénusz mozi hirdetései ismertek 1908-ból. A hirdetés szövege sok részletet elárul a korai mozi használatáról. Bármelyik percben be lehetett menni a másfél órán át tartó mozielőadásra, ami arra utal, hogy sok rövidfilmet vetítettek egymás után. A „Nincs nap újdonság nélkül” szlogen, valamint annak hangoztatása, hogy kétnaponta újdonságok bemutatására kerül sor, azt jelzi, hogy a közönség habzsolta az új történeteket, eseményeket bemutató (néma)filmeket. A 20–40 fillér közötti ár akkoriban olcsónak számított.¹⁰¹

Az 1900-as évek elején kibontakozó budapesti moziőrületről meglepően informatívan és elemző módon számol be a már idézett rendőri jelentés:

„Különbéféle állású és állás nélküli hivatalnokok, kereskedők, iparosok, stb. stb. kis- és nagytőkével bíró, vagy tőke nélküli egyének ily mutatványi helyiségek tervével foglalkoztak és mindenhol, kávéházakban, korcsmákban, utcai és udvari helyiségekben, emeleten és pincében mozgófénykép mutatványokra akartak volna engedélyt. Az üzleti spekulációkat elfogta a kinematográf láza és csoportosan ostromolták a főkapitányságot információkért, dacára annak, hogy a VII. kerületben már 20, a VI. kerületben és 14 és a többi kerületben is már fölös számmal voltak mozgók. A »mozik«, mint ahogy a köznép elkeresztelte a mozgómutatványosokat, nem kímélték sem a belvárost, sem a külvárosokat, a budai kerületeket épp oly kevésbé, mint a legtávolabb fekvő X. kerületet, mintha a »mozi« lett volna a főváros közönségének legfőbb életszükséglete.»¹⁰²

1905-ben a tizennyolc mozi közül öt a Városligetben működött, ám ez a helyzet – a mozik számának gyors növekedésével – drasztikusan megváltozott.¹⁰³ Az emberek, különösen az 1910-es évektől kezdve, már nem a Vurstliba, hanem a lakóhelyükhöz közeli, a főútvonalak mentén létrehozott kávéházakban, varietékben működő mozikba jártak, egészen a nagy mozgóképszínházak megjelenéséig. Példaként említhetjük az 1300 fő befogadóképességű *Omnia* mozgóképszínházat, amelyik 1913-ban magát a legnagyobb, legforgalmasabbnak hirdette, és önmagát a mutatványos mozival szemben határozta meg: „Az OMNIA, a főváros e leglátogatottabb mozgókép-színháza, óriási közkedveltségét azzal érdemelte ki, hogy a mozit kiragadta a mutatványos bódék sorából és valószínű kultúrintézménnyé fejlesztette.”¹⁰⁴

¹⁰⁰ *Pesti Hírlap* 1906. augusztus 28. 20.

¹⁰¹ *Népszava* 1908. szeptember 10. 11.

¹⁰² Budapesti mozgóképszínházak 2001. Az engedélyezett mozik száma 1911-re elérte a 122-t!

¹⁰³ Budapesti mozgóképszínházak 2001.

¹⁰⁴ *Az Újság* 1912. december 25. 246.

1908-ban, az új, látványos kőépületekből álló Vurstliban még három mozgóképszínház kapott engedélyt: a Fényes és a Fisch családé, valamint özv. Bienefeld Zsigmondnéé.¹⁰⁵ Ekkor a Fisch család az általa működtetett varieté épületét alakította át mozivá, The Royal Vio elnevezéssel, ami azt jelezheti, hogy a Vurstliban ennyire bíztak a mozgóképszínház sikerében.¹⁰⁶ Mi lehetett az a nagy újdonság, élmény és tartalom, amelytől a mozi ilyen gyorsan széles tömegek fő szórakozása lett? A választ így fogalmazta meg egy kortárs újságcikk:

„A mozgó: ez az, a mi most Budapest népét mozgatja és nemcsak Budapestét, de a világ valamennyi nagy városát. [...] vetítő gép életet rajzol a vászonra, életet, amely csakugyan semmi más, mint mozgás. Hangtalan lárma, távolságtalan rohanás, festett, de kisugárzó izgalom, olyan beszédes némaság, hogy a legegyszerűbb közönség is megértse: ennek a játéknak már az organizmusában van valami megfogó misztérium, igen világos és megfejthető a tanult, vagy hozzáértő embernek, de a csoda varázsával teljes a tömegnek. Bizonyos, hogy ez az új szórakozás tartós lesz, mert nagyon fejleszthető. Van már olyan »mozgó« is külföldön, a mely nem néma. A vetített szereplőknek hangot is ad a fonográf, meg a gramofon.»¹⁰⁷

A mozi hőskorában és a mutatványos mozi fénykorában még némafilmeket játszottak, ezért is volt olyan egyszerű elindítani a mozis vállalkozást. A korai időszakban egy bódé, sátor vagy terem mellett csak egy vetítőgépre volt szükség, valamint néhány tekercs filmre, melyeket addig vetítettek, amíg azok el nem koptak.

A nagy újdonságot az jelentette, hogy a mozgóképek gyorsan láthatóvá tette a világszenzációkat, a távoli vidékeket, világokat, történelmi eseményeket, katasztrófákat: „Láttuk a repülőgépet, nem kellett Párisba mennünk Wrighthoz, nem kellett a Bodeni tóhoz utazni Zeppelinhez, a mozi elhozta a nagy újdonságot, a mozi jóvoltából mi is részesei vagyunk a világszenzációnak, a megismerés gyönyörű izalmának.»¹⁰⁸ Az 1900-as évek közepén megjelentek a hosszabb

„[s]zumentimentális történetek, borzalmas rémregények, humoros kalandok, káprázatos tündérregék, mind megelevenedve libegnek ki a berregő masinából, és a nép egyszerű gyermeke, aki azelőtt az ujjával böngészte ki a háromkrajcáros füzetekből Argyrus királyfi történetét, most ugyanezt mozgó fényképekről olvassa le.»¹⁰⁹

Mindez a Vurstliban a szegényebb városi tömegek számára is hozzáférhetővé vált:

¹⁰⁵ *Fővárosi Közlöny* 1908. október 27. 1615.

¹⁰⁶ Ligetfalvi–Majkó 2017: 189.

¹⁰⁷ *Vasárnapi Újság* 1906. december 16. 818.

¹⁰⁸ A mozi. *Pesti Napló* 1909. május 16. 7.

¹⁰⁹ Nemo 1905: Fővárosi séták. *Pesti Napló* 1905. április 26. 8.

„Mozgófényképeket mutogattak. Óriási közönség nézte. Ez a közönség majdnem érdekesebb volt, mint a képek. Egy pár tüzerkatona, néhány gyalogos. Néhány fiatal suhanc, egy pár cseléd. Ez a katona, aki nézi a mozgó képeket, érdekes arcú fiú. Tágra nyílt szemmel nézi a csodát és a »tündér-ballet« amelyet lát, úgy hat reá, mint álmainak tündérországa, meglátszik arcán és szemének tekintetén. [...] Francia vidéken vagyunk a Bretagne-ban. Esik a hó. Koldus dideregve, rongyosan tér be a pap szerény hajlékába, ott jól fogadják, puha ágyba fektetik, mindennel jól tartják. A csirkefogó pedig ellopja az arany kelyheket és megugrik. Az aranyművesnél elcsípi, jön érte a rendőr. És íme, a jóságos öreg pap azt hazudja, hogy ő ajándékozta neki a kelyhet – ne bántsák szegényt! És most a bűnös lerogy a pap előtt térdre – megtért. [...] Franciaországban csináltatják az ilyen mozgó-fényképeket a híres Lumière cégnél, mely színészekkel játszatja el ezeket a jeleneteket. Előadatják ezeket a képeket mindenütt, minden vásáron, minden népcsődületen – mindenütt a világon.”¹¹⁰

A mozi tartalma – az aktualitások, a szenzációk, a szentimentális történetek, a mozgóképek – majd a mozisztárok megjelenése már az 1910-es években válságba sodorta nemcsak a színházat, hanem a Vurstli klasszikus, hagyományos mutatványait, a bábszínházakat, a panorámát és a panoptikumot is. Tábori Kornél így foglalta össze tapasztalatait az új, modern, nagyvárosi tömegkultúra karakteres szórakozási formái, valamint a mutatványos-vásári szórakozás között feszülő ellentéttről:

„Ez a konzervativizmus, az egyszerű embereknek és gyerekeknek a ragaszkodása a hagyományokhoz, s kevés új dolog tudott itt akkora fordulatot elérni, mint a mozi. Ez ott van hódító erejével a Ligetben is, és az emberek ott szoronganak a vásznak előtt, a hőségben, amikor kint a napsütötte zöld fák között friss szellők járnak. A mozinak ellenállni a Ligetben sem lehet. Ezt mindenekelőtt a panoráma érezte meg, amely a maga nagyító üvegein át látható képeivel eltűnt, amióta a mozi hódít.”¹¹¹

Ez a beszámoló a legegyszerűbb városi tömegek, elsősorban a házicselédek, a katonák, az inasok-mesterlegények, ritkábban pedig a munkások szórakozási szokásainak átalakulásáról tanúskodik. A mozi használatának és az élmény befogadásának szempontjából a korabeli tapasztalat megkülönbözteti ezt a közönség-réteget a közép- vagy felső rétegektől:

„A Városligetben és a Népligetben is van kinematográf-színház, ahova az úgynevezett alsóbb néposztály jár. Itt, amíg világos van, nevetgélnek, tréfálkoznak, de mikor elsötétül, mindenki néma es áhítatos. Ennek a különbségnek mar kulturális oka van, ez nem tartozik ide. Meg aztán ez a nép meg talán nem egészen pesti.”

¹¹⁰ *Népszava* 1906. július 22. 10.

¹¹¹ Tábori é. n.: 85.

A pesti közönség – sötétben című, célzottan a közönséget elemző leírásban nagyobb terjedelmet kap a „jómódú kabátos publikum” is, amelyet egy nyári mulatóhely éjféle előadásán vett szemügyre az újságíró: „[...] ilyenkor van itt orvos, ügyvéd, tanár, úriasszony, grófi fiú, pincér, katona, kereskedő, kereskedőseged, jó nő, rossz nő – tout Budapest, hogy finoman fejezzem ki magamat.” E közönség mozinézését a féktelen hangoskodás, viccelődés, sokféle hangos megnyilvánulás jellemezte, ami a sötétben ülés élményén kívül a filmek, illetve a tartalmuk által nyújtott élménnyel is összefüggött:

„A mozgó-fényképeket megjegyzésekkel kísérik. Mikor indián rablótámadást mutat a kép, mindenki felordít: – Rendőr! Mikor tengeri hajók csatáznak egymással, felharsan az: – Éljen Togo! Ha a kép unalmas, kiabálnak, hogy »elég volt«. Ha a kép zavaros, azt kiáltják: »ráültél talán a lemezre?«. Ha a kísértőzenének nevezett lehangolt zongora és még a lehangoltabb zongorás valami népszerű dalba kezd, ifjú és vén vele bőgi a prímét és víg legények, akiknek fejét huszonöt usque! ötvenforintos panamakalap ékesíti, úgy fütyülnek, mint a Fliegendében a suszterinasok.”¹¹²

A mozi megjelenése a nagyvárosi szórakozások és a tömegkultúra új korszakát indította el. Az 1910-es évektől pedig – miközben a filmek egyre hosszabbak lettek, s megjelentek a sztárok – a modern városi kultúra és életmód jelképe lett, és naponta tízezreket mozgatott meg. Ez a budapesti tömegkultúra Vörös Károly által definiált átalakulásának utolsó korszaka, amelynek elemzése már egy önálló tanulmány témája lehet. Ennek a korszaknak már egy új budapesti generáció adja a közönségét, amelyeknek életmódja, mentalitása alapvetően különbözik a szüleiétől.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

XV.16.e.251/188-1. Budapest beépítettségének fejlődése. Budapest közigazgatási térképe a beépítettség jelölésével 1872., 1896., 1914. és 1932. évben (melléklet).

XV.16.e.265/6a. Az 1896. évi ezredéves országos kiállítás helyszínrajza.

Budapesti Történeti Múzeum, Kiscelli Múzeum (BTM KM)

Magyar Műszínikör műsora 1901, ltsz. 78.110.2.

Budapesti mozgóképszínházak, 1903–1923. (A Rendőrségi Évkönyvek alapján.) 2001: *Filmspirál* (7.) 1. 83–97.

Illyefalvi Lajos 1932: *Budapest székesfőváros napjainkban és a világháború előtt 1912–1931*. Budapest.

¹¹² A pesti közönség – sötétben. *Pesti Napló* 1905. augusztus 9. 7.

Rédey Miklós 1902: *Alaki eljárások a rendőri hatóságok előtt. Iratminták. XIII. Engedélyügyek. Műszinkör engedély.* Budapest.

A Hét, 1893–1917.

Az Újság, 1912.

Budapesti Hírlap, 1883–1903.

Élet, 1911.

Fővárosi Közlöny, 1907–1909.

Fővárosi Lapok, 1869–1891.

Hazánk s a Külföld, 1867.

Képes Újság, 1864–1866.

Magyar Hírlap, 1893–1899.

Népszava, 1906–1913.

Ország Világ, 1883.

Pesti Hírlap, 1892–1911.

Pesti Napló, 1905–1909.

Sopron, 1902.

Székesfehérvár és Vidéke, 1876–1878.

Új Idők, 1901.

Vasárnapi Újság, 1893–1906.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Alpár Ágnes 2001: *A Városliget színházai.* Budapest.

Belitska-Sholtz Hedvig 1974: *Vásári és művészeti bábjátszás Magyarországon 1945-ig.* Tihany.

Brunner Attila – Perczel Olivér (szerk.) 2021: *A Liget egykor.* Budapest.

Faragó Tamás 2008: Budapest népességfejlődésének vázlatja (1840–1941). In: Faragó Tamás: *A múlt és a számok. Pest-Buda és környéke népessége és társadalma a 18–20. században.* Budapest, 17–36.

Füzi Izabella 2022: *A vurstlitól a moziig. A magyar vizuális tömegkultúra kibontakozása (1896–1914).* Szeged.

Granasztói Péter 1995: Szórakozási szokások a Városligetben (1872–1940). *Ethnographia* (106.) 2. 937–951.

Granasztói Péter 1997: Tömegszórakozás a Városligetben – A Vurstli. *Budapesti Negyed* 16–17. 163–191.

Gyáni Gábor 1999: Folytonosság és átalakulás a budapesti elit- és tömegkultúra múltjában. In: Gyáni Gábor – Pajkossy Gábor (szerk.): *A pesti polgár. Tanulmányok Vörös Károly emlékére.* Debrecen, 171–183.

Hacsa 2018: A népdöglesztő detektív. Nick Carter Magyarországon. *Arcanum blog* https://arcanum.blog.hu/2018/09/17/robban_a_detektiv – utolsó letöltés: 2025. július 11.

’Hincz család’ szócikk. In: *Színházi Lexikon.* Budapest, 1994. <https://mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz10/229.html> – utolsó letöltés: 2025. július 11.

- Jókai Mór 1893: A Városliget. In: *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen. IX. Magyarország III.* Budapest, 133–141.
- Knezevic, Srdjan 1995: Filmvetítések Budapesten 1896 és 1900 között. *Filmkultúra* (36.) 12. 20–21.
- Kovács Ákos 1997: A magyar panteon. Történelmi panoptikumainkról. *Mozgó Világ* (23.) 10. 3–42.
- Le Marchand, Arnaud 2015: De 1895 à 1912: Le cinéma forain français entre innovation et répression. *Mille huit cent quatre-vingt-quinze* 75. 48–63. <https://doi.org/10.4000/1895.4956>
- Ligetfalvi György – Majkó Zsuzsanna 2017: *Városliget lexikon.* Budapest.
- N. N. 2017: Le manège de vélocipèdes du Musée des Arts Forains a 120 ans. *Pavillons de Bercy – Musée des Arts Forain online* <https://arts-forains.com/actualites/120-ans-du-manège-de-velocipedes> – utolsó letöltés: 2025. július 10.
- Perczel Olivér 2015: Az Angol Park története (1911–1945). *Tanulmányok Budapest Múltjából* 40. 265–300.
- Perczel Olivér 2016: Az Ős-Budavára mulatónegyed története, 1896–1907. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 41. 281–316.
- Perczel Olivér 2021: Népliget a Városligetben, avagy a klasszikus vurstli világa 1885–1908. In: Brunner Attila – Perczel Olivér (szerk.): *A Liget egykor.* Budapest, 111–129.
- Preisich Gábor 1964: *Budapest városépítészetének története.* II. Budapest.
- Rapaics Raymund 1940: *Magyar kertek.* Budapest.
- Tábori Kornél é. n.: *Pesti specialitások.* Budapest.
- Vörös Károly 1974: A művelődés és a kulturális élet alakulása Budapesten (1873–1945). *Tanulmányok Budapest Múltjából* 20. 97–106.
- Vörös Károly 1978a: A 19. század második fele tömegkultúrájának kutatási kérdései. *Századok* (112.) 1. 125–133.
- Vörös Károly 1978b: A világváros útján 1896–1918. In: Vörös Károly (szerk.): *Budapest története IV. A márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig.* Budapest, 527–771.

Az érettségi vizsgaeredmények társadalmi meghatározói egy budai gimnáziumban (1900–1914)*

Nemrégiben egy szerencsés forrásadottságokkal rendelkező tanintézet, az I. kerületi állami főgimnázium végzős diákjainak érettségi vizsgáit, az azokhoz vezető iskolai pályafutást, a motivációkat, a tanulmányok befejezése utáni életpályaterveket és ezek realizálódását vizsgáltuk egy különleges időpontban, az I. világháború kitörésének évében.¹ E kérdések megválaszolásához egyrészt felhasználtuk az érettségi előtt álló diákok által írt életrajzokat, másrészt széleskörű adatkapcsolást végeztünk a sikeresen érett fiatal emberek későbbi sorsának felderítésére. Ezen lokális-intézményi elemzésünknek elsősorban módszertani jelentőséget tulajdonítottunk, és a keretében feltáró-leíró jellegű vizsgálatokat végeztünk. Ez a kutatás az első lépése volt egy, a főváros középiskolát végzett népességét prozopográfiai módszerekkel bemutató, átfogó elemzésnek.

Alábbi írásunk e munka folytatása: ugyanazon gimnáziumban a másfél évtized alatt lezajlott érettségi vizsgák több mint félezer diákra vonatkozó adatainak elemzése. Arra keresünk választ, hogy milyen tényezők határozták meg a vizsgaeredményeket, a záróvizsgán mutatott teljesítményt. Mitől függött, hogy a gimnazisták jeles, jó vagy megfelelő minősítéssel zárták le középiskolai tanulmányukat? Ennek a kérdéskörnek a vizsgálatához kiterjesztettük az elemzett időszakot az 1900–1914 közötti évekre, hogy az ezáltal megnövekedett elemszám alkalmas legyen statisztikai számítások elvégzéséhez.

Tanulmányunk az alábbiak szerint épül fel. Először az érettségi vizsga mint intézmény célját és jelentőségét értelmezzük, különös tekintettel annak eredményére, azaz a vizsgateljesítmény minősítésére. Majd az érettségit tartó iskola, korabeli teljes nevén Budapest, I. kerületi Magyar Királyi Állami Főgimnázium (a továbbiakban röviden I. kerületi gimnázium) társadalmi karakterét jellemezzük. Ezután az adatok forrását, a belőlük kialakított adatbázist és a kijelölt változókat fogjuk bemutatni és leírni. Majd az elvégzett számítást, az alkalmazott többváltozós statisztikai elemzést és a kapott eredményeket részletezzük.

* Jelen tanulmányunk *A professzionalizáció története Magyarországon a 19–20. században európai kontextusban* című NKFIH projekt (FK 132 451) keretében készült.

¹ Sasfi 2023.

AZ ÉRETTSÉGI INTÉZMÉNYE

Az érettségi vizsgálat intézményét poroszországi minta alapján az *Organisationsentwurf* elnevezésű oktatásügyi szabályzat² vezette be a magyarországi középfokú oktatásba 1849 novemberében.³ A vizsga intézmény jellegét az adta, hogy jelentőségében túllépett a középiskolai szervezeten belüli, időszakonkénti tudásértékelés, az éves osztályvizsga gyakorlatán. A záróvizsga alapvető célja – a mintául szolgáló német eredetivel egyezően – a felsőfokú tanulmányokra való alkalmasság megállapítása volt, a korábbi hat helyett immár nyolc éves gimnáziumi tanulmányokat elvégző diákok esetében. A vizsgálatot „államérvényesen” kellett lebonyolítani, ami azt jelentette, hogy az adott iskola tanáraiból álló vizsgabizottságban az elnöki tisztelet tantestületen kívüli személynek – általában a tankerületi főigazgatónak vagy a helyettesének – kellett betöltenie. Az elnök személye garantálta ugyanis, hogy a gimnázium a számára előírt tantervnek megfelelő követelményeket kéri számon a vizsgázóktól. Ezek a követelmények az egyetemi tanulmányokra jogosítottak fel.⁴ Az eredeti cél, vagyis az egyetemi felvétel tekintetében eleve vitatott volt és jó ideig maradt is, hogy a vizsgát az egyetemnek vagy a gimnáziumnak kell-e lefolytatnia. A kérdés végül a középiskola javára dőlt el, és ebben döntő érv volt, hogy a felső osztályos tanulmányok során a tanárok ismerhették meg jobban diákjaik képességeit, mint az egyetemi oktatók vagy más idegen vizsgáztatók. A vita a szellemi érettség követelményeinek meghatározása kérdésében is fennállt: az ideál a teljes körű általános műveltségről való magabiztos számadás volt, az áttekintés és az összefüggések felismerésének fontossága, szemben a részletekbe vesző memóriatornával.⁵ Az előbbi megállapítása lényegesen több időt és odafigyelést igényelt az utóbbinál, és jelentősebb vizsgáztatói aktivitást is feltételezett. Ebben az esetben ugyanis jelentősége van annak, hogy a vizsgáztató mennyire ismeri a vizsgázó tudását, képességeit.

Az érettségivel kapcsolatban a szakmai-oktatásügyi nyilvánosságon belül, sőt azon túl is időről időre vita tárgyát képezte mindenekelőtt a diákok mentális túlterhelése, a túlzott memorizálás, a hosszú felkészülési idő, a felmentés lehetősége, az államérvényes lebonyolítás stb. megszervezése. Mindezen oktatáson belüli problémák rendezését az érettségi új funkciói még nehezebbé tették. Az érettségi vizsgálatot újraszabályozó középiskolai törvénnyel egyidőben, 1883-ban a köztisztviselők

² *Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich*. Wien, 1849. Magyar kiadása: *Az ausztriai gimnáziumok és reálschulák szervezeti terve* 1990. Az első, még rögtönzött érettségi vizsgákat Magyarországon 1851 őszen tartották, az 1851 június 3-i minisztériumi rendelkezés alapján.

³ Az érettségi vizsgálat történetének 1945-ig való alapos áttekintését lásd: Balogh 1968. Tárgyalat időszakunkra nézve leginkább mérvadó: Fináczy 1911.

⁴ *Az ausztriai gimnáziumok és reálschulák szervezeti terve* 1990: 164.

⁵ Az 1884-es és az 1905-ös, 1914-ben is érvényben levő érettségi vizsgautasítás 2. §-ának megfogalmazásában: „Az érettségi vizsgálat célja: kipuhatolni, vajon a vizsgálatra jelentkező tanuló értelmi fejlettsége és tárgyismerete a középiskolai tanterv mértéke szerint oly fokon áll-e, aminő a főiskolai tanulmányokra szükséges.”

minősítéséről meghozott 1. törvénycikk ugyanis számos közszolgálati pozíció betöltését érettségihez kötötte. Ezt, az érettségihez kötött képesítést, amely a közepes szintű állami állások betöltésére, illetve a sorkatonai szolgálatban biztosított egyévi önkéntesség kedvezményére jogosított fel, tekintette a tanári szakma és a szélesebb közvélemény is az 1890-es évektől az érettségi legfőbb problémájának.⁶ Elsősorban azért, mert ettől kezdve egyre nagyobb számban érettségiztek olyan diákok, akik valójában nem kívántak felsőfokon továbbtanulni. Így a felsőfokú tanulmányokra való érettség megállapításának elsődleges funkciója mindinkább háttérbe szorult, s a tanárok többsége kritikusan szemlélte az érettségi gyakorlatának ilyenét változását.⁷ Az egyre növekvő számú maturandus érdemi, „mélységi” vizsgáztatásának – a vizsgáztatói kapacitás véges volta miatt – egyre inkább csökkentek az esélyei. Az érettségi 1905. évi újrászabályozása nem oldotta fel ezt a dilemmát, inkább csak a realitásokhoz alakította a követelményeket – azaz csökkentette azokat. Ezt a tanári szakma nagyobb része nem fogadta pozitívan, mivel úgy értékelte, hogy esik a vizsga színvonala. A tanárság jelentős része volt azon az állásponton, hogy az érettségi kizárólag a tudományos pályákon való továbbtanulásra való alkalmasság, a „tudományos készültség” igazolására szolgáljon, azaz valójában felvételi vizsgaként nyerve vissza eredeti funkcióját. Úgy vélték, ennek következtében csökkenhet a maturánsok száma, és az ő érdemibb vizsgálatukkal emelkedhet a színvonal. A közszolgálati és egyéves önkéntesi jogosításokhoz pedig legyen elegendő a középiskola nyolc osztályának az elvégzése.

Érettségi fokozatok mint érdemjegyek

A középiskolai érettségi vizsga rendjét időszakunkban az 1884-es és az 1905-ös rendelet szabályozta.⁸ Az első szabályzat szerint a gimnáziumban érettségizőnek öt tárgykörből kellett írásbeli dolgozatot készíteni, a szóbeli megmérettetés ugyancsak öt tantárgyból történt. Az írásbeli tárgykörei: értekezés a magyar irodalomból, fordítás németből magyarra, fordítás magyarról latinra (majd 1902-től latinról magyarra), fordítás görögből magyarra, végül pedig matematikai feladatok megoldása. Minden egyes dolgozat elkészítésére öt óra állt a diák rendelkezésére. A szóbeli tárgykörei: magyar nyelv és irodalom, latin nyelv és irodalom, Magyarország története, matematika, végül fizika (természetan). Ha a tanuló görög vagy német írásbeli dolgozata elégtelen lett, ezekből a tárgyakból a szóbeli vizsgán javíthatott. 1895-től az 1890-ben bevezetett görögpótló tantárgy görög vonatkozású részei alapján is szóbeli vizsgát kellett tennie az érettségizőnek.

A vizsgázó mind az írásbeli, mind a szóbeli teljesítményére osztályzatokat kapott, tehát kétszer öt érdemjegyet. Ezek alapján került meghatározásra a vizsgaeredmény „általános fokozata”, vagyis az érett diák átlag érdemjegye a szóbeli

⁶ Balogh 1968: 66–68.

⁷ Ezt elsősorban az *Országos Középiskolai Tanáregylet Közlönyében* folyamatosan megjelenő írásokban, hozzászólásokban és vitákban lehet nyomon követni.

⁸ *Érettségi vizsgálati utasítás* (1884. évi 10,288. sz. és 1905. évi 105,500. sz. VKM rendelet).

után tartott vizsgabizottsági értekezleten, mégpedig a következők szerint: „Jeles jelzést csak azon tanuló kaphat, kinek végeredményül szolgáló minden érdemjegye jeles, legfeljebb egy jó. Jó jelzést csak azon tanuló, kinek minden tanjegye legalább jó, legfőlebb egy elégséges.”⁹ A többi vizsgázónak, aki a követelményeknek megfelelt, vagyis akinek minden jegye legalább elégséges volt, „érett” (vagy „egyszerűen érett”, esetenként „elégségesen érett”) általános fokozat került a neve mellé az anyakönyvbe és a bizonyítványába.

A rendes érettségi vizsgát a tanév végén tartották; az írásbelit május második, a szóbelit pedig június első felében. Aki a szóbelin egy vagy több tantárgyból elégtelen érdemjegyet kapott, később javító vagy ismétlő vizsgát tehetett. Az egy tárgyból bukottak szeptemberben javíthattak, ennek sikertelensége esetén decemberben még próbálkozhattak. Azok, akik több tárgyból is elégtelent kaptak, egy év múlva a teljes érettségit ismételhették meg. Az ekkor egy tárgyból bukottnak még egy javító vizsga lehetőségük volt, azok viszont, akik több tárgyból is sikertelennek bizonyultak, többet nem voltak érettségire bocsáthatók.

Az 1905-ös szabálymódosítás¹⁰ – a túlzott memorizálandó ismeretanyag csökkentése érdekében –, az elkészítendő írásbeli dolgozatok számát háromra csökkentette: értekezés magyar nyelven a magyar irodalom köréből, fordítás latinból magyarra és matematikai feladatok. Tehát mind a görög, mind a német kikerült az érettségi tárgyak közül, valamint a görögpótló szóbeli vizsgatárgya is. A vizsga rendje más tekintetben nem változott. Az új szabályozás kétségtelenül jelentősen csökkentette a számonkérhető tananyag terjedelmét, és növelte annak esélyét, hogy a diákok érdemi tudásról tegyenek biznyságot a vizsgán. A szabályzat módosítása elérte célját – legalábbis az érettségi vizsgaeredmények statisztikája ezt jelzi. A jelesen érettek aránya több mint 5%-kal, a jól éretteké 1%-kal növekedett az 1906–1910 közötti öt év átlagértékei alapján, míg az egyszerűen érettek részaránya ennek megfelelően közel 6,4%-kal csökkent az 1901–1905 közötti, hasonló adatokhoz képest. (A részletes adatokat lásd a *Függelék F1–2. táblázataiban!*) A vizsgált gimnázium esetében a szabályzat változásának következményei még markánsabban jelentkeztek: a jelesek aránya több, mint 8%-kal, a jó eredménnyel érettekké több, mint 5%-kal növekedett, míg az egyszerűen érettek részaránya közel 13,5%-kal csökkent.

További elemzés kérdése, hogy ezek az adatok mennyiben mutatják a tanulói teljesítmény javulását, és mennyiben a követelmények csökkentésének eredményét. Az mindenesetre határozottan feltételezhető, hogy az érettségi érdemjegyek az ún. államérvényesség által szigorúan szabályozott vizsgarend, valamint a szélesebb kollektív értékelési gyakorlat miatt nagyobb fokú objektivitást tükröztek az egyes tantárgyak évvégi osztályvizsgán megállapított kalkulushihoz képest.¹¹ Az „általános fokozat” kifejezés, azaz az érettségi érdemjegy összesített jellege

⁹ *Érettségi vizsgálati utasítás* (1884. évi 10,288. sz. VKM rendelet) 26. §.

¹⁰ *Érettségi vizsgálati utasítás* (1905. évi 105,500. sz. VKM rendelet).

¹¹ Erre a következtetésre jut Maárné Molnár Csilla is a kaposvári gimnázium diákjait elemző, alapos munkájában. Maárné Molnár 2009: 152.

pedig a tantárgyi részteljesítmények egyszerű összegénél nagyobb, koncentrált erő kifejtésre utalt.

A gimnáziumi érettségi, fokozatától függetlenül, továbbtanulásra jogosított a felsőoktatás minden intézményében. E téren a fokozatnak mindössze egy vonatkozásban volt jelentősége: egyetemi tanulmányaik első félévében csak azok kaphattak tandíjmentességet, akik jeles fokozatú érettségi eredménnyel léptek be a felsőoktatásba.¹²

Továbbtanulás

Mint azt az előzőekben láthattuk, a sikeres érettségi eredendően és elsődlegesen a felsőfokú tanulmányok önálló végzésére való alkalmasságot volt hivatott bizonyítani. Az önállóan folytatott stúdiumok keretét pedig alapvetően az egyetemi tanszabadság biztosította. Ezért az egyetemre törekvők esetében valódi intellektuális tétje volt a vizsgának. A többiekénél az érettségiben inkább a rendkívüli mentális koncentráció képességének igazolását és ezzel a tanulás korszakának lezárását kell látnunk – egyfajta beavatási szertartást a felnőtt létbe.¹³ Ez a kor – és a történettudomány – megítélése szerint az úgynevezett úri középosztályba történő belépést jelentette.¹⁴ Az érettségi e kettős jelentése miatt is fontos látnunk, hogy a gimnáziumi érettségizettek milyen arányban választották az egyetemi továbbtanulást.

Erről 1909-től rendelkezünk intézménytípusonkénti országos adatokkal, amelyek szerint az 1910–1914 közötti öt évben tudományegyetemen az érett gimnazisták 40%-a, a műszaki egyetemen pedig 11%-a tanult tovább. (Lásd a *Függelék F3. táblázatát*.) Összességében tehát a vizsgált időszakban átlagosan az érettek fele szándékozott továbbtanulni egyetemen. Ilyen értelemben az érettségi az elitképzés kulcsmomentuma volt az egyetemi diplomáig vezető „királyi út”-on, a középfokú oktatás intézményi mezőjén át. Feltételezhetjük hát, hogy az egyetemre készülőkhöz számukra megkülönböztetett jelentőséggel bírt a vizsgán elért teljesítmény. Erre a megállapításra elemzésünk során még visszatérünk.

Az I. kerületi gimnázium esetében a műegyetemre aspirálók arányát meg tudjuk állapítani az egész vizsgált másfél évtizedre, és ez 15,1% volt. Az ebben az időszakban a tudományegyetemre tartók arányát a jogra és teológiára készülőkhöz számának bizonytalansága miatt nem tudjuk kiszámítani, de ismerjük a biztosan tudományegyetemi tanulmányokat követelő orvosi pályára törekvők részarányát: ez a vizsgált másfél évtized során az I. kerületi tanintézetben maturáltak között 7,6%, míg országosan 11,5% volt. A két egzakt életpálya, a mérnöki és az orvosi tehát a maturánsok valamivel több mint egyötödének volt hivatásbeli célja.

¹² Ferenczy 1892: 77. E forrás szerint a Budapesti Tudományegyetemen, valamint a Műegyetemen félévenként 30 forint volt a tandíj. További kutatást igényel, hogy ezek a feltételek a későbbiekben, az általunk vizsgált időszakban is fennálltak-e.

¹³ Szilágyi 2001: 7.

¹⁴ Gergely (szerk.) 2003: 466; Mazsu 2012: 73, 95.

KUTATÁSI ELŐZMÉNYEK

Míg a tantárgysajátos érdemjegyek vizsgálatával, különösen azok felekezeti különbségeivel számos munka foglalkozott az utóbbi években,¹⁵ az érettségi eredményekről ezt nem mondhatjuk el. Mint fentebb hangsúlyoztuk, az érettségi eredmény megítélésünk szerint elég nagy megbízhatósággal jelzi a középiskolai tanulmányok végső általános minőségét, ezért tulajdonítunk nagy jelentőséget a vizsgálatának. A miénkhez nagyban hasonló forrásbázison korábban Karády Viktor végzett kiterjedt elemzéseket.¹⁶ Ezek fókuszában az érettségizők felekezetsajátos eredményei és a pályaválasztási terveik közötti összefüggések álltak: Karády az 1900–1914 közötti időszak több mint 10 ezer maturandusának adatait többdimenziós keresztábrákra elemezte. Munkája eredményeként egyrészt megállapította a zsidó diákoknak az érettségi eredményekben is megnyilvánuló tanulmányi kiválóságát a római katolikus és a többi keresztény felekezet aggregátumával szemben. Másrészt kimutatta a zsidóság ezen alapuló pályaválasztási terveinek sajátos modernitását, avagy polgári jellegét. Ez abban állt, hogy erősebb motivációval és nagyobb tanulmányi befektetéssel jobb eredményeket elérve a zsidó diákok elsősorban a modern értelmiségi hivatásokat célozták meg, mintegy bebiztosítva pályára állásuk sikerét. Ezek mellett Karády az asszimilációs erőfeszítéseiket is kimutatja a családnevek etnikai jellegének figyelembevételével.

Az általunk elemzett adatok körének és mennyiségének tekintetében azonban kutatásunk sokkal közelebb áll Hunfalusy Szabolcs munkájához, amely az egyik fővárosi felekezeti elitgimnázium érettségizett diákjait vizsgálta a miénkkal lényegében azonos forrástípusok bázisán.¹⁷ Hunfalusy az iskola 1871–1944 között érettségiző, közel 3000 diákjának érettségi vizsgaeredményeit dolgozta fel tantárgyanként, ugyancsak többdimenziós keresztábrák segítségével. Akárcsak később Karády, ő is elsősorban a kisebbségi felekezeti csoportok tantárgysajátos tanulmányi teljesítményére fókuszált. Kitért azonban arra is, hogy a felekezet mellett (a kulturális tőkén keresztül) a társadalmi státus is befolyásolta az érettségi vizsgán mutatott tantárgyi teljesítményt. A vizsgált sokaságot mint „nem véletlen kiválasztású” adatként kezelte,¹⁸ és ennek elemzésével kereste a választ elsődlegesen a felekezeti-etnikai kisebbségi csoportok eltérő iskolai teljesítményének és kulturális tőkéjük felhalmozási folyamatainak magyarázatára. Ehhez nagyban hasonló megközelítést alkalmazunk az alábbiakban, amikor egy tanintézet, az I. kerületi gimnázium maturandusainak adatait elemezve vizsgáljuk az érettségi eredmények és a diákok társadalmi háttere

¹⁵ Lásd Karády Viktor és Bolgár Dániel ilyen tematikájú munkáit, például: Karády 1997: 118–120; Karády 2012; Bolgár 2017, 2024.

¹⁶ Karády 1997: 96–97; Karády 2000: 203–209. A forrásbázis Karády későbbi közleményében is szerepet kap, ám ekkor már az érettségi teljesítmények tantárgysajátos elemzése kerül középpontba. Karády 2012.

¹⁷ Hunfalusy 1995.

¹⁸ Hunfalusy 1995: 93. „Természetesen már magát a mintát is meghatározza az iskola felekezeti hovatartozása, szelleme, színvonala, felvételi politikája stb., de a jelen munkának ezeket a jellemzőket nem volt célja teljességükben feltárni.”

közötti összefüggést, nem csak a felekezeti különbségekre koncentrálna. Ugyanakkor fontos hangsúlyoznunk, hogy az egy intézmény adatain végzett elemzés eredménye a tanintézet sajátos jellegét, iskolai kultúráját, oktatási milióját is tükrözni fogja. Erre mindig tekintettel kell lennünk eredményeink értelmezésénél, az országos adatokkal történő összehasonlításnál.

A GIMNÁZIUM

Előző írásunkban bemutattuk a gimnázium helyét az öt budai középiskola alkotta intézményrendszeren belül, valamint a társadalmi karakterét az akkor vizsgált érettségi évében, 1914-ben.¹⁹ Ennek lényege, hogy az 1892-ben alapított I. kerületi gimnázium ekkor már a legnagyobb diákszámmal működött Budán. A diákok többségében helybeliek voltak, és nagy arányban jutottak el a 8. osztályig, illetve tettek érettségit. Megállapítottuk, hogy az I. kerületi gimnázium, mely sikeresen nézett szembe a minőségi tömegoktatás új kihívásával, dinamikus fejlődött fel az 1914-es évre.

Az értesítők adatai alapján a tanintézet társadalmi karakteréről azt állapítottuk meg, hogy a diákok felekezeti összetétele ebben a gimnáziumban volt a legkiegyensúlyozottabb a budai középiskolák között: „az evangélikus diákok közel kétszeres, a református és zsidó tanulók másfélszeres felülreprezentációját jelentette a budai lakosság felekezeti arányaihoz viszonyítva, a katolikusok jelentősebb (kb. 10%-os) alulreprezentáltsága mellett”.²⁰ A szülők társadalmi állását tekintve pedig – különösen a közeli, nagy múltú Egyetemi Gimnáziummal összevetve – láthatjuk, hogy ebből a szempontból a krisztinavárosi középiskola nem nevezhető elitgimnáziumnak. Döntően ugyanis a hagyományos középosztály fiait képezte és juttatta el az érettségi vizsgákig. Az elitek utánpótlásában betöltött szerepe azonban kiemelkedő volt. Legalábbis a széles értelemben vett tudás létrehozásának, őrzésének és elosztásának intézményi kulcspozícióit birtokló tudáselitében. A két világháború közötti tudáselitbe juttatott 19 egykori diákjával az országos mezőnyben 12–13., a budapestiben pedig 7. volt azon középiskolák rangsorában, melyek képzésükkel segítettek az elitbe juttatni tanulóikat.²¹ Tekintettel arra, hogy csak 1892-ben kezdte meg működését, az intézmény igazán kiemelkedően teljesített a tudáselitbe való felkészítés során.²²

¹⁹ Sasfi 2023: 374–379.

²⁰ Sasfi 2023: 375.

²¹ Kovács–Kende 2011a: 80. A budai középiskolák közül csak a lista 2. helyén álló egyetemi katolikus gimnázium volt eredményesebb, 63 diákjával. A hivatkozott kutatás tudáselitnek a széles értelemben vett tudás termelésében, ellenőrzésében, kezelésében és elosztásában szerepet játszó intézmények vezető posztjait betöltő személyeket tekintette. Vagyis az oktatási, tudományos, kommunikációs-kulturális-művészeti, valamint az értelmiségi érdekvédelmi szervezetek elitjének tagjait. Kovács–Kende 2011a: 76.

²² Sasfi 2023: 379.

Ami az 1900 és 1914 közötti időszak egészét illeti, abban a diákok száma folyamatosan, mintegy 60%-kal növekedett, mindössze az 1906–1908 közötti három évben volt minimális visszaesés. A fővárosi fiú gimnazisták számának 75%-os növekedési ütemétől a 60% ugyan elmaradt, de a budai területen így is ez a gimnázium bizonyult a legnagyobb létszámú és legdinamikusabban fejlődő középiskolának. Ezzel párhuzamosan a helybeli diákok arányában is kismértékű növekedés figyelhető meg: a mutató értéke 1900–1905 között 80% körül volt, majd 1910-re már 90%-ra emelkedett, ami budai viszonylatban kiemelkedő aránynak számított. A rendelkezésre álló – nem teljes körű – anyakönyvi lakcímadatok szerint a diákok és szüleik túlnyomó többségükben az I. és II. kerületben laktak.

A diákok felekezeti megoszlása 1914-ben a következő volt: valamivel több mint 60%-a római katolikus, 15,5%-a izraelita vallású, 11%-a evangélikus, 9,5%-a pedig református. A görögkatolikus és görögkeleti felekezetű tanulók együtt nem érték el a 2,5%-ot. Ezekkel az értékekkel a gimnáziumban meglehetősen kiegyensúlyozottak voltak a felekezeti viszonyok, amelyek a vizsgált időszakban lényegileg változatlanok maradtak. A lokális szinten kisebbségi felekezetek határozott jelenléte az iskolában ösztönző versenyhelyzetet is teremthetett a tanulók számára.

A felekezeti hovatartozás mellett talán a társadalmi háttér, a szülők „polgári állása” jelenti azt dimenziót, amely leginkább hatással van a tanulmányi teljesítményre és – ettől nem függetlenül – az iskola utáni aspirációkra. 1914-ben a gimnázium karakterét a szülők státusa alapján az alábbiak szerint jellemeztük. A legnagyobb hányadot a „köz- és hatósági tisztviselők” kategóriája képviselte (24,9%), ezt követte a „kereskedelmi vagy közlekedési (vasúti, posta- stb.) tisztviselő” kategória (15,9%), majd a „másféle értelmiségi (orvos, ügyvéd, közjegyző, gyógyszerész stb.)” kategória következett (10,9%). A „pap–tanár–tanító” kategória aránya is viszonylag magas volt (8%), legalábbis más budai gimnáziumokéhoz képest, de az országos aránynál (10,7%) mégis alacsonyabb. Végül a katonatisztek–csendőrtisztek részarányát kell említenünk, amely az I. kerületi gimnázium esetében ugyancsak magas volt (4,6%), miközben országosan az 1%-ot sem érte el. A földbirtokosokat tekintve viszont az I. kerületi középiskola aránya alacsonynak tekinthető (3,8%), ami alig negyede volt az országos értéknek (15%).

Ha a szülők magasabb iskolázottsága alapján akarjuk csoportosítani az előbbi származási kategóriákat, akkor a „tulajdonképpeni” értelmiség korabeli gyűjtő-kategóriáját alkalmazhatjuk: a köztisztviselő, a pap–tanár–tanító, és az egyéb értelmiség kategóriái összesen 43,8% -ot képviseltek az I. kerületi iskolában. Ha az eredetileg a termelő ágazatok alá besorolt magán- és társulati hivatalnokokkal, valamint a katona- és csendőrtisztekkel tovább bővítjük a legalább középiskolázott szülők körét, akkor összességében 68,6%-ot kapunk. Végeredményben tehát masszív reprodukzív jelleget láthatunk az iskola szülői klientúrájánál, korabeli megnevezéssel „közönség”-énél. Az intézményben döntően az iskolázott középosztály, a hivatalnok–értelmiség fiai tanultak, és jutottak el nagy arányban az érettségi vizsgáig. A legfelső réteg, az elit gyerekei aránylag kis számban

előfordultak ugyan, de ők jellemzően inkább a környező elitgimnáziumokban tanultak. Az alacsonyabb iskolázottságú alsó középosztályi, kispolgári családok fiainak pedig kevés lehetőség nyílt a vizsgált iskolában tanulni. Fontos kiegészítése a képnek az, hogy a vizsgált időszakban 10% feletti az inaktívak, vagyis a nyugdíjasok, járadékosok, tőkepénzesek, háztulajdonosok és magánzók aránya a szülők között. Ez az érték azonban nem rendkívüli, országosan is 9% felett állt.

Az a jellemzés tehát, amit előző tanulmányunkban, az 1914. évi adatok alapján készítettünk, lényegében a korábbi másfél évtized azonos adataival egybevetve is helytálló. Három kategória esetében látható számottevő növekedési tendencia: a diplomás értelmiség és tanító, a kereskedelmi vagy közlekedési (vasúti, posta- stb.) tisztviselő és a katonatiszt esetében. Ezeknek a magasan iskolázott társadalmi csoportoknak az előtérbe kerülése nyilván nagymértékben meghatározta az osztálytermek tanulmányi miliójét és az iskolán túli aspirációkat.

AZ ADATBÁZIS

A vizsgálat alá vont 537 maturandus adatait a korábban létrehozott *Budapesti érettségizettek számítógépes névtára 1892–1911.* elnevezésű adatbázisból²³ válogattuk le, mely a gimnáziumi érettségi anyakönyvek, illetve a szülőt vagy gondviselőt illetően az osztályanyakönyvek (főnévkönyv) információit tartalmazza. Ezeket az adatokat az 1912–1914 közötti évekre vonatkozóan az iskola értesítőjéből egészítettük ki. Erre azért nyílt lehetőség, mert a gimnázium a sikeres rendes (vagyis májusi–júniusi) érettségizők alapadatait 1903-tól évente – a fővárosi gimnáziumok között egyedülálló módon – szinte teljeskörűen, táblázatos formában közreadta az értesítőjében. Az ilyen módon közzétett adatok is az érettségi és osztályanyakönyvekből származnak. Azokhoz képest csak minimális eltérés volt tapasztalható: a diák, illetve a szülő vagy gondviselő nevét és lakhelyét nem közltek, ami jelen vizsgálatunkat némileg korlátozza. Az alábbiakban elemzésre kerülő, adatbázisban rögzített adatok a következők:

- a tanuló neve
- a tanuló vallása
- születési helye és ideje (év-hó-nap)
- atyjának vagy gyámjának polgári foglalkozása
- atyjának vagy gyámjának lakhelye
- az iskolák, ahol a középiskolai tanulmányait végezte
- érettségi vizsgálatának fokozata
- választott pálya

²³ *A Budapesti érettségi vizsgálatot tettek számítógépes névtára 1892–1911.* elnevezésű névtér adatbázis Sasfi Csaba vezetésével készült Budapest Főváros Levéltárában, az NKA Levéltári Szakmai Kollégiuma támogatásával. Az adatbázis koncepciójának kialakítását és tervezését Sasfi Csaba végezte, készítésében részt vett Agócs Tibor, Daczó Albert és Nagy Sándor.

A KUTATÁS KÉRDÉSE

Kutatásunk kérdése az, hogy mitől függ az érettségi vizsgán elért eredmény, hogy mely tényezők milyen mértékben befolyásolják az érettségi fokozatot. A korabeli szakmai diskurzus lényegében a felsőfokon továbbtanulók, valamint a diplomát nem igénylő hivatalokat és az egyévi önkéntességet, illetve az ahhoz kapcsolódó tartalékos tiszti státust ambicionálók között látott érdemi különbséget.

A nem nagy számú oktatástörténeti szakirodalom – mint fent láthattuk – valójában kevés támpontot nyújt a kérdésünk megválaszolásához. Határozott megállapításokat a történeti szociológia – alapvetően a fentebb hivatkozott Karády Viktor – fogalmazott meg az érettségi fokozatokban megnyilvánuló tanulmányi kiválóság felekezeti különbségeivel és ezek meghatározóival kapcsolatban. A vallási hovatartozás mellett azonban a többi „statisztikailag »függetlennek« tekinthető” háttértényező szerepének fontosságát is hangsúlyozta. Ilyenek a regionális-települési, iskolafenntartó szerinti jellemzők és a szülők foglalkozási státusa is.²⁴ Ezek vizsgálatára eddig azonban csak érintőlegesen került sor, leginkább az érettségi utáni továbbtanulási és pályatervek elemzése kapcsán. Jelen tanulmányban ezt a hiányt igyekszünk pótolni, amennyiben az érettségi eredményeket potenciálisan befolyásoló tényezők körét kiszélesítjük. A szülői státus, a vallás és a továbbtanulási aspirációk mellett vizsgáljuk az érettségi vizsgát biztosító tanintézetben, különösen a felsőbb osztályokban eltöltött tanévek számát is, amelyek ugyancsak a sikeres érettségi zálogának tűnnek.²⁵

AZ ÉRETTSÉGI EREDMÉNY PREDIKTORAI – TÖBBVÁLTOZÓS ELEMZÉS

Kutatásunk kérdésének megválaszolásához többváltozós statisztikai elemzést végeztünk az I. kerületi gimnáziumban 1900–1914 között sikeresen érettségizettek adatbázisán. A többváltozós statisztikai elemzési lehetőségeinket a viszonylag alacsony elemszám mellett némileg korlátozta az is, hogy egyes változók esetében jelentős volt az adathiány. A diák lakóhelye például az esetek egyharmadában nem került kitöltésre, ezért ezt a változót végül nem vontuk be az elemzésbe. Ahol indokolható volt, ott a megfelelő cellagyakoróságok érdekében az egyes kategóriákat összevontuk. A többváltozós elemzésben az „egyszerűen érett”-nél jobb érettségi eredmény megszerzésének esélyét becsültük bináris logisztikus regressziós modellekkel. Az alábbiakban a modellbe bevont változók képzetét ismertetjük.

²⁴ Karády 2012: 149. Ezeket a szempontokat már Hunfalusy Szabolcs is alapvetően figyelembe vette elemzésében. Hunfalusy 1995.

²⁵ Sasfi 2023: 383. Rébay Magdolna arisztokrata gimnazisták esetében kutatta az egy tanintézetben eltöltött évek számát (Rébay 2014, 2015), azonban ezt nem az érettségéhez viszonyítva vizsgálta. Egy későbbi időszakra nézve Bégány Judit is kimutatta az iskolában folytatott tanulmányok idejét a Baár-Madas Református Leánygimnáziumban. Ő az iskolában eltöltött évek számával az egyes társadalmi csoportoknak az intézmény iránti elköteleződését vizsgálta (Bégány 2014: 148–165).

Függő változó

ÉRETTSÉGI EREDMÉNY

Modellünk függő változója az érettségi eredmény volt. A mintánkban szereplő diákok közel felénél az „érett” bejegyzés szerepel az érettségi eredménynél, míg másik felük „jól érett” vagy „jeles” eredménnyel zárta a középfokú tanulmányait. Az elemzéshez az utóbbi két kategóriát összevontuk, és azt vizsgáltuk, hogy milyen tényezők növelték annak esélyét, hogy a diák az egyszerű éretthez képest jobb (jó vagy jeles) osztályzatot kapjon.

Független (magyarázó) változók

SZÜLŐ STÁTUSA

A szülő – illetve ennek hiányában a gondviselő – foglalkozásából hat kategóriás státus-hierarchiát hoztunk létre, ahol a 6 a legmagasabb, az 1 a legalacsonyabb státusúakat jelentette. A magánzók, a nyugdíjasok és az ismeretlen foglalkozásúak gyerekeit nem tudtuk bevonni a modellbe, hacsak nem volt megadva a korábbi foglalkozás (pl. nyugdíjas tanító). Így az elemzést végül az eredetihez képest 11%-kal kisebb mintán tudtuk elvégezni (N=478).

Foglalkozás alapú státus-hierarchiát képezni történeti adatokon meglehetősen sok nehézségbe ütközik, hiszen a vagyon-jövedelemnek, a tevékenység jellegének és autonómiájának, ehhez kapcsolódóan az iskolázottság szintjének, valamint a betöltött státus presztízsének mutatóit együttesen kell figyelembe venni. Jórészt ezt tették a kortárs oktatási statisztika alakítói és művelői, valamint a tanárok is eszerint végezték a szülők státusának kategorizálását. Mi ezen változó kialakításánál Kovács I. Gábornak a tudáselit kutatása során szerzett kiterjedt tapasztalatait, és az ezek alapján megfogalmazódó következtetéseit vettük figyelembe.²⁶

Kovács a fenti státusjegyek körültekintő elemzésével és a fizetési osztályhoz kapcsolódó megszólítások Kövér György által feltárt rendszerének összekapcsolásával alakította ki az elitezhez tartozók apáit kategorizáló hierarchia szintjeit.²⁷ Mi is ezen presztízhierarchiának a „Méltóságosok”-tól az „Alsóbb osztályok”-ig terjedő hat kategóriájába soroltuk a maturandusok szüleit.

Elemzésünk szempontjából a fenti kategorizáció lényeges eleme, hogy az egyes rétegeknél az iskolázottsági minimumkövetelményeket is meghatározza.²⁸ Eszerint a felső1–2 rétegben diploma, a felső közép rétegben diploma és 8 középiskolai osztály, a közép rétegben 4–8 középiskolai osztály, míg az alsó közép rétegben 4 középiskolai osztály a jellemző iskolázottsági szint. Eszerint az érettségizők több mint felének szülője középiskolát végzett, nagyjából egyötödük pedig diplomás.

²⁶ Kovács–Kende 2011b.

²⁷ Kovács–Kende 2011b: 161–191.

²⁸ Kovács–Kende 2011b: 174.

1. táblázat

*Az 1900–1914 között az I. kerületi gimnáziumban érettségizettek
szülei társadalmi pozíciójának megoszlása rétegek szerint*

	<i>fő</i>	<i>%</i>
felső1	29	5,4
felső2	51	9,5
felső közép	206	38,4
közép	109	20,3
alsó közép	78	14,5
alsó	9	1,7
inaktív	53	9,9
nincs adat és nem besorolható	6	1,1
<i>összesen</i>	<i>537</i>	<i>100</i>

Jegyzet: Az alkalmazott rétegek kategóriák megfeleltetése a tudáselit-kutatás hierarchikus szintjeinek. Vö.: Kovács–Kende 2011: 173–191.

- felső1 = „Méltóságosok”
- felső2 = „Nagyságosok”
- felső közép = „Tekintetesek”
- közép = „Újtekintetesek”
- alsó közép = „Kispolgárok”
- alsó (szakiparos, munkás, földműves, napszámos)

Egyes kategóriák között nagyok voltak a különbségek (pl. a 2. és 3. kategória között), míg más kategóriák között jóval kisebb különbséget valószínűsítettünk (pl. a 3. és 4. kategória között). Ezért az elemzéshez a hat kategóriát háromba vontuk össze, megkülönböztetve a *magas*, *közepes* és *alacsony* státusúakat. Az így keletkező változó jobban, egyértelműbben jeleníti meg a státushierarchia törésvonalait.

A modellünkben azt feltételeztük, hogy a magasabb státusú szülők gyermekei jobb érettségi eredménnyel végeztek középiskolai tanulmányaikat. A tanult középosztály műveltségi-iskolázottsági reprodukcióra törekvését magától értetődőnek vesszük, ennek legfeljebb a gyerekek száma, illetve a képességeik szabhattak korlátokat, amelyek megfelelő anyagi kondíciók mellett, magántanárok alkalmazásával részben lebonthatók voltak. Emellett ezen ifjak kulturális tőkejavakkal való széleskörű ellátottsága sem lehet kétséges. A jelenség talán legfontosabb elemének a már „bejárt út” szülői tapasztalatát és az ezen alapuló családi edukatív miliőt tekintjük.

OSZTÁLYSZÁM

Ugyancsak feltételeztük, hogy az adott iskolában töltött idő meglátszik az érettségi eredményeken, vagyis növelte a jó eredmény elérésének esélyét az, ha valaki az első osztálytól ott tanult, de legalábbis minél több évet töltött el abban az iskolában, ahol érettségizett. Az „osztályszám” nevű, magas mérési szintű változóval azt mértük, hogy a diák hány osztályt végzett el az I. kerületi gimnáziumban az

érettségi előtt. Értéke 0 és 8 között változik attól függően, hogy a tanuló melyik évfolyamon lépett be az intézménybe. A 0 érték azt jelenti, hogy a diák csak az érettségit tette le itt vagy magántanulóként, vagy úgy, hogy már rendelkezett máshol megszerzett középiskolai végzettséggel. Ilyen tanuló mindössze nyolc volt a mintában. A legtöbben (64%) az első osztálytól kezdve ebbe az iskolába jártak, míg a többiek a második, harmadik stb. évfolyamon csatlakoztak. A gimnáziumban eltöltött idő, a tanárokkal kialakult kapcsolat hossza,²⁹ a tanrenden kívüli tevékenységekben (sport, önképzőkör, szakkörök) elért eredmények nyilván pozitívan hatottak a nem teljesen egyértelmű tanulmányi teljesítmények megítélésénél a végső vizsgán.³⁰ Hozzá kell tenni ehhez azt is, hogy a sikertelen első, azaz „rendes” vizsga utáni javító vagy ismétlő érettségi vizsgákat csak ritkán szervezték az eredeti iskolában, ahol alig számíthattak az ismertségből adódó előnyök.

VALLÁS

Amint a szakirodalmi áttekintésben bemutattuk, a vallási, felekezeti hovatartozásnak az iskolai eredményességre gyakorolt szerepe az oktatástörténeti kutatások leginkább vizsgált kérdése. Alakulását már a kortársak is figyelemmel kísérték, így részletes hivatalos statisztikai adatsorokkal rendelkezünk róla. Ennek megfelelően modellünkben ez a változó a diák vallási hovatartozását jeleníti meg. Megkülönböztettük a római katolikus, református, evangélikus és izraelita vallásúakat, míg a mindössze néhány diákot kitevő „egyéb” kategóriába kerültek a görögkatolikus és ortodox vallásúak. A hivatalos oktatás-statisztika és az idézett szakirodalom³¹ alapján feltételeztük, hogy – minden egyéb változó kontrollálása mellett – az izraelita vallásúak jobb eredménnyel érettségiztek, mint a katolikusok.

PÁLYAASPIRÁCIÓK

Amint azt már említettük, a korabeli tanárok úgy látták, hogy az érettségi vizsgán sikeresebbek azok a diákok, akik valamilyen felsőfokú tanulmányokat igénylő pályára terveznek menni, míg a magas iskolázottságot nem igénylő pályára aspirálók rosszabb eredménnyel vizsgáznak. Ezért a modellünkben a pályaválasztási aspirációkra vonatkozóan is szerepeltettünk egy változót. Ennek értékei azt jelzik, hogy a diák felsőfokú végzettséget igénylő pályára szándékozott-e menni vagy sem. Ezt a változót az érettségi anyakönyv „Megjegyzés” rovatába bejegyzett tervezett hivatás, életpálya alapján hoztuk létre. A bejegyzés időpontja meglehetősen bizonytalan, eddigi kutatásaink során nem találtunk utalást arra, hogy a vizsga előtt vagy annak megtörténte után került rá sor. Mindazonáltal kevés

²⁹ Az 1914-ben érettségiző 8-os A és B osztálynak például – az *Értesítők* alapján – egyaránt három osztályfőnöke volt az 1. osztálytól az érettségi vizsgáig tartó tanulmányaik során, és a három közül egy mindkét osztály esetében csak egy évig töltötte be a pozíciót. A diákok alapos megismerése, tanulmányaik nyomon követése szempontjából meglehetősen kedvező körülménynek tartjuk, hogy az osztályfőnökök személye nem gyakran változott a nyolc év alatt.

³⁰ Ezt a tényezőt már az *Entwurf* alkotói is figyelembe vették, noha ők a vizsgaértékelés megalapozottságát várták tőle. Vö. *Az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezeti terve* 1990: 37, 163.

³¹ Karády 1997: 96. oldali táblázat, és az ott megadott statisztikai forrás.

kétségünk van azzal kapcsolatban, hogy az esetek túlnyomó többségében a bejegyzések a valós, a matura előtt kialakult és tartósan fennálló pályatervet tükrözik. Az érettségi eredmény ismeretében nyilván előfordulhatott ebben módosulás, azonban feltevésünk szerint ez elenyésző számban történhetett meg.

A változó két értékű, azaz két kategóriába rendezi a diákok pályatervait: felosztja egyrészt azokra a foglalkozásokra, amelyek érettségiket megkívánó felsőfokú tanulmányokat és végzettséget igényelnek, másrészt az összes többi, magas iskolázottságot nem követelő kereső tevékenységekre. Ezek szerint az első kategóriába vettük az egyetemi, főiskolai, akadémiai rendszeres tanulmányokat, de nem tekintettük ide tartozónak a jegyzői, a vasúti tisztképző és a posta- és távírda tanfolyamokat. Nem számoltuk ide a katonatiszti és csendőrtiszti pályát sem, mert azokat többségében középfokú iskolai végzettséggel töltötték be. A felsőfokú iskolázottságot nem igénylő egyéb pályatervek közé soroltuk az olyan túl általánosan megfogalmazott pozíciókat, mint például „hivatalnok”, „tisztviselő”, valamint a különböző művészeti pályákat, amelyek esetében nem volt egyértelmű követelmény felsőfokú tanulmányok folytatása.

A felsőfokú tanulmányokat igénylő pályákat megcélzó diákok nyilvánvalóan nagyobb motivációval és energiával készültek a vizsgára, mint azok, akiknek a terveihez az érettségi eredménye nem különösebben járult hozzá. Noha a felsőfokú továbbtanulásnál sem volt jelentősége az érettségi minősítésnek – leszámítva a korábban említett ösztöndíjképességet –, azonban a felsőfokra aspirálók esetében sokkal inkább feltételezhető a törekvés az – érettségi eredeti intenciójának megfelelő – átfogó műveltség igazolására, vagyis a minél jobb eredmény elérésére.

SZÜLETÉSI HELY

Végül a modellünkbe bevontunk egy további változót is, amely a diák születési helyére vonatkozott. Amíg a lakóhelyről szóló anyakönyvi bejegyzést az értesítőben nem adták közre, addig a születési helyre vonatkozó információ pontosnak és teljeskörűnek mondható. A bejegyzések alapján egy kétértékű változót hoztunk létre, amely a helybeli (budapesti születésű) és a nem helybeli (máshol született) diákokat különböztette meg egymástól. A változót a modellben kontrollváltozóként szerepeltettük, és nem fogalmaztunk meg hipotézist arra vonatkozóan, hogy az hogyan befolyásolja az érettségi osztályzat alakulását.

A változók mintabeli megoszlását a 2. táblázat tartalmazza.

2. táblázat

A minta összetétele a magyarázó modell változói mentén

ÉRETTSÉGI EREDMÉNY	
érett	47%
jó vagy jeles	53%
SZÜLŐ STÁTUSA	
magas	14%
közepes	59%
alacsony	16%
nem ismert	11%
OSZTÁLYSZÁM	
0 (nem ide járt)	2%
1–7	34%
8 (végig ide járt)	64%
átlag: 6,5	
VALLÁS	
római katolikus	60%
református	10%
evangélikus	13%
izraelita	15%
egyéb	2%
PÁLYAASPIRÁCIÓK	
felsőfokú végzettséget igénylő pálya	76%
felsőfokú végzettséget nem igénylő pálya	24%
SZÜLETÉSI HELY	
Budapest	52%
egyéb	48%
<i>N = 537</i>	

EREDMÉNYEK**Leíró eredmények**

A mintánkban szereplő diákok 47,5%-a „érett” eredménnyel érettségizett, míg a „jó” eredményűek aránya 33,5%, a „jeleseké” 19% volt. Ezek az arányok jól tükrözik az országos eredmények megoszlását: 1900–1914 között

a gimnáziumokban országosan 49,6% volt az érettek, 31,1% a jók, 19,2% pedig a jeles eredményűek aránya.³² (Részletesebben lásd a *Függelék F4–5. táblázatait!*)

Az egyes alcsoportok érettségi eredményeit illetően jelentős különbségeket tapasztalunk. A *vallási, felekezeti* hovatartozás szerint a legkevésbé jó eredményre a római katolikus diákok érettségiztek: körükben a legnagyobb az érett eredményűek (51%), és a legkisebb a jeles eredményűek (17%) aránya (1. ábra). A másik végletet a református diákok jelentik, akik között jóval az átlag alatt vannak az érett eredményt szerzők (31%), miközben a jeles eredményűek aránya a mintában náluk a legmagasabb (23%). Az evangélikusok és az izraeliták hozzájuk képest kevésbé tűnnek eredményesnek: az érettek aránya körükben rendre 41%, illetve 46%, míg a jeles eredményűeké 23%, illetve 21%.

Felekezetenként kiszámítottuk az érettségi minősítés átlagát is, ahol a skála 1-től (jeles) 3-ig (érett) tart, azaz minél alacsonyabb az érték, annál jobb az adott felekezet átlagos minősítése.³³ Ez alapján az I. kerületi gimnázium – ahogy azt már a fenti százalékos megoszlásnál is láttuk – az országos átlagértéknél (2,30) némileg jobb eredményt ért el (2,28).³⁴ A tanulók egyes csoportjai közül a legjobban a reformátusok, a legkevésbé jól a római katolikusok teljesítettek (2,08, illetve 2,34), míg az evangélikusok és a zsidók teljesítménye az előbbi két csoport között helyezkedett el (2,19, illetve 2,25). Ezek az eredmények jelentősen eltérnek a Karády Viktor által feldolgozott, a hivatalos oktatási statisztika 1909–1915 közötti *országos* értékeitől.³⁵ Az általa közölt gimnáziumi adatok első helyen az evangélikus maturánsok kiemelkedő eredményességét mutatják (2,25), őket követik szorosan a zsidó diákok (2,26), majd a római katolikusok (2,34), végül pedig a reformátusok (2,41) következnek. Ha léptéket váltunk, és az országos adatokhoz hasonlítjuk az intézményi mintánk eredményeit, akkor azt látjuk, hogy az I. kerületi gimnáziumban viszont a reformátusok és az evangélikusok is megelőzik a zsidókat az érettségi teljesítményükkel. Ez minden bizonnyal az iskola akkori közönségének sajátos társadalmi összetételével van összefüggésben.³⁶ Az ide járó zsidó diákok szüleinek társadalmi státusa ugyanis az iskolai átlagnál lényegesen alacsonyabb, míg az evangélikusoké és a reformátusoké lényegesen magasabb volt. (*Függelék F6. táblázat*) A szülő státusa pedig, amint azt látni fogjuk, ugyancsak befolyásolta az érettségi eredményt. A státus mellett, de azzal

³² *Magyar statisztikai évkönyv 1900–1914.* közötti kötetei. Az országos adatokon belül az állami fenntartási gimnáziumok – amilyen az I. kerületi tanintézet is volt – értékei 1 százalékpontonál nagyobb eltérést nem mutatnak ugyanezen adatok egyikénél sem.

³³ A számítási módra lásd: Karády 1997: 97; Karády 2000: 205.

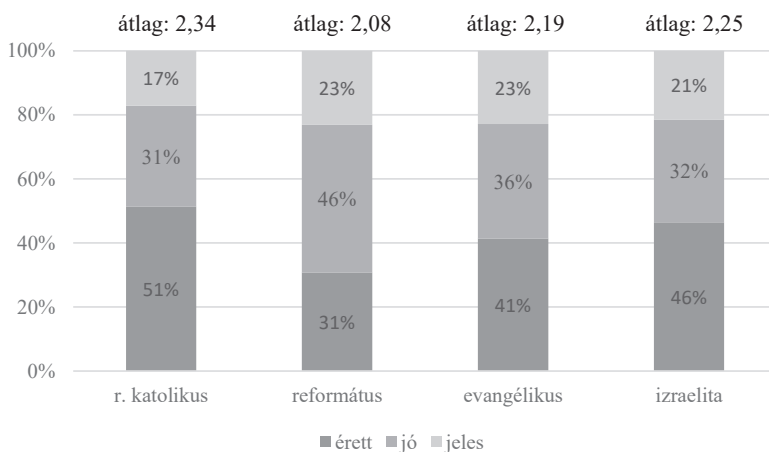
³⁴ *Magyar statisztikai évkönyv 1900–1914.* közötti köteteinek adataiból végzett számítás. (Az állami gimnáziumok hasonló mutatója lényegében megegyezett az országossal.)

³⁵ Karády 1997: 96. oldali táblázat.

³⁶ A középiskolák fenntartói típusa szerinti különbségek lehetséges okaira Karády is rámutat: eszerint „különböző típusú iskolákba a diáknépesség eleve különböző társadalmi szegmensei kerültek, s ezeknek az adott iskolai kultúrához való viszonya és egyéb szellemi készségei érthetően eltérő eredményességi rátát produkálhattak”. Karády 2012: 147–148. Ezek az egyes tanintézetek esetében ugyancsak meghatározó és további elemzésre érdemes témakörök.

1. ábra

Az érettségi eredmények megoszlása és átlaga a diák vallása szerint

erős összefüggésben is, komoly szerepe lehetett azonban az asszimilációs törekvések erősségének is ebben a csoportban.³⁷ Ennek egyik jele a névmagyarosítás. Megnézve a zsidó maturánsok családnevét, látni, hogy azok valamivel több mint egyharmada (37%) volt magyar jellegű. Ezen családok esetében megalapozottan feltételezhető az iskolai státuskompenzációs törekvés, amire a záróvizsgán való kiváló szereplés páratlan alkalomnak kínálkozott.³⁸ A zsidó diákok közel kétharmadából viszont, úgy tűnik, hiányzott ez a fajta ambíció.

Fontos lenne, hogy ebben az intézményi léptékben tegyünk összehasonlításokat más középiskolák maturánsainak eredményeivel. Sajnos azonban az érettségi minősítés általunk alkalmazott átlagos mutatóját más iskolák esetében nem vizsgálták, így a pontos összehasonlításra nem adódott lehetőség.

A 2. ábra az érettségi eredmények megoszlását és átlagát mutatja a szülő, gondviselő társadalmi státusa szerint. A különbségek itt is jelentősek. A legjobban a magas státusú szülők gyerekei teljesítettek, körükben az érett eredményűek aránya csak 39%, míg a jeleseké 23%. A státushierarchia közepén lévők gyerekei közül minden második ért el érett eredményt (50%), míg minden ötödik jelest (20%). Az alacsony státusúak is hasonló teljesítményt nyújtottak: körükben ugyan valamivel kisebb a gyengén teljesítők aránya (47%), ugyanakkor a jeles osztályzatot szerzőké is alacsonyabb (15%).

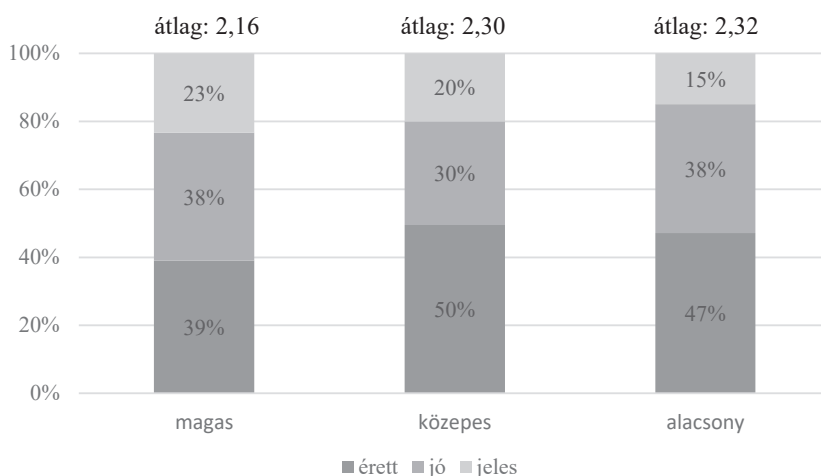
Az érettségi eredmények összefüggést mutatnak azzal, hogy a diák az érettségi vizsgát megelőzően *mikor, melyik osztályban lett* az I. kerületi gimnázium tanulója. Azok, akik mind a nyolc évfolyamot itt végezték, magasabb arányban szereztek jó vagy jeles érettségi osztályzatot, mint azok, akik rövidebb ideig vagy

³⁷ Hunfalusy 1995: 118.

³⁸ Nem ritka, hogy az érettségi anyakönyvbe utólag bejegyezték, ha az érett fiatalember családnevet váltott.

2. ábra

Az érettségi eredmények megoszlása és átlaga a diák szülőjének vagy gondviselőjének társadalmi státusa szerint

egyáltalán nem ide jártak. Különösen azok eredménye volt kedvezőtlenebb az átlagosnál, akik vagy csak az érettségit tették le az I. kerületi gimnáziumban, de egyébként magántanulók voltak (ők vannak többen), vagy más középfokú iskolai végzettséggel rendelkeztek. Körükben a jó vagy jeles eredménnyel érettségizők aránya csak 38%, míg az átlagos arány 53% (3. ábra).

A pályaválasztási aspirációk szerint a várakozásnak megfelelően szintén jelentősek a különbségek az érettségi eredményekben (4. ábra). A felsőfokú végzettséghez kötött pályákra aspirálók körében az érettek aránya csak 42%, a jeleseké viszont 23%, szemben a kevésbé ambiciózus pályát választók körében mért 66%, illetve 8%-kal. Az érettségi átlageredmények jelentős különbsége (az előbbi csoportban 2,19, az utóbbiban 2,58) egybecseng a korabeli tanárok tapasztalataival.

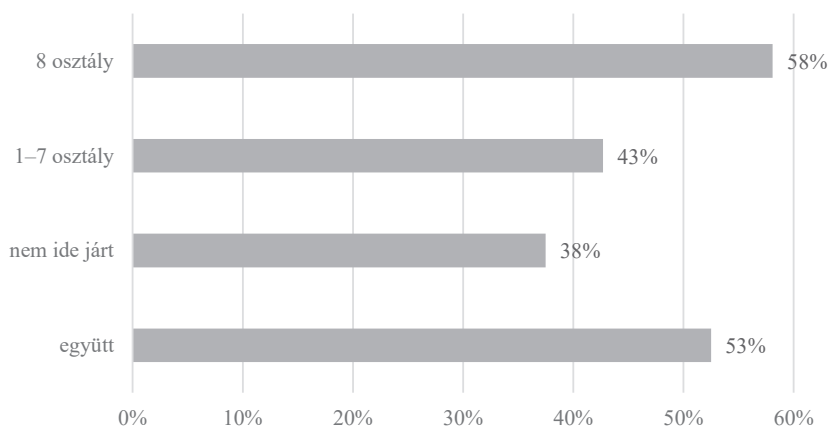
A születési hely szerint viszonylag kicsik a különbségek az érettségi eredményekben. A budapestiek valamivel rosszabbul teljesítettek, mint a vidéken születettek: az előbbieket körében 49% az érett, 34% a jó és 17% a jeles minősítésűek aránya, míg a vidékiek esetében ezek az értékek rendre 46%, 33% és 21% (5. ábra).

A logisztikus regresszió eredményei

A leíró eredményekből kirajzolódó összefüggéseket többváltozós statisztikai elemzéssel vizsgáltuk tovább. Bináris logisztikus regressziós becslésekkel azt néztük meg, hogy az egyes magyarázó változóink mennyiben befolyásolták annak esélyét, hogy a diák az érettségiben magas (jó vagy jeles) osztályzatot szerzett. A többváltozós adatelemzésnek az az előnye az egyszerű keresztábrás elemzéshez képest, hogy egyszerre képes többféle, kategoriális vagy folytonos változót kezelni, figyelembe véve a köztük lévő kapcsolatokat is. A logisztikus regressziós módszer

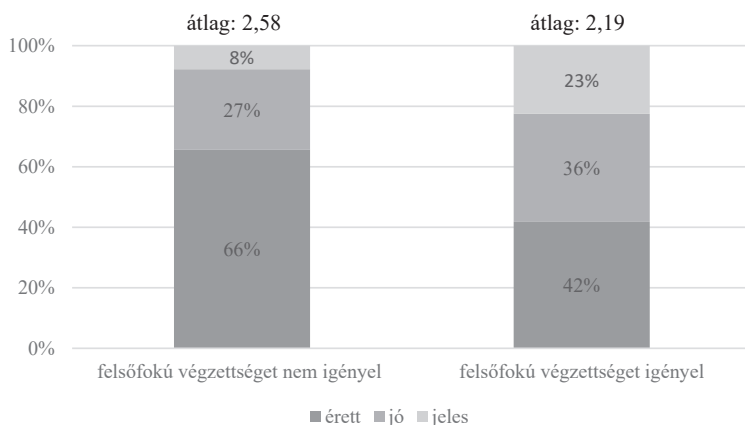
3. ábra

A jó vagy jeles eredménnyel érettségizők aránya az I. kerületi gimnáziumban az érettségi előtt elvégzett osztály száma szerint (%)

4. ábra

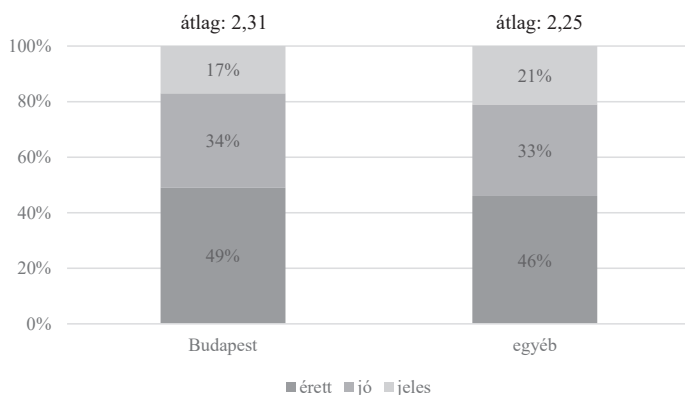
Az érettségi eredmények megoszlása és átlaga a diák pályaválasztási aspirációi szerint

esetében minden kategoriális változónál (azaz a modellünkben az *osztályszám* kivételével minden egyéb változónál) ki kell jelölnünk egy referencia-kategóriát. Az esélyhányadosok értékei azt jelzik, hogy az adott változóban a referencia-kategóriához képest más kategóriába tartozás hányszorosára növeli (vagy éppen csökkenti) az esélyét a magas osztályzatú érettségi eredmény megszerzésének – minden más változó kontrollálása mellett. Az egyes magyarázó változók hatását így egymástól elkülönítve tudjuk mérni. Például a *vallás* változónál a római katolikusokat jelöltük ki referencia-kategóriának, és ahhoz képest számítottuk ki, hogy mennyivel növeli a magas (jó vagy jeles) osztályzat esélyét pusztán az, ha a diák

5. ábra

Az érettségi eredmények megoszlása és átlaga a diák születési helye szerint

református, evangélikus vagy izraelita vallású, miközben minden egyéb mért változó esetében ugyanabba a kategóriába tartozik.

A 3. táblázatban a logisztikus regressziós modell esélyhányadosai láthatók. A jobb szélső oszlopban az egynél nagyobb érték azt jelzi, hogy az adott változó növeli, míg az egynél kisebb érték esetében csökkenti a magas osztályzat elérésének esélyét (ha minden más változót kontroll alatt tartunk). A csillaggal jelzett változók esetében az összefüggés statisztikai értelemben szignifikáns. A modell jó illeszkedést mutat.³⁹ Az esélyhányadosok értékei azt mutatják, hogy az *osztályszám* szignifikánsan befolyásolta a magas osztályzattal záruló érettségi esélyét: minden egyes év, amit a diák az I. kerületi gimnáziumban töltött, 1,167-szeresére növelte a magas minősítés esélyét.

A *szülői státus* esetében az eredmények vegyesek. Egyfelől, a közepes státusúakéhoz képest a magas státusú szülők gyerekei szignifikánsan nagyobb eséllyel értek el jobb eredményt az érettségiben (esélyhányados: 1,834). Az alacsony státusú szülők gyerekeinek viszont lényegében ugyanannyi volt erre az esélye, mint a közepes státusúakénak (esélyhányados: 1,068, nem szignifikáns a különbség). Összességében a szülői státus változó nem bizonyult szignifikánsnak, azaz nem mondhatjuk azt, hogy a szülői státus „globálisan”, a státushierarchia minden szintjén befolyásolta az érettségi eredményt.⁴⁰ Azt viszont megalapozottan állíthatjuk, hogy a magas státusúak gyermekei a többiekhez képest jóval sikeresebbek voltak az érettségi vizsgán.

³⁹ A függő változó tényleges és becslült értékei közötti egyezőséget a Hosmer–Lemeshow teszttel vizsgáltuk.

⁴⁰ Megjegyezzük, hogy egy magasabb, 9%-os szignifikancia-szint mellett szignifikáns eredményt kapunk a szülői státus „globális” hatására nézve.

3. táblázat

A jó vagy jeles érettségi eredmény esélyét magyarázó logisztikus regressziós modell esélyhányadosai

<i>Változó</i>	<i>Kategóriák</i>	<i>Esélyhányados Exp(B)</i>
	referencia: közepes	
SZÜLŐ STÁTUSA	magas*	1,834
	alacsony	1,068
	referencia: római katolikus	
VALLÁS	református*	2,243
	evangélikus	1,301
	izraelita	1,199
OSZTÁLYSZÁM*		1,167
SZÜLETÉSI HELY	referencia: nem Budapest	
	Budapest	0,762
PÁLYAASPIRÁCIÓ*	referencia: felsőfokú végzettséget nem igénylő	
	felsőfokú végzettséget igénylő	2,607
KONSTANS*		0,175

*: $p < 0,05$

A *vallással* kapcsolatban szintén vegyesek az eredmények. A kiemelkedő (jó vagy jeles) érettségi eredmény esélyét több, mint a kétszeresére növelte a református felekezethez tartozás (esélyhányados: 2,243), és ez az összefüggés statisztikai értelemben szignifikáns. Ugyan a többi valláshoz tartozók esetében is valamivel nagyobb volt az esély a magas osztályzatra a katolikusokhoz képest, de az összefüggés nem szignifikáns. A vallás összességében sem bizonyult szignifikáns befolyásoló tényezőnek az érettségi eredményekre nézve. Vagyis adatainkon ez az összefüggés csak az iskola református diákjainak a többiekéhez képest kiemelkedő sikerességére nézve mutatható ki. Ami a szülői státus és a vallás relatív erősségét illeti, az eredményeink alapján ebben a mintában a szülői státus erőteljesebben befolyásolta az érettségi eredményeket, mint a vallás.⁴¹

A *pályaválasztási aspirációkkal* kapcsolatban az eredmények megfelelnek a várakozásainknak, és a korabeli tanárok tapasztalatainak is: a felsőfokú tanulmányokat igénylő pályák választása igen jelentősen (2,6-szorosára) növelte annak esélyét, hogy a diák magas osztályzatú érettségi eredménnyel zárja a középfokú tanulmányait. Ez az összefüggés statisztikailag szignifikánsnak bizonyul. A pályatervezés nem pusztán a szülő társadalmi státusának hatását közvetíti (valójában a két változó között nem túl erős a korreláció), hanem önálló tényező az érettségi eredmény magyarázatában.

⁴¹ Az egyes magyarázó változók hatásának relatív erősségét a parciális R értékek alapján állapítottuk meg (a mutató értékeit a szövegben helyhiány miatt nem közöljük).

A *születési hely*, ahogy az a kétváltozós elemzésből várható volt, nem befolyásolta lényegesen az érettségi minősítést. A budapestieknek a vidékiekhez képest ugyan kisebb volt az esélyük a jó vagy jeles eredmény elérésére (esélyhányados: 0,762), de az eredmény statisztikai értelemben nem szignifikáns.

ÖSSZEGZÉS, KÖVETKEZTETÉSEK ÉS KUTATÁSI PERSPEKTÍVÁK

A vizsgált tanintézmény *karakterét* tekintve egy nagy létszámú állami, azaz sajátos felekezeti nevelési küldetés nélküli gimnázium, amely felekezeti többségi környezetben működött, de a szomszédos középiskolákhoz képest viszonylag jelentős számban látogatták vallási kisebbségek. Az úgynevezett *közönségét*, vagyis szülői háttérét nézve erősen homogén felsőközéposztályi jelleggel rendelkezett. Munkánk során a működésének talán legfontosabb eredményét elemeztük, megvizsgálva az iskolában másfél évtized alatt érettségi vizsgát tett diákok érettségi minősítését. Jól látható, hogy az iskola maturánsai valamivel az országos átlag felett teljesítettek.

Összességében megállapíthatjuk, hogy az alkalmazott többváltozós elemzés az adott nem túl nagy, mégis elégséges elemszámú intézményi mintán eredményes volt. Az elemzés alapján két jelentős észrevételt tehetünk az érettségi eredmény meghatározóiról: egyrészt a szülő társadalmi *státusának* jelentőségéről, másrészt az „osztályszám” változó alapján az érettségi vizsgát rendező iskola mint *nevelő intézmény*, valamint tágabban a lokalitás szerepéről.

Az első fontos megállapításunk az, hogy a tanulmányi kiválóságnak az országos statisztika által mutatott felekezeti rangsora intézményi szinten változhat. Esetünkben a szülő *társadalmi státusához* képest a felekezeti hovatartozás befolyása kevésbé erőteljesnek bizonyult a vizsgateljesítményre nézve. Amint arra már Hunfalusy is felhívta a figyelmet, az iskolai eredményesség meghatározói közül tehát a szülői státust és a vallást együtt kell figyelembe venni és kezelni. Ezeknek a változóknak az együttes mintázatai a későbbiekben fontos és izgalmas kutatási területeket jelölhetnek ki. Ehhez azonban első lépésben a szülői, vagyis a felnőtt népességen belüli felekezeti és státusbeli viszony feltárására és komplex meghatározására van szükség. Vagyis olyan kategóriarendszer kialakítására, amely tartalmazza a vagyoni-jövedelmi tényezőkön túl az iskolázottság mutatóit is. Az aktív-inaktív dimenzió (magánzó, nyugdíjas, járadékos stb.) kezelését is meg kell oldani. Ezen az úton, szándékaink szerint, a tanulmányi teljesítmények olyan sajátos miliőre deríthetünk fényt, amelyek lehetővé teszik a makroszintű statisztika alapján alkotott átfogó kép felbontását és fontos részleteinek kidolgozását.

A másik, további kutatásokat igénylő megállapításunk, hogy az iskolai sikerességet tekintve igen érdekes a *lokalitások* kérdésköre: a születési hely és a lakhely, ezek függvényében pedig a választott iskolák kérdése. Ezekben belül különösen figyelemre méltó az iskolában töltött idő, azaz, hogy mennyi tanévet tanult a maturáns az érettségiztető iskolában a záróvizsgája előtt. Elemzésünkben ez jelentős meghatározó tényezőnek bizonyult az érettségi fokozat tekintetében: minél tovább

tanult a diák az I. kerületi gimnáziumban, annál nagyobb eséllyel értékelték magasan az érettségi vizsgán nyújtott teljesítményét. Emögött többféle hatásmechanizmust is sejthetünk. Elméletben lehetséges, hogy egyfajta szelekciós torzításról van szó, amennyiben a rosszabbul tanuló diákokat a szülők gyakrabban vitték iskoláról iskolára abban a reményben, hogy az új környezet majd javít a gyerekük teljesítményén. Arra vonatkozóan, hogy ez valóban így történt-e, nincsenek empirikus bizonyítékaink. Sokkal valószínűbb azonban, hogy a háttérben más mechanizmusok voltak. Lehetséges, hogy a kapott összefüggés az iskola magas szintű pedagógiai tevékenységét jelzi, miszerint minél tovább részesült a diák színvonalas oktatásban, annál jobb eredménnyel vette az akadályokat az érettségien. Az is lehetséges, hogy az iskolában eltöltött hosszú idő abban segített, hogy a tanárok alaposabban megismerhették a maturánst, annak tudását és szorgalmát, és akarva-akaratlanul ezeket is figyelembe vették az érettségi teljesítménye értékelésekor. Egy további lehetséges magyarázat pedig az oktatásszociológiai irodalomban James Coleman nevéhez kötődik. Coleman az 1980-as években azt figyelte meg, hogy az általa vizsgált diáknépességben a költözések gyakorisága növelte a középiskolából való kimaradás valószínűségét.⁴² Ennek magyarázata szerinte az, hogy az adott iskola szülői-felnőtt közönségében kialakított *társadalmi tőkét* a költözéssel együtt járó iskolaváltás során mindig újra létre kell hozni azért, hogy a szülői támogatás eredményes legyen. Ráadásul ennek – valamilyen mértékben – a tanulók személyes viszonyrendszerére is igaznak kell lennie.⁴³ Noha Coleman kutatása jelenkori viszonyok között történt, de nem kétséges, hogy az adott iskolában töltött minél hosszabb tanulmányi idő a társadalmi tőke kialakulása és hatékony működése szempontjából már a 20. század elején is alapfeltételnek számított. Ez új szemponttal gazdagíthatja a történeti mobilitáskutásokat, amennyiben egyes, gyakori költözéssel járó foglalkozások esetében rámutat arra, hogy a földrajzi mobilitás akár negatívan is befolyásolhatja az utódok társadalmi mobilitását.

Az, hogy a mi kutatásunk esetében a fenti lehetséges magyarázatok közül melyik állja meg a helyét a leginkább, további vizsgálatokat igényel. Mindenesetre a születési hely, lakhely és iskolaváltás mutatói, vagyis összességében a környezeti integráltság a vizsgált jelenség olyan lokális dimenzióját jelenti, melynek kibontása és feltárása elkerülhetetlen az iskolai teljesítmény meghatározóinak mélyebb vizsgálatakor. Ezt a tanintézetnek mint elemzési egységnek a kutatásba való bevezetése teheti lehetővé.

A későbbiekben a fenti kérdéseket a nagyobb elemszámú és teljes körű budapesti mintán is érdemes lesz megvizsgálni. Az összes középiskola maturánsairól több, mint 16 ezer rekordot tartalmazó, *A Budapesten érettségi vizsgálatot tettek számítógépes névtára 1892–1911.* elnevezésű adatbázison az általunk a fentiek szerint kidolgozott modellt eredményesen alkalmazható és továbbfejleszhető. Ennek révén pedig eddigi eredményeink megerősíthetők vagy felülvizsgálhatók

⁴² Coleman 2006.

⁴³ Generációk közötti zártságnak nevezi Coleman azt a jelenséget, amikor az egymással kapcsolatban álló gyerekek szülei is kapcsolatban állnak egymással.

lesznek. Lényeges továbblépés lesz a tanintézet mint elemzési egység bevezetése is, ami az egyes iskolák és „közönségük”, azaz társadalmi hátterük vizsgálatának a lehetőségét biztosítja.⁴⁴ Ennek keretében a diákok és szüleik felekezeti, státusbeli aránya, a többségi szegmensek szocializációs-kulturális dominanciája vagy hegemoniája kerülhet feltárára.⁴⁵ Fontos lehet az egyes iskolák szülői közönségében jelenlevő foglalkozási szubkultúrák felmérése is.⁴⁶ Az intézményi minták kialakítása és az elemzésükkel kapott mintázatok együttes feldolgozása széles területet nyit a fővárosi középiskola-rendszeren belüli folyamatok hely- és mikro-történeti vizsgálatára.⁴⁷ Az a körülmény, hogy a korabeli érettségi anyakönyvek részletesen rögzítették az érettségiig vezető tanulmányi pálya egyes iskoláit, amelyek adatbázisunkba is bekerültek, kiváló lehetőséget teremt a fővároson belüli és a város felé irányuló diákáramlások feltérképezésére.

Az érettségiig vezető tanintézeti pálya, az egyetemi továbbtanulás és a záróvizsgán nyújtott teljesítmény együttes elemzése lehetőséget nyújt az iskolák közötti rangsor, illetve verseny témakörének tárgyalására.⁴⁸ Ennek keretében pedig az egyes iskolák presztízisének, hírnevének, továbbá az iskolaválasztás és továbbtanulás kulturális és diszkurzív gyakorlatainak összefüggései is górcső alá kerülhetnek.

Végül, de nem utolsó sorban említjük meg a továbbtanulás, illetve kereső pályaválasztás problémakörét. Amint azt a szakirodalmi előzmények esetében láttuk, az érettségi teljesítmény és a későbbi pályafutás közötti kapcsolat vizsgálata fontos eredményekkel szolgálhat az érettségien kifejtett teljesítmény értékének és jelentőségének megítélésére nézve.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

A Budapesten érettségi vizsgálatot tettek számítógépes névtára 1892–1911. <https://bparchiv.hu/adatbazisok/erettsegi-adatbazis> – utolsó letöltés: 2025. március 1.

VIII.21.b. Budapesti I. Kerületi Magyar Királyi Állami Verböczy István Gimnázium (I. Attila út 1–3. Korábban, 1892–1895: Budapesti I. Kerületi Királyi Katholikus Gimnázium, 1895–1920: Budapesti I. Kerületi Magyar Királyi Állami Főgimnázium) anyakönyvei, tanulói nyilvántartásai, 1905/6–1913/14.

A Budapesti I. ker. magy. kir. Állami Főgimnázium értesítői a 1899/1900–1913/1914. iskolai évről. Budapest, 1900–1914.

Az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezeti terve. (Organisationsentwurf). (Ford: Schaffhauser Gyula, s. a. r. Horánszky Nándor.) Budapest, 1990.

⁴⁴ Karády 2012: 147–149.

⁴⁵ Sasfi 2010.

⁴⁶ Ilyen például a jelentős számú vasutas apa az I. kerületi gimnáziumban, nyilván a Déli pályaudvar közelsége miatt.

⁴⁷ Caruso 2021: 18–19.

⁴⁸ Caruso 2021: 18–19.

- Érettségi vizsgálati utasítás.* (Kiadatott az 1883. évi XXX. t.-cz. 22. §-a alapján.) Rendeletek tára 1884. 90. A vallás- és közoktatásügyi m. kir. ministeriumtól. 10,288. szám, 565–585.
- Érettségi vizsgálati utasítás.* Kiadta Dr. Lukács György Vallás- és Közoktatásügyi m. kir. miniszter 1905. december hó 18-án 105,600. sz. a. kelt rendeletével. A *Hivatalos Közlöny* 1906. évi január 1-i számának melléklete.
- Magyar statisztikai évkönyv 1900–1914.* közötti kötetei. Budapest, 1901–1916.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balogh László 1968: „Tiszteletteljes replika”. Adatok az érettségi magyarországi történetéből (1851–1945). *Pedagógiai Szemle* (18.) 1. 62–76.
- Bégány Judit 2014: Egy református leánygimnázium társadalmi karaktere, 1920–1940. *Korall* (15.) 56. 146–170.
- Bolgár Dániel 2017: Jobban tanuló zsidók vagy részreahajló tanárok? A zsidó siker termelődése Magyarországon a századfordulótól a zsidótörvények koráig. *Sic Itur ad Astra* (25.) 66. 411–466.
- Bolgár Dániel 2024: *Miért éppen a zsidók? A zsidó siker és kudarc feltalálása Magyarországon.* Budapest.
- Caruso, Marcelo 2021: Geschichte des Schulwesens. In: Hascher, T. – Idel, TS. – Helsper, W. (Hgg.): *Handbuch Schulforschung.* Wiesbaden, 1–25. https://doi.org/10.1007/978-3-658-24734-8_10-1
- Coleman, James C. 2006 [1988]: A társadalmi tőke az emberi tőke termelésében. In: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *Gazdaság-szociológia. Szöveggyűjtemény.* Budapest, 109–131.
- Ferenczy István 1894: Életpályák. Útmutató minden pályára, az arra előkészítő összes tanintézetek, tanfolyamok és vizsgák ismertetésével, különös tekintettel a katonai képző és nevelő intézetekre, az ipari, kereskedői és általában kevésbé ismert pályákra. In: *A nagyszabeni állami főgymnasium értesítője az 1892/93. tanévben.* Nagyszabeni, 1–114.
- Finácz Ernő 1911: Az érettségi vizsgálat. *Magyar Paedagogia* (20.) 65–76.
- Gergely András (szerk.) 2003: *Magyarország története a 19. században.* Budapest.
- Hunfalusy Szabolcs 1995: A Budapesti Evangélikus Gimnázium 1873 és 1944 között érettségizett diákjainak egyes szociológiai jellemzői, különös tekintettel a vallási hovatartozás szerepére. *Sic Itur ad Astra* (9.) 1–2. 93–129.
- Karády Viktor 1997: Zsidók és evangélikusok a magyar iskolarendszerben. In: Karády Viktor: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945). Történelmi-szociológiai tanulmányok.* Budapest, 95–110.
- Karády Viktor 2000: Felekezet, tanulmányi kitűnőség és szakmai stratégia: érettségizettek pályaválasztás a dualista kor végén. In: Karády Viktor: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek 1867–1945). Történelmi-szociológiai tanulmányok.* Budapest, 193–220.
- Karády Viktor 2012: Iskolai teljesítmény-különbségek felekezet és nemzetiségi háttér szerint a hosszú 19. századvég érettségizőinél. In: Karády Viktor: *Allogén elitek a modern magyar nemzetállamban. Történelmi-szociológiai tanulmányok.* Budapest, 145–191.

- Kovács I. Gábor – Kende Gábor 2011a: A tudáselit középiskolái. A két világháború közötti tudáselit középszintű iskoláztatása 1860 és 1920 között. In: Kovács I. Gábor: *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalmi és kultúrtörténeti tanulmányok*. Budapest, 75–98.
- Kovács I. Gábor – Kende Gábor 2011b: A két világháború közötti egyetemi tanárok rekrutációja és a középrétegek hierarchiája a társadalmi rangcímrendszer szerint a dualizmus kori Magyarországon. In: Kovács I. Gábor: *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalmi és kultúrtörténeti tanulmányok*. Budapest, 99–198.
- Maárné Molnár Csilla 2009: *A Kaposvári Állami Gimnázium diákjai (1870–1910)*. (PhD-értekezés.) Pécsi Tudományegyetem „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola, Pécs.
- Mazsu János 2012: *A magyar értelmiség társadalomtörténete 1825–1914*. Budapest.
- Rébay Magdolna 2014: A hagyományos elit tagjai a budapesti piarista gimnáziumban a dualizmus korában (1897/98–1917/18). In: Fízel Natasa – Nóbik Atila (szerk.): *Ünnepi tanulmányok a 60 éves Pukánszky Béla tiszteletére*. Szeged, 249–268.
- Rébay Magdolna 2015: Arisztokrata jelenlét a pozsonyi királyi katolikus főgimnáziumban a dualizmus korában. In: Baska Gabriella – Hegedűs Judit (szerk.): *Égi iskolák, földi műhelyek. Tanulmányok a 65 éves Németh András tiszteletére*. H. n., 250–257.
- Sasfi Csaba 2010: Felekezeti és középiskolai szocializáció színterei. A magyarországi középiskolai diákság felekezeti viszonyai a 19. században. *Századok* (144.) 3. 564–593.
- Sasfi Csaba 2023: Az utolsó békebeli matura a Krisztinavárosban 1914 tavaszán. A Budapesti I. kerületi Állami Főgimnázium érettségiző diákjainak eredményei és pályaválasztása. In: Kövér György et al (szerk.): *Hogyan lett Budapest a nemzet fővárosa? Tanulmányok Budapest 150. és a Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program 30. születésnapjára*. Budapest, 371–399.
- Szilágyi Zsófia 2001: Az érettségi mint átmeneti rítus az Aranysárkányban. *Új Dunatáj* (6.) 1. [Működésben melléklet] 7.

FÜGGELÉK

F1. tábla

*Érettségi eredmények fokozat szerinti megoszlása a magyarországi gimnáziumokban
1901–1905 és 1906–1910 között – az új érettségi szabályzat előtt és után*

<i>Év</i>	<i>Összes sikeresen érettségiző*</i>	<i>Jelelen %</i>	<i>Jól %</i>	<i>Érett %</i>
1901	2819	16,3	31,0	52,7
1902	2899	16,1	30,1	53,8
1903	3172	15,1	31,1	53,8
1904	3251	14,2	30,0	55,8
1905	3273	15,6	29,2	55,1
<i>1901–05</i>	<i>15 414</i>	<i>15,4</i>	<i>30,3</i>	<i>54,3</i>
1906	3313	20,4	30,6	49,0
1907	3431	19,5	30,5	50,0
1908	3510	21,0	31,7	47,4
1909	3767	21,2	32,3	46,5
1910	3800	21,7	31,5	46,8
<i>1906–10</i>	<i>17 821</i>	<i>20,8</i>	<i>31,3</i>	<i>47,9</i>

* Rendes (első ízben) teljes érettségit tettek.

Forrás: Magyar statisztikai évkönyv 1901–1910.

F2. tábla

*Érettségi eredmények fokozat szerinti megoszlása az I. kerületi gimnáziumban
1901–1905 és 1906–1910 között – az új érettségi szabályzat előtt és után*

<i>Év</i>	<i>Rendes érettek sum</i>	<i>Jelelen %</i>	<i>Jól %</i>	<i>Érett %</i>
1901	18	11,1	27,8	61,1
1902	25	12,0	24,0	64,0
1903	20	15,0	25,0	60,0
1904	24	8,3	37,5	54,2
1905	26	23,1	26,9	50,0
<i>1901–05</i>	<i>113</i>	<i>14,2</i>	<i>28,3</i>	<i>57,5</i>
1906	27	25,9	18,5	55,6
1907	30	16,7	40,0	43,3
1908	41	29,3	26,8	43,9
1909	40	22,5	40,0	37,5
1910	50	18,0	38,0	44,0
<i>1906–10</i>	<i>188</i>	<i>22,3</i>	<i>33,5</i>	<i>44,2</i>

Forrás: saját adatbázis.

F3. tábla

*Érettségizettek továbbtanulási tervei a magyarországi gimnazistáknál
1910–1914 (%)*

Hittudományi főiskola		10,4
Jogakadémia		4,5
Tudományegyetem	Teológia	1,4
	Jog	17
	Orvos	15
	Bölcsész	6,5
Műszaki egyetem		11,1
Összes sikeresen érettségiző*		23 092

* Iskolai évben (szeptember 1-től következő év augusztus 31-ig) összes érettségizett (javító + ismétlő vizsgákkal együtt)

Forrás: Magyar statisztikai évkönyv 1900–1914.

F4. tábla

*Érettségi eredmények fokozat szerinti megoszlása
az I. kerületi Gimnáziumban 1900–1914 (%)*

<i>Évkör</i>	<i>1900–04</i>	<i>1905–09</i>	<i>1910–14</i>	<i>1900–14</i>
Érettségire jelentkezett	156	154**	305	615
Jelesen érett %	12,6	23,8	18,5	19
Jól érett %	29,1	31,1	36,7	33,5
Egyszerűen érett %	58,3	45,1	44,8	47,5
Összes sikeresen érettségiző* diák/átlag	103/20,6	166/33,2	270/54	537
Összes sikeresen érettségiző a jelentkezők %-ában	66	89,2**	88,5	87,3**

* Rendes (első ízben) teljes érettségét tettek. ** 1905-ben nincs adat, ezért nélkül számolva.

Forrás: saját adatbázis.

F5. tábla

*Érettségi eredmények fokozat szerinti megoszlása
a magyarországi gimnáziumokban 1900–1914*

<i>Évkör</i>	<i>1900–04</i>	<i>1905–09</i>	<i>1910–14</i>	<i>1900–14</i>
Érettségire jelentkezett	18 218	20 667	23 784	62 669
Jelesen érett %	15,4	19,6	21,7	19,2
Jól érett %	31	31	32	31,1
Egyszerűen érett %	53,9	49,5	46,7	49,6
Összes sikeresen érettségiző*	14 832	17 294	20 523	52 649
Összes sikeresen érettségiző a jelentkezők %-ában	81,4	83,7	86,3	84

* Rendes (első ízben) teljes érettségét tettek.

Forrás: Magyar statisztikai évkönyv 1900–1914.

F6. tábla

*Az 1900–1914 között az I. kerületi gimnáziumban érettségizettek
születési társadalmi státusának megoszlása felekezetek szerint*

	<i>összes</i>	<i>felső réteg1</i>	<i>felső réteg2</i>	<i>felső közép</i>	<i>közép</i>	<i>alsó közép</i>	<i>alsó</i>	<i>inaktív</i>	<i>n. a. + nem besorolható</i>
római katolikus	321	16	38	120	71	44	5	22	5
görögkatolikus	5	–	–	1	1	1	1	1	–
református	52	2	5	24	9	4	1	6	1
evangélikus	70	4	8	30	8	9	–	11	–
izraelita	84	7	–	31	16	19	1	10	–
ortodox	5	–	–	–	1	1	1	2	–
<i>összesen</i>	<i>537</i>	<i>29</i>	<i>51</i>	<i>206</i>	<i>106</i>	<i>78</i>	<i>9</i>	<i>52</i>	<i>6</i>
<i>%</i>	<i>100</i>	<i>5,4</i>	<i>9,5</i>	<i>38,4</i>	<i>19,7</i>	<i>14,5</i>	<i>1,7</i>	<i>9,7</i>	<i>1,1</i>

Forrás: saját adatbázis.

Megjegyzés: szülő/gondviselő társadalmi státusának rétegekategorói Kovács–Kende 2011 alapján.

1 – felső réteg1

2 – felső réteg2

3 – felső közép

4 – közép

5 – alsó közép

6 – alsó (szakiparos, munkás, földműves, napszámos)

9 – n. a. (vagy nem értelmezhető: min. építő, elöljáró, rajzoló)

Lengvári István

Herzog Erzsébet, a főnemesi származású ORVOS

A két világháború közötti Magyarország felsőoktatásában tanuló hallgatók társadalmi mobilitásának vizsgálata az elmúlt időszakban jelentős eredményeket hozott. A kutatások feltárták a dualizmus korszakának végén alapított, majd részben menekülni kényszerült felsőoktatási intézmények oktatási piacra kerülésének következményeit, illetve a *numerus clausus* hatását a hallgatók társadalmi összetételére.¹ Emellett egyre inkább a kutatás homlokterébe került a nők egyetemre járásának és munkába állásának kérdése is. A legtöbb társadalmi csoport esetében az oktatás a társadalmi mobilitás fontos terepe, amit jól mutatnak a korabeli statisztikák, illetve az egyetemi hallgatói nyilvántartások tudományos feldolgozásai is. A kutató ritkán ugyan, de találkozik olyan, hallgatókra vonatkozó adatokkal is, amelyek további kérdéseket vetnek fel, például azt, hogy miért jártak főnemesi származásúak egyetemre (főként az orvosi karra), hiszen az ő esetükben a nagyobb rang, a több presztízs és a jobb anyagi helyzet sem lehetett motiváló erő a diplomázáshoz. Nyilvánvalóan akadtak, akik személyes érdeklődésük miatt tanultak, vagy feltehető, hogy a polgári kor társadalmában a felsőbb végzettség már alapvetőnek számított. Lehetnek továbbá olyan más személyes motivációk, amelyek elbeszélő források hiányában nehezen feltárhatók, és a kíváncsi történész kénytelen bevallani, hogy vizsgálata eredményei ingatag lábakon állhatnak; de talán mégis fontos adaléku szolgáltathatnak az elit társadalomtörténetéhez.

EGYETEMI TANULMÁNYOK, ÉLETÚT

Ilyen egyedi életpálya báró csetei Herzog² Erzsébeté is, aki 1898. május 7-én született Budapesten. Apja Herzog Mór Lipót³ (1869–1934), anyja Hatvany-Deutsch Janka (1874–1940) volt.⁴ Apja és nagyapja, Herzog Péter 1904-ben

¹ Az elmúlt három évtizedben a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár Ujváry Gábor által vezetett *Trianon hatása a magyar felsőoktatásra* kutatási projektjén belül, valamint a Karády Viktor által vezetett történelmi elitkutatói programok keretében végeztek ilyen kutatásokat.

² A forrásokban és az irodalomban Herczogként is megtaláljuk a nevét, mi egységesen Herzogként hivatkozunk rá, ahogy neve az anyakönyvi kivonatban is olvasható. BFL XIII.13.3. Herzog Erzsébet születési anyakönyvi kivonatának másolata. – Az adatokat Somorjai Szabolcs levéltárosnak köszönöm.

³ A családi vállalkozásokról: Kövér 2002.

⁴ BFL XIII.13.3. Herzog Erzsébet születési anyakönyvi kivonatának másolata.

bároi címet kapott.⁵ Mór Lipót gyapjúkereskedőként működött apja – kiemelkedő kereskedelmi tevékenysége révén jelentős vagyonú – cégében, és nem mellesleg világhírű műkincsgyűjteménnyel rendelkezett a család Andrassy úti palotájában. Erzsébet anyja a szintén az egyik legvagyonosabb cégcsoportot üzemeltető Hatvany-Deutsch családból származott.

A proletárdiktatúra idején a család vagyonát átmenetileg elkobozták, és Herzogék külföldre menekültek. Az első adatolható forrás Erzsébet tanulmányaira vonatkozóan az, hogy beiratkozott a Lausanne-i egyetem orvoskarára, 1920. április 12-én, a „nyári” félévre.⁶ A francia tannyelvű egyetem iratkozási lapjának tanúsága szerint az ottani Hotel Royal volt a nő tartózkodási helye.⁷ Azt, hogy a család is elkísérte, onnan tudhatjuk, hogy szülei másnap katolizáltak a zsidó vallásról Lausanne városrészében, Ouchyban, ahol a fenti hotel is (máig) megtalálható.⁸ A következő félévet Erzsébet már a német tannyelvű berni egyetem orvoskarán kezdte; az 1920–1921-es tanév „téli” szemeszterére 1920. november 10-én iratkozott be, immár Weiss-Herzog Erzsébetként.⁹ 1920. november 7-én ugyanis Budapesten házasságot kötött báró csepeli Weiss Alfonzzal, a Herzog családnál is jelentősebb vagyont és befolyást bíró Weiss család tagjával.¹⁰ Amint az látható, nászút helyett az ifjú feleség az egyetemi tanulmányokat kezdte meg...

Herzog Erzsébet 1921. október 21-én iratkozott ki a svájci egyetemről,¹¹ és tanulmányait rögtön a – Pozsony helyett ideiglenesen Budapesten működő – Erzsébet Tudományegyetemen, az 1921–1922-es tanév őszi szemeszterével kezdte meg,¹² és folyamatosan végezte el a következő hét félévet,¹³ vagyis Magyarországon svájci tanulmányait teljes mértékben beszámították. Diplomát 1926 decemberében kapott, amiről a levéltári forrásunk¹⁴ mellett a helyi sajtó is beszámolt.¹⁵ A budapesti egyetem orvoskarára – mely valószínűleg Erzsébet célja lehetett – ekkor reménytelen volt bekerülnie, mert az intézmény 1920 és 1926 között a nőkkel szemben *numerus nullus*t alkalmazott.¹⁶ Ez eredményezte azt, hogy Herzog Erzsébet, sok női hallgatóval együtt, csak a „vidéki” egyetemekre tudott beiratkozni.¹⁷

⁵ BFL XIII.13.3. Herzog Erzsébet születési anyakönyvi kivonatának másolata.

⁶ ACV K XIII 371/37. Université de Lausanne Demande D’Immatriculation, Semestre d’été 1920. – Az adatokat Julie Farine egyetemi levéltárosnak köszönöm.

⁷ ACV K XIII 371/37. Université de Lausanne Demande D’Immatriculation, Semestre d’été 1920.

⁸ Konrád 2014: 268.

⁹ UBU Matrikelbücher der Universität Bern 1920/1921. Signatur: BB IIIb 1166. – Az adatokat Daniel Burkhard egyetemi levéltárosnak köszönöm.

¹⁰ BFL XIII.13.3. Weiss Alfonz Benno és Herzog Erzsébet házassági anyakönyvi kivonatának másolata.

¹¹ UBU Matrikelbücher der Universität Bern 1920/1921. Signatur: BB IIIb 1166.

¹² Az átvételről és a svájci három félév beszámításáról nem leltünk fel iratot.

¹³ PTE EL VIII.105.d. Iratkozási lapok, 1921/22–1924/25.

¹⁴ PTE EL VIII.105.d. Diplomakönyvek, III. kötet, 199.

¹⁵ Doktorraavatus az egyetemen. *Pécsi Napló* 1926. december 23. 4.

¹⁶ Molnár 2010: 116; Ujváry 2010: 15–17; Papp–Sipos 2017: 98–101.

¹⁷ Ehhez lásd: Lengvári 2021, a női hallgatókról: Lengvári 2008.

Így tanulmányai folytatásának helyszíne, az ő esetében, 1923 nyaráig Budapest volt, majd októberben kezdte meg az első pécsi tanévét.¹⁸

Diplomájának megszerzése után Budapesten működött orvosként. Erre az időszakra vonatkozóan maradt ránk Herzog Erzsébetről az egyetlen összefüggő leírás, Szepes Mária tollából. A Kékes szálló közönségéről szóló beszámolóban a következőket olvashatjuk:

„A nagy étteremben a társaság »krémje« ült hosszú asztaloknál. Az egész Dréher család, asztalfőn a vörhenyes arcú, testes pátriárka apával. Egy másik, ugyanilyen méretű asztalt a báró Herzog család foglalt el. Az apa ott is valahogy emberi mértéken tülemelkedő módon magasodott ki családtagjai közül. Ő teremtette meg vagyonát, és kormányozta vállalatait, birtokait. [...] Herzog Erzsi báró Weiss Alfonz feleségként nekem jó barátnőm lett. Ikerkutató orvos, négy gyermek anyja és éppen harmincöt éves volt, amikor megismertem. [...] E dúsgazdag család takarékosan élt Ménesi úti, század végi, nagy villájukban. Erzsi maga varrt új, zöld selyemernyőt szakadt, kopott zongoralámpájukra, s ha vacsoravendégeket hívtak, konzervvirslivel kínálták őket. Igaz jókat nevettek rajta – legfőképp Erzsi –, mikor barátaik parodizáltak e fukarságot. S mikor én már bizalmasabb viszonyba kerültem vele, meg is kérdeztem tőle, miért nem költekeznek, miért nem élvezik a vagyonukat. Én mindenkit megajándékoznék. Szórnám a pénzt. Utaznék, s csak elsőrendű hotelokban szállnék meg.

»Te ezt nem érted – mondta tünődő hallgatás után. – Mi nem tehetjük. Nem csak azért, mert apáink dolgoz, szigorú puritánok voltak. Mi úgyis, rejtőzve, szerényen is szemet szúrunk. Gyűlölnek, irigyelnek bennünket. Egyre szorosabb gyűrű fon körül valamennyiünket. A világ forrong.« [...] Barátságunk folytatódott egészen a »legális« menekülésükig, mikor a száz leggazdagabb zsidó családot gyáraikért, üzemeikért, súlyos milliókért a németek kiengedték az országból. Erzsiek Amerikába menekültek s noha volt kint pénzük – még idejében gondoskodtak róla –, ő folytatta orvosi ikerkutatói tevékenységét.»¹⁹

Mint Szepes Mária is (pontatlanul) írja, családjával együtt Herzog Erzsébet szerepelt abban a megállapodásban, amely – annak fejében, hogy a Weiss Manfred-vagyont, több szerződés révén, átengedték az SS-nek – a „rokonai csoport” több tagjának szabad elvonulást biztosított Svájcba és Portugáliába.²⁰ Erzsébetet és férjét a megállapodás alapján öt további személlyel együtt Ausztriába viték túszként.²¹ A gyermekek a csoport nagy részével Portugáliába kerültek, ott csatlakoztak hozzájuk ismeretlen időpontban a szüleik. Előbb Erzsébet (valószínűleg a gyermekekkel) telepedett le New Yorkban, ismeretlen időpontban; férje portugál iratokkal, Svédországból induló hajón, 1946 szeptemberében érkezett

¹⁸ Az egyetem történetéről legutóbb további irodalommal: Lengvári 2023.

¹⁹ Szepes 2017: 221–222, 250.

²⁰ Ehhez részletesen lásd: Karsai–Szinai 1961.

²¹ Karsai–Szinai 1961: 702.

az Egyesült Államokba.²² Weiss Alfonz 1985-ben,²³ Herzog Erzsébet 1992-ben²⁴ hunyt el New Yorkban – ennél több adat sajnos egyelőre az online elérhető forrásokból sem tudható. A hírekben a magyarországi rendszerváltozás után olvashatunk a család tagjairól, még hozzá azon műkincsek visszaszerzésével kapcsolatban, amelyeket a nácik raboltak el az asszony apjától, Herzog Mór Lipóttól.²⁵

SZAKMAI TEVÉKENYSÉGE

A végzés utáni szűk két évtizedes ithoni tevékenysége során Erzsébet a gr. Apponyi Albert Poliklinika idegosztályán dolgozott, annak 1930-as alapításától kezdve, ahogy arról cikkeiben is beszámolt.²⁶ Szepes Mária visszaemlékezésében kétszer is említi, hogy az ikrek kutatása volt a fő tevékenysége. Erről azonban általa írt szócikket vagy más említést nem találtunk, sőt általa tartott ismeretterjesztő előadást sem. (Ezek a korabeli sajtóban jól nyomon követhetők, lásd alább Hatvany-Deutsch Mária példáját.)

Jól adatolt azonban az a – kollégáival együtt végzett – úttörő tevékenysége, amely a fiatalkorú „kedélybeteg” gyermekek gyógyításával, illetve, a terápia részeként, üdültetésével kapcsolatos. Ennek lényegét ő így írta le:

„1930. január 1-én a Gróf Apponyi Albert-Poliklinika idegosztálya Hársfa-uccai helyiségében fiókrendelést indított kedélybeteg (neurotikus) és züllött gyermekek és fiatalok számára. E célból Lobmayer Géza dr. igazgató-főorvos, a Poliklinika házában helyiséget bocsájtott rendelkezésünkre, mely egyéni, beható vizsgálat céljainak tökéletesen megfelelt. [...] A Gróf Apponyi-Poliklinika lelkibeteg gyermek-rendelése szerkezetében és célkitűzésében sajátos jellegű és újszerű. Eltér az 1927 óta Magyarországon elég nagy számban működő nevelési tanácsadóktól, amennyiben minden esetben előbb teljes betegvizsgálás történik, de különbözik más járóbeteg-rendeléstől is, amennyiben a betegnek nemcsak szorosán vett orvosi ellátásával, hanem társadalomközületi védelmével környezetének, életkörülményének átalakításával is foglalkozik, sőt célkitűzésébe tartozván nemcsak a már beteg [gyermek] gyógyítása, de a veszélyeztetett gyermek védelme is, utána ment otthonába – védőnői útján – és a beteg, vagy egyéb okból át nem alakítható környezetből a gyermeket kiemelte. Ily módon szűk keretek között elvileg – jóval annak ismerete előtt – megvalósítva az amerikai »Gyermekvédő Klinika« (Child Guidance Klinik) gondolatát.

²² Ellis Island and Other New York Passenger Lists, S.S. Drottningholm, September 16, 1946. <https://www.myheritage.hu/research/collection-10512/ellis-islan-es-egyeb-new-york-i-utaslistak-1820-1957> – utolsó letöltés: 2025. május 12.; Langer 2020.

²³ <https://www.myheritage.com/research/record-40001-1198763399/alphons-benno-weiss-in-familysearch-family-tree> – utolsó letöltés: 2025. május 12.

²⁴ <https://www.myheritage.com/profile-OYYV7GFGHG3YOQAU6TSWH2KS2SVQ-TUOQ-1502065/erzsebet-weiss-born-herzog#> – utolsó letöltés: 2025. május 12.

²⁵ Ehhez lásd: Radványi 2015–2016; Langer 2020.

²⁶ W. Herzog 1934: 159; W. Herzog–György 1936: 75.

Rendelésünkön ezt a munkaelvet érvényesítettük azzal is, hogy elmekórtanban képzett orvosok együttműködtek psychologusokkal és gondozónőkkel. [...] Beteganyagunkat elsősorban intézmények és szakemberek (orvos, pedagógus, bíró) küldték, másrészt a szülő hozta, de előfordult, hogy serdülő korban levő gyermek maga keresett fel, sőt övével hasonló helyzetben tudott pajtását utólag hozzánk utasította.”²⁷

1930 januárja és 1935. március 15. között 525 beteg járt ezen a rendelésen, közülük 356-ot minősítettek „kedélybetegnek”, és kezdték meg gyógykezelésüket. Az okok, amiért hozzájuk küldték a gyermekeket, a következők voltak: csavargás, munkakerülés, tanulási nehézségek, figyelni nem tudás, „támadó fegyelmezhetetlenség” és egyéb tünetek (dadogás, súlyos lehangoltság stb.). A kórjósolat súlyossága alapján kezdődő (a korabeli kifejezésekkel) társasösztön zavarokat, sajátképi neurosisokat (hisztériás és kényszercelekvéses mechanizmusok), züllöttséget, ösztön elferdüléseket (perverziókat) állapítottak meg. A komoly kezelést igénylő kórképekhez tartoztak az elmebaj, az értelmi fogyatékoság, az agyi elváltozások és a belső elválasztású mirigyek működési zavarai. Herzog és munkatársai fontosnak tartották, hogy a kóros folyamat eredetét ne egyetlen okban határozzák meg, hanem a környezet és az életkörülmények által okozott ártalmakat is figyelembe vegyék.²⁸ A terápiát tekintve úgy gondolták, hogy a

„[...] külvilágtól érzelmileg többé-kevésbé elszakadt gyermeket vissza kell vezetni az élet valóságához; tehát nem a lelki gyógykezelés az, mely befelé fordítja és önmagához kötötte (egocentrikussá) teszi az ilyen gyermeket, hanem maga a betegség és a külvilág iránti érdeklődés a gyógyulás haladásával párhuzamosan tér vissza.”²⁹

Ez a szemlélet fontosnak tartja a szülők tájékoztatását, „lelki befolyásolását”, de azt is, hogy amennyiben nem támogatják a gyermek gyógyulási folyamatát, szükséges lehet a kiskorú átmeneti kiemelése a családból, napközis ellátása vagy alkalmas nevelőcsaládhoz adása. A fent jelzett időszakban végzett tevékenységük során Herzog és munkatársai 70–75%-ban értek el javulást, és ezt azért tartották fontosnak, mert úgy vélték, hogy a kezeletlen gyermekkori tünetek felnőttkorban súlyosabb kórformát ölthetnek.³⁰

Amikor az egyszerűbb nevelési tanácsadás nem vezetett eredményre, Herzog és munkatársai egy új, a megfigyelést és a terápiát ötvöző módszert dolgoztak ki, amit ő így írt le:

„[...] mit érhetünk el ilyen asocialis gyermekek környezetükből való kiemelésével, egyéni és rendszeres psychotherapia nélkül, de a legkedvezőbb milieu behatással [...] aránylag rövid idő, 8-10 heti nyaraltatás keretében. Negyedik éve folyik ez a kísérlet,

²⁷ W. Herzog–György 1936: 75–76.

²⁸ W. Herzog–György 1936: 76–79.

²⁹ W. Herzog–György 1936: 79.

³⁰ W. Herzog–György 1936: 80.

melynek kapcsán évenként körülbelül 30 gyermeket, 6–14 éves korig – 15 fiút és 15 leányt – vittünk ki Zugligetbe, kiket előre átgondolt szempontok szerint fentemlített ambulanciánk anyagából válogattunk össze.”³¹

A szakemberek jelenléte mellett fontosnak tartotta az egyszerű, nyugodt környezetet is. Ebben a gyermek „megmutatkozik olyannak, amilyen”³² – ez nem minden esetben jelentett pozitív hozzáállást a gyermeknél, de játékokkal például az agresszivitásuk átalakulhatott élménnyé. Ez volt az első fázis, melyet a nevelő vezetésével végzett tevékenység, például kertészkedés követhetett.³³ A gyermekek átéltek valami maradandóbbat a szokásos fegyelmezés hatásánál, és ez a katarzis pedig a gyógyulás első lépése volt. A tapasztalatok alapján úgy tűnt, hogy a kéthetes nevelőterápiás foglalkozás nem rövid, hatására maradandó javulást sikerül elérni, és ezért „kiterjedtebb mértékben való alkalmazása is ajánlatosnak látszik”.³⁴

Herzog Erzsébet részt vett az orvosszakmai életben, amint azt publikációi is mutatják, s tagja lett a Magyar Pszichológiai Társaságnak, mégpedig 200 pengő „alapítói díjjal”,³⁵ továbbá előadást is tartott, amiben hangsúlyozta a mentális higiénia fontosságát.³⁶ Bár a lányától származó információk alapján készült amerikai újságcikk³⁷ szerint Anna Freud tanítványa volt, erre vonatkozó további adatot nem találtunk. Neve nem szerepel a pszichoanalízis budapesti iskolájában tevékenykedő nőkről szóló monográfiában sem.³⁸ A fentiek szerint tevékenysége a pszichoanalízis terápiás alkalmazására – fellelt adataink szerint – nem terjedt ki.

* * *

Párhuzamot a főnemesi származású, hivatásukat gyakorló orvosnőkre a szintén báró, és Herzog Erzsébettel gyakorlatilag egyidős Hatvany-Deutsch Máriában (1897–1977) találtunk, aki orvosi tanulmányait szintén külföldön, Bécsben kezdte meg. Magyarországi egyetemre való beiratkozása ügyében sikeres protekciót értek el az Erzsébet Tudományegyetem befolyásos professzoránál,³⁹ de diplomáját végül Budapesten (a fent említett *numerus nullus* feloldása után) szerezte meg.⁴⁰ A harmincas években jelentős ismeretterjesztő tevékenységet folytatott, melynek középpontjában a nők lelki és testi egészségi állapota, illetve annak

³¹ W. Herzog 1934: 159.

³² W. Herzog 1934: 160.

³³ W. Herzog 1934: 161.

³⁴ W. Herzog 1934: 162.

³⁵ Feltételezzük, hogy a megszabottnál magasabb belépési vagy pártoló tagdíjat nevezték így. N. N. 1929: 195.

³⁶ W. Herzog 1935.

³⁷ Langer 2020.

³⁸ Borgos 2018.

³⁹ Lengvári 2012: 209.

⁴⁰ *Orvosi Hetilap* (73.) 27. 1929. július 6. 668.

gyógyítása állt,⁴¹ de bátran kifejtette véleményét a *Mit fizet a dolgozó nő, ha boldogulni akar?*⁴² című anketon is.

A nagy vagon és a kiemelkedő társadalmi presztízis mellett Herzog Erzsébetnek biztosan nem kellett volna munkát vállalnia. Részben viszont ezáltal tekinthetett magára olyan személyként, aki hasznos tagja lehet a polgári társadalomnak, ráadásul egy olyan időszakban, amelyben – ahogy azt a Szepes Mária-idézetben is láttuk – a család már fenyegetve érezte társadalmi és gazdasági pozícióit. Herzog Erzsébet azonban a nők és a zsidóság egyetemi tanulmányait korlátozó jogszabályok ellenére is megtalálta annak a lehetőségét, hogy orvosi diplomát szerezzen és hivatást vállaljon, ráadásul a legelesettebb rétegek gyógyítását tűzte ki céljául. Életpályája egy fontos példa a főnemesiség megváltozott szerepére és egyben a női orvosok egyre fontosabb feladatvállalására a gyógyításban.

FORRÁSOK

Archives Cantonales Vaudoises, Lausanne (ACV)

K XIII 371/37. Université de Lausanne.

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

XIII.13.3 Br. Weiss Alfonzné Herzog Erzsébet iratai, 1854–1939.

Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Levéltár (PTE EL)

VIII.105.d. Magyar királyi Erzsébet Tudományegyetem, Orvosi Kar és intézeteinek iratanyaga, tanulmányi iratok.

Universität Bern Universitätsarchiv, Bern (UBU)

Matrikelbücher der Universität Bern, 1805–1930.

<http://www.archivwissenschaft.ch/uab/matrikel-w.html> – utolsó letöltés: 2025. május 12.

Az Est, 1936.

Magyarság, 1936.

Orvosi Hetilap, 1929.

Pécsi Napló, 1926.

Pesti Napló, 1936.

N. N. 1929: Egyesületi élet. *Magyar Pszichológiai Szemle* (2.) 3–4. 193–198.

Szepes Mária 2017: *Emberek és jelmezek*. (2. jav. kiad.) Budapest

⁴¹ *Az Est* 1936. március 17. 8; *Pesti Napló* 1936. január 22. 14; *Magyarság* 1936. március 15.

⁴² *Pesti Napló* 1936. április 26. 6.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Borgos Anna 2018: *Holnaplányok. Nők a pszichoanalízis budapesti iskolájában*. Budapest.
- Karsai Elek – Szinai Miklós 1961: A Weiss Manfréd-vagyon német kézbe kerülésének története. *Századok* (95.) 4–5. 680–719.
- Konrád Miklós 2014: *Zsidóságon innen és túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig*. Budapest.
- Kövér György 2002: M. L. Herzog & Comp. Három nemzedék öröksége. In: Kövér György: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Budapest, 62–73.
- Langer, Emily 2020: Martha Nierenberg, Holocaust Survivor Who Sought to Reclaim Looted Family Art Collection, Dies at 96. *The Washington Post* August 5, 2020. https://www.washingtonpost.com/local/obituaries/martha-nierenberg-holocaust-survivor-who-sought-to-reclaim-looted-family-art-collection-dies-at-96/2020/08/05/fdf749d8-d580-11ea-930e-d88518c57dcc_story.html – utolsó letöltés: 2025. május 12.
- Lengvári István 2008: A pécsi Magyar királyi Erzsébet Tudományegyetem Orvostudományi Karának női hallgatói (1919–1945). In: Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter (szerk.): *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára*. Budapest, 395–405.
- Lengvári István 2012: „Papírforma szerint talán én volnék a legkvalifikáltabb, de hát ez ma kevés az üdvösségre.” Protekciókérések Pekár Mihály pécsi orvostudományi professzor levelezésében. *Korall* 50. 202–216.
- Lengvári István 2021: Az Erzsébet Tudományegyetem orvostanhallgatóinak társadalmi összetétele az 1920-as években. In: Ujváry Gábor (szerk.): *Trianon és a magyar felsőoktatás 4*. Budapest, 219–229.
- Lengvári István 2023: Az Erzsébet Tudományegyetem rövid története. *Per Aspera ad Astra* (10.) 1–2. 18–25. <https://doi.org/10.15170/PAAA.2023.10.01.02>.
- Molnár László 2010: Felvételi korlátozások és érvényesülésük a budapesti Orvostudományi Egyetemen 1920–1949 között. In: Kissné Bognár Krisztina – Molnár László – Osváth Zsolt (szerk.): *Az egyetemi felvételi rendszer változásai a 20. században*. (A Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség kiadványai 4.) Budapest, 109–127.
- Papp Barbara – Sipos Balázs 2017: *Modern, diplomás nő a Horthy-korban*. Budapest.
- Radványi Orsolya 2015–2016: Műtárgyemerkítési kísérletek a II. világháború árnyékában. Adalékok a Herzog-gyűjtemény háttéréhez. *Szépművészeti Múzeum Közleményei. Bulletin Du Musée Hongrois Des Beaux-Arts* 120–121. 223–242.
- Ujváry Gábor 2010: A felsőoktatási felvétel szabályozásai a két világháború között Magyarországon. In: Kissné Bognár Krisztina – Molnár László – Osváth Zsolt (szerk.): *Az egyetemi felvételi rendszer változásai a 20. században*. (A Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség kiadványai 4.) Budapest, 9–23.
- W. Herzog Erzsébet 1934: Psychotherapiás nyaraltatási kísérletek neurotikus és kriminális tendenciájú gyermekeken. *Orvosképzés* (24.) 4. különszám. 159–162.
- W. Herzog Erzsébet 1935: Gyermekkori neuropathiás és kriminopathiás állapotok orvosi kezelése. *Gyógyászat* (75.) 33–34. 529.
- W. Herzog Erzsébet – György Júlia 1936: Adatok a gyermekkori kedélybetegségek ok-, kór- és gyógytanához. *Budapesti Orvosi Újság* (34.) 4. 75–80.

Ring Orsolya

A kultúra politikává válása*

A tiszaföldvári Hajnóczy József Gimnázium irodalmi színpadának története (1965–1967)

A jelen tanulmányban bemutatott diákszínpad története nem egyszerűen egy tanár és diákjai története, hanem egy olyan kulturális gyakorlat vizsgálata, amely a Kádár-rendszer konszolidációs időszakában egyszerre működött a hivatalos kultúrpolitika keretein belül és kívül. Az elemzés fő kérdése, hogy miként vált egy kezdetben ártalmatlan irodalmi színpad olyan jelenséggé, amellyel a kultúrpolitika legmagasabb szintjén foglalkoztak, és amelyet végül betiltottak.

A vizsgálat elméleti keretét két egymást kiegészítő koncepció alkotja: Pierre Bourdieu kulturális tőke fogalma¹ és James C. Scott rejtett forgatókönyv (*hidden transcripts*) elmélete.² Bourdieu szerint a kulturális tőke olyan készségekben, tudásokban és diszpozíciókban testesül meg, amelyek társadalmi előnyökké alakíthatóak.³ A tiszaföldvári eset lehetőséget ad annak vizsgálatára, hogy egy vidéki gimnázium keretei között hogyan alakult ki olyan kulturális gyakorlat, amely hosszú távon ilyen tőkévé vált a résztvevők számára. A kérdés azonban nemcsak az, hogy ebben az esetben működött-e a kulturális tőke felhalmozása, hanem az is, hogy a résztvevők hogyan értelmezik utólag ezt a folyamatot, és milyen jelentést tulajdonítanak neki hatvan év távlatából.

Scott szerint minden hatalmi viszonyrendszerben létezik egy nyilvános és egy rejtett forgatókönyv. A nyilvános az, amit a hatalom elvár és engedélyez, a rejtett pedig az, amit egyes csoportok a színpad mögött kommunikálnak. Scott elméletének kulcsa, hogy a rejtett forgatókönyv ritkán jelenik meg nyílt konfrontációként – inkább olyan taktikai manőverekben nyilvánul meg, amelyek látzólag a hivatalos keretek között maradnak, de valójában túlmutatnak azokon.⁴ A tiszaföldvári színpad esetében azt vizsgálom, hogy egy hivatalosan támogatott

* A kutatás a *Hidányzó színháztörténetek* (NKFI-137873) projekt részeként készült. Köszönet illeti az egykori Hajnóczy Irodalmi Színpad valamennyi tagját, akik megosztották történeteiket és hozzájárultak azok rögzítéséhez. Külön köszönet illeti Venczelné Polgár Annát, aki fáradhatatlanul gyűjtötte a lehetséges interjúalanyok elérhetőségeit, Béres Máriát, a Tiszazugi Földrajzi Múzeum vezetőjét, illetve Ferenczy Györgyöt, a Hajnóczy József Gimnázium egykori igazgatóját. Ugyancsak köszönet illeti Bucz Magort, Bucz Hunor fiát. A vele készített interjú nagyon sok szempontból segített megismerni azt az alkotási folyamatot, amely Bucz Hunor sajátja volt.

¹ Bourdieu 1978: 34–47.

² Scott 1990: 4.

³ Bourdieu 1978: 34–47.

⁴ Scott 1990: 4–8.

kulturális tevékenység miként válhatott az ellenállás eszközévé anélkül, hogy nyíltan szembeszállt volna a rendszerrel.

A tanulmány elsődlegesen 2023-ban készült *oral history*-interjúkra épül. Ez kettős kihívást jelent: egyrészt ezek az interjúk jelentik szinte az egyetlen elérhető forrást az események rekonstruálásához, másrészt azonban esetünkben maga az emlékezeti folyamat is az elemzés tárgya. Nem csupán azt kérdezzük, mi történt, hanem azt is, hogyan, és miért éppen így emlékeznek erre. A visszaemlékezések szükségszerűen szelektívek és konstrukciószerűek. Az egykori résztvevők hatvan év elteltével tekintenek vissza egy olyan korszakra, amely időközben történelemmé lett. Emlékeiket mind a későbbi történések ismerete, mind pedig az 1960-as évekről azóta kialakult narratívák is befolyásolják.⁵ A szintén rendelkezésre álló állambiztonsági megfigyelési dokumentumok egy másik perspektívát kínálnak, de ezek is erős forráskritikát igényelnek, hiszen az eseményeket a megfigyelők szemszögéből mutatják be, márpedig ők elsősorban a potenciális problémákat keresték. A dokumentumok nyelvezete, hangsúlyai és kiválasztott részletei tükrözik a rendszer logikáját és félelmeit, ezért nem objektív beszámolók, hanem a hatalom narratívájának a részei.⁶

A forráshelyzet különösen problematikus az amatőr színjátszó csoportok esetében. A korabeli politikai hatalom ugyanis ezeket élesen elkülönítve kezelte a hivatalos színházaktól, így az utóbbiakat felügyelő minisztérium vagy az állampárt irataiban nem, vagy csak említés szintjén szerepeltek. Hivatalos körülmények között nem archiválták tevékenységüket, műsoraikat, fellépési helyszíneiket, sőt a csoportok tagjairól is csak szórványos feljegyzésekkel rendelkezünk. Az amatőr színjátszókkal kapcsolatban a hatalom csupán azon események emlékeit találta rögzítésre érdemesnek, amelyek általában valamilyen problémás, beavatkozást igénylő ügghöz kapcsolódtak. Így maradtak fenn azok az ügynökjelentések, amelyeket Bucz Hunor tiszaföldvári tevékenységéről rögzített a korabeli állambiztonság. A Népművelési Intézet – a Kádár-rendszer amatőr művészeti mozgalmainak meghatározó háttérintézménye – archívuma jelenleg nem kutatható, és ez tovább nehezíti a helyzetet.⁷ A szórványosan fennmaradt hivatalos források és az *oral history*-interjúk együttes használata ennek ellenére lehetővé teszi a többperspektívás elemzést, miközben rámutat arra, hogy minden forrás saját korlátokkal és torzításokkal rendelkezik.

TÖRTÉNETI ÉS TÁRSADALMI KONTEXTUS

A Hajnóczy Irodalmi Színpad történetének megértéséhez elengedhetetlen a korabeli kultúrpolitikai környezet ismerete. Bár a diktatórikus rendszerek sajátossága, hogy megszüntetik a kulturális élet sokszínűségét, az 1956 utáni Kádár-rendszer

⁵ Assmann 1999: 56–58; Halbwachs 2000: 34–47; Horváth 2011; Kovács 2011.

⁶ Erről bővebben: Horváth 2016: 69–71; Takács 2024: 6–10.

⁷ Kalmár 2025: 221–222.

számos területen javulást hozott az 1950-es évek elejéhez képest: a kultúrát már nem az ideológiai befolyásolás egyetlen, hanem csak az egyik eszközeként kezelte.⁸

A hatvanas évekre a kultúra irányításában az adminisztratív intézkedések dominanciáját felváltották a kifinomult manipulációs módszerek. A korszak színházi retorikája olyan rendszert alakított ki, amelyben a közvetlen cenzúra helyett egyre inkább az önkorrekcióra épülő kontroll érvényesült. A hivatalos ideológia egyre inkább rituális szerepet kapott: ha valamiről a hatalom birtokosai kijelentették, hogy szocialista, akkor azzal beemelték a támogatott alkotások közé, anélkül, hogy ez minden esetben valódi tartalmi kontrollt jelentett volna.⁹

A Kádár-korszakban az amatőr színtársulatok mellett országszerte elterjedtek az irodalmi színpadok, amelyek jellemzően versválogatásokat adtak elő. Ezeknek a korabeli művelődéspolitikát az a szerepet szánta, hogy hozzájáruljanak az irodalmat értő és szerető, rendszeresen olvasó emberek kineveléséhez. Az 1960–1970-es évek amatőr színházai olyan közösségi és láthatatlan munkát végeztek, amely túlmutatott a pusztán művészeti tevékenységen.¹⁰

Scott rejtett forgatókönyv elméletének szempontjából a Hajnóczy Irodalmi Színpad pontosan ebbe az ellentmondásos térbe illeszkedett: olyan tevékenységet folytatott, amely a hivatalos kultúrpolitika céljaival látszólag összhangban állt, miközben lehetőséget teremtett az intézményes keretek szokásos lehetőségein túlmutató kulturális gyakorlatokra is. Ez a kettősség általánosan jellemezte a Kádár-rendszer kulturális tereit: a hivatalos támogatottság és az autonóm jelentésteremtés közötti finom egyensúlyt kellett megtalálni.

A HELYSZÍN

A tiszaföldvári Hajnóczy József Gimnázium 1947-es alapítása óta a Tiszazug kulturális központjaként működött. Az iskola különleges társadalmi funkcióval rendelkezett: elsősorban a környék paraszti származású fiataljainak biztosított hozzáférést a középfokú oktatáshoz, megteremtve ezáltal a társadalmi mobilitás lehetőségét. A gimnazisták jelentős része olyan családokból érkezett, ahol a szülők mezőgazdasági vagy ipari munkát végeztek, és a gyermek volt az első, aki középfokú végzettséghez jutott. Ez a körülmény különös jelentőséget adott minden, az iskola falain belül zajló kulturális tevékenységnek.¹¹

Az iskola 1950-ben vette fel Hajnóczy nevét – ez a választás minden rendszernek megfelelt: „nem tudnak belekötni, mártír volt”.¹² Ez a pragmatikus névválasztás jól jelzi azt a túlélési stratégiát, amelyet a vidéki intézmények kénytelenek voltak alkalmazni a változó politikai környezetben. Az 1956-os forradalom

⁸ Kalmár 1998: 149.

⁹ Imre 2010.

¹⁰ Ring 2025: 113.

¹¹ Tyihák 1997.

¹² Interjú 2023a.

jelentős hatást gyakorolt az iskola életére; a megtorlások során több tanárt őrizetbe vettek, rámutatva arra, hogy a gimnázium korántsem volt elszigetelt a politikai konfliktusoktól.¹³

Az 1960-as évek második felére sajátos helyzet alakult ki. A vidéki települések kulturális intézményei paradox pozícióba kerültek: egyrészt elvárás volt velük szemben, hogy szolgálják a szocialista kultúra terjesztését, másrészt azonban a központi felügyelet kevésbé szigorúan működött, mint a fővárosban és a nagyobb városokban. A hatalom képviselői a konfliktusok feltűnésmentes rendezésében voltak érdekelték, és „összekötetésekkel, gesztusokkal, a lojalitás nyilvánításával meg lehetett kerülni a szabályokat, kiskapukat lehetett találni”.¹⁴ Ez lehetőséget teremtett olyan kezdeményezések számára, amelyek a hivatalos kereteken belül maradvá új tartalmakat próbáltak ki. A gimnázium tehát nem egyszerűen kedvező környezetet biztosított az újításokhoz, hanem sokkal inkább egy olyan intézményi keret volt, amelyben a társadalmi mobilitás vágyai, a kulturális lehetőségek és a politikai elvárások összetett feszültségrendszere alakult ki.

Bucz Hunor 1965-ös érkezése előtt már létezett egy helyi értelmiségi közeg és egy működő irodalmi színpad, amelynek előzményei az 1962–1963-as tanévre nyúltak vissza, amikor a résztvevők elsősorban versválogatásokat és egyfelvonásos színműveket mutattak be.¹⁵ Ez a korai működés azonban még a hagyományos kereteken belül zajlott – olyan kulturális tevékenységként, amely problémamentesen illeszkedett a hivatalos elvárásokhoz.¹⁶ A kérdés az, hogy miként alakult át ez az ártalmatlan kulturális gyakorlat olyan jelenséggé, amely végül a kultúrpolitikai figyelem középpontjába került, és hogy ki és hogyan tudta ezeket az adottságokat felhasználni.

A HAJNÓCZY IRODALMI SZÍNPAD – A KEZDETEK

Bucz Hunor 1965 őszén érkezett Tiszaföldvára frissen végzett magyartanárként a debreceni egyetemről, feleségével, Czigány Edittel együtt, aki angolt tanított. A visszaemlékezések szerint lendületes egyénisége, újszerű tanítási stílusa gyorsan magával ragadta a gimnazistákat.¹⁷ Pedagógiai megközelítése már ekkor sajátos volt: az irodalomtanítást nem a kánon mechanikus közvetítéseként, hanem élő, értelmezést igénylő folyamatként fogta fel. Pedagógiai filozófiájának központi eleme volt a mély háttértudásra épülő tanítás. Tanítványai visszaemlékezése szerint a fiatal házaspár megjelenése nagy változást hozott az iskola életébe.

A közösségteremtés iránti vágy Bucz Hunor személyes élettörténetében gyökerezett. Fia, Magor visszaemlékezése szerint apja „hamar elvesztette a szüleit, és

¹³ Interjú 2023a.

¹⁴ Interjú 2023a.

¹⁵ Borza 1964: 16.

¹⁶ Szabó 1997: 115.

¹⁷ Kalmár–Ring 2025: 61.

valahogy ez a családeszmény nagyon intenzíven benne élt [...] már a tanításban is nagyon azt kereste, hogy hogyan tudna egy összetartó közösséget létrehozni”. Emellett számára a művészet nem elkülönült szférát jelentett, hanem „nagyon természetes ősi létezési formát”. A színházi munka és a pedagógia nála szervesen összefonódott: „a színház igazi lényegét valahol a közösségteremtésben és a tanításon keresztül fedezte föl”.¹⁸ Ez a szemlélet határozta meg egész tiszaföldvári működését is.

Az újszerű tanítási módszerek gyorsan feltűnést keltettek. Tanítványai visszaemlékezése szerint: „ahogy ő előadta az Ady-verseket, meg az elemzést, hogy valami fantasztikus volt”.¹⁹ Pedagógiai megközelítése a diákok irodalomhoz való viszonyában is változást hozott: „megtanított bennünket a versszeretetre, versértésre”.²⁰

Bucz Hunor vezetése alatt a korábban működő irodalmi színpad munkája minőségileg átalakult. A Színpad újjászervezése már az 1965–1966-os tanév októberében megkezdődött. A toborzás folyamata egyben tudatos szelekciót is jelentett: Bucz olyan diákokat keresett, akik hosszabb távú elkötelezettségre voltak hajlandóak. A Színpad egyik tagja így emlékezett vissza a kapcsolatfelvételre: „[...] gyorsan meglátta mindenkiben a lehetőségeket, hogy kit, milyen témában, vagy milyen csoportba, vagy hova lehet beilleszteni.”²¹

A próbák atmoszférája különleges volt: „[...] olyan nagyon barátiak voltak. Tehát nem is emlékszem olyanra, hogy [...] mint egy rendező, hogy valaki csúnyán beszélt volna, vagy ha valaki nem tudta rögtön a dolgot.”²² Ez a közös figyelemre épülő munka olyan közösségi kompetenciákat fejlesztett, amelyek túlmutattak a színházi tevékenységen, és általános társadalmi tökévé váltak. A próbamunkát alapvetően beszélgetések, nem pedig hagyományos rendezői utasítások jellemezték. „Mindig egy beszélgetésből indult ki [...] alapvető gesztusokból, irányokból, térhasználatból.”²³ A munkamódszer következetes volt: a vezető ragaszkodott ahhoz, hogy mindig mindenki ott legyen a hosszú és intenzív próbákon.²⁴ Tanítványai szerint „gyakorlatilag mindig volt finomítás. Azért érződött, hogy [...] az előadás közeledtével azért már volt benne egy drukk, és akkor olyankor azért erőteljesebben mondta a magáét.”²⁵ A szigorúság ellenére a hangulat jó maradt: „[...] sose haragudtunk, hanem boldogan jöttünk!”²⁶ Többen kiemelték, hogy Bucz Hunor különös figyelmet fordított a versek előadására: „De amikor a versnek az előadása volt, akkor annak komolyan kellett lenni”.²⁷

¹⁸ Interjú 2023d.

¹⁹ Interjú 2023a.

²⁰ Interjú 2023a.

²¹ Szabó 1997: 115–116; Interjú 2023c.

²² Interjú 2023b.

²³ Interjú 2023d.

²⁴ Interjú 2023a.

²⁵ Interjú 2023a.

²⁶ Interjú 2023a.

²⁷ Interjú 2023a.

Bucz Hunor térhasználata szimbolikus jelentőségű volt: „[...] a bal oldalon, ahol a szív oldala van, egy fokkal hangsúlyosabbak a jelenetek, és az onnan való érkezés egy fokkal hangsúlyosabb.”²⁸ Ez az architektonikus színházi szemlélet minden rendezését jellemezte.

A FESZÜLTSEGEK ÉS A HATALOM BEAVATKOZÁSÁNAK KEZDETEI

A visszaemlékezések idealizált képe mögött árnyaltabb valóság húzódik. A hatalom fellépése az irodalmi színpad tevékenysége ellen nem a végső betiltáskor jelentkezett először, hanem már Bucz Hunor érkezésekor kialakult, majd fokozatosan vált egyre erőteljesebbé. A tantestület és főként a szülők egy része szkeptikusan fogadta az újításokat: „[...] abban az időben nagyon rossz szemmel néztek órájuk. Ezek miatt a dolgaik miatt, amiket az iskolába is bevitték, meg iskolán kívül ezekkel a színi körökkel.”²⁹ Ez az ellenállás mélyebb gyökerű volt, mint egy egyszerű pedagógiai nézeteltérés. Bucz Hunor módszerei – a lakásában tartott beszélgetések, a diákokkal ápolat baráti viszony, az intenzív közösségépítés – átlépték a hagyományos tanári szerepfelfogás határait. A konzervatív pedagógiai környezetben mindez gyanúsnak tűnt.

Az állambiztonság is megfigyelte Bucz Hunort és feleségét, ami azt jelzi, hogy tevékenységüket már korán politikai kockázatként értékelték. A megfigyelés kiterjedt tanári munkásságukra, a Színpad működésére, nyugati kapcsolataikra és közösségépítő tevékenységükre egyaránt. Az állambiztonság bevonása magyarázza a fokozatos adminisztratív akadályoztatást és azt, hogy miért vált egyre nehezebbé a Színpad működése.³⁰

A politikai nyomás korán és konkrétan jelentkezett. Ez új megvilágításba helyezi a történetet: Bucz Hunor körül nem csupán helyi, pedagógiai konfliktus alakult ki, hanem kezdeményezése a rendszer érdeklődését és rosszallását is kiváltotta. Czigány Edit esetében ez különösen nyilvánvaló volt: „második osztályban [...] összevonták ezt a két osztályt, és Hunor miatt elvették a feleségétől az osztályát, és [...] az angol nyelvet is elvették tőle”.³¹ Ez a lépés egyértelmű figyelmeztető jelzés volt: a házaspár tevékenysége nem marad következmények nélkül. Nem nyílt korlátozásról volt tehát szó, hanem apró akadályok sorozatáról, amelyek mögött azonban már hivatalos döntések álltak.

Az állambiztonság bevonása arra is fényt vet, hogy a Bucz házaspár lakása miért vált különleges téré, ahol másképp lehetett viselkedni.³² Ez nem csupán spontán közösségépítés volt, hanem tudatos stratégia: a magántér használata olyan beszélgetésekre és tevékenységekre adott lehetőséget, amelyek a hivatalos

²⁸ Interjú 2023d.

²⁹ Interjú 2023b.

³⁰ ÁBTL 3.1.2. M-29086 Kovács; uo. M-36555 Szabó Sára.

³¹ Interjú 2023a.

³² ÁBTL M-36555 Szabó Sára.

közegben nem történhettek meg. Ugyanakkor ez a kettősség jelzi, hogy ők maguk is tudatában voltak annak, mit szabad és mit nem a nyilvánosság előtt. Az állambiztonság figyelmének ismeretében ez a feszültség új dimenziót kapott: nem csupán helyi érdekellentétekről volt szó, hanem a rendszer egészét érintő konfliktusról.

A SZÍNPAD MŰKÖDÉSE ÉS A KORAI REPERTOÁR (1965–1966)

A Hajnóczy Irodalmi Színpad első nyilvános szereplése 1965. december 12-én, a *Szabadság, szerelem* című Petőfi-esten történt. Ez az előadás nemcsak kronológiai értelemben jelentette a kezdetet, hanem egyfajta programnyilatkozatnak is tekinthető. Bucz Hunor tudatosan szakított a Petőfi-recepció hagyományos formáival: a köztudatban élő, ünnepélyes pátoossal átszótt Petőfi-kép helyett a költő mélyebb, érzékenyebb vonásait igyekezett megmutatni.³³

Ez a megközelítés azonban korántsem volt olyan ártatlan, mint első látásra tűnhet. Egy egykori diák így emlékezett vissza: „[...] már mi, akik azért így többet foglalkoztunk irodalmi dolgokkal, azért már többet tudtunk róla [...], de azok, akik akkor találkoztak vele először, azok először megdöbbenek a nyíltságon, az őszinteségen, amit ő tudott képviselni.”³⁴ A nyíltság és őszinteség hangsúlyozása árulkodó: azt sugallja, hogy a hagyományos Petőfi-értelmezés nem minden esetben volt őszinte. A Petőfi-estek egyfajta élő irodalomórák voltak, ahol a diákok aktív szerepet kaptak a szövegek értelmezésében.

Az 1966 februárjában bemutatott *Humorzsák* című farsangi est esetében nem az irodalmi élmény mélysége, hanem a közösségépítő erő állt a középpontban. A három felvonásból álló műsor kortárs szerzők műveiből építkezett, és jelentős szerepet kaptak benne a zenés-táncos elemek is.³⁵ Ez a produkció olyan sikeres volt, hogy „ennek az estnek kapcsán alakult meg a gimnáziumnak a zenekara”, amely később a *Ki mit tud?*-on is szerepelt.³⁶ Ez a fejlemény mutatja, hogy a Színpad túllépett az irodalmi keretek szorosan vett határain.

Az 1966-os Őszi szvit 4 tételben³⁷ és a *Váci Mihály-est*³⁸ már a második évad érettségét mutatták. Ezekben az összeállításokban József Attila, Babits Mihály, Nagy László, Nicolas Guillen, Örkény István, Weöres Sándor és Váci Mihály művei alkottak egységet. A *Váci Mihály-est* különösen emlékezetes volt, mert azon a költő személyesen is megjelent: „[...] ő eljött, följött a színpadra, hát ez mi, hát ez micsoda élmény! Fantasztikus élmény volt!”³⁹ Ez a találkozás többet

³³ Szabó 1997: 116; hiaszt.hu/szabadsag-szerelem-petofi-est-hajnoczy – utolsó letöltés: 2025. május 12.; Interjú 2023b.

³⁴ Interjú 2023a.

³⁵ Szabó 1997: 117; hiaszt.hu/humorzsak-2/ – utolsó letöltés: 2025. május 12.

³⁶ Interjú 2023a.

³⁷ Szabó 1997: 119; hiaszt.hu/oszi-szvit-4-tetelben-2/ – utolsó letöltés: 2025. május 12.

³⁸ hiaszt.hu/vaci-mihaly-est-2/ – utolsó letöltés: 2025. május 12.

³⁹ Interjú 2023a.

jelentett egy egyszerű szerzői estnél. Váci Mihály az 1960-as években olyan költő volt, aki a hivatalos támogatottság mellett is megőrizte kritikus hangját.⁴⁰ Jelenléte legitimálta a diákok törekvéseit: egy elismert költő méltánylása azt üzenete, hogy amit csinálnak, az értékes és fontos.

A próbákön szintén szokatlan módszerrel zajlott a munka. „Mindig egy beszélgetésből indult ki [...] alapvető gesztusokból, irányokból, térhasználatból.”⁴¹ A hagyományos rendezői utasítások helyett beszélgetések zajlottak, ami egyfajta demokratizálási kísérletnek tűnik. A hierarchikus viszonyok – tanár-diák, rendező-színész – átmenetileg lágyultak, bár ez nem jelentette a hierarchiák teljes felszámolását: Bucz maradt a vezető, a diákok pedig a követők.⁴²

A repertoár összeállítása azt mutatja, hogy Bucz Hunor tudatosan egyensúlyozott a hivatalosan elfogadott és a kísérletező elemek között. A klasszikus szerzők (Petőfi, József Attila) biztosították a fedezetet, míg a kortárs vagy problematikusabb alkotók lehetőséget adtak árnyaltabb mondanivalók közvetítésére. Ez a stratégia már a korai időszakban tartalmazta azt a logikát, amely később a *Görögök eke* konfliktusához vezetett: egy olyan rejtett forgatókönyv működését, amely a hivatalos kultúrpolitika keretein belül maradvá túl is mutatott azokon.

AZ ORSZÁGOS SIKER ÉS A NÖVEKVŐ FIGYELEM

A második évad fordulópontot hozott a csoport fejlődésében. A *Medvetánc*cal való szereplés a kisújszállási Móricz Diáknapokon és az egri Gárdonyi Diáknapokon országos figyelmet keltett. Az utóbbin egyedül a Hajnóczy Irodalmi Színpad kapott aranyérmet. Bucz Hunorral rádióműsor készült, és egy ifjúsági műsorban részletet mutattak be a *Medvetánc*ból.⁴³ Ez a siker bekapcsolta a csoportot az országos kulturális hálózatba, és egyidejűleg kiemelte a helyi védelem biztonságát övezetéből. Az elismerések nyomán megnövekedett médiafigyelem ambivalens következményekkel járt. Egyrészt legitimálta a csoport tevékenységét – egy hivatalos versenyen nyert aranyérmet nehezen lehetett kritizálni, másrészt azonban felkeltette a kultúrpolitikai apparátus figyelmét is. Ez a jelenség jól illeszthető a rejtett forgatókönyv elméletbe: amíg a tevékenység helyi szinten maradt, addig viszonylag észrevétlenül működhetett, de amint országos láthatóságot kapott, átlépett egy kritikus küszöböt.

A visszaemlékezések szerint Bucz Hunor rendszeresen vitte a csoportot színházi előadásokra: „Pestre volt bérletünk az Operába. Hát milyen nagy dolog, milyen nagyon nagy dolog, és fővállalták azt a bizonyos vasárnapot, hogy velünk legyenek.”⁴⁴ Az előadások mellett a Dunakanyarba és a Felső-Tisza-vidékre

⁴⁰ Szabó 1997: 119–120.

⁴¹ Szabó: 1997: 117–118; Interjú 2023d.

⁴² Interjú 2023a.

⁴³ Szabó: 1997: 120.

⁴⁴ Interjú 2023b.

szervezett táborok szintén a kulturális élmények bővítését szolgálták.⁴⁵ A kirándulás során Bucz felhasználta széles kapcsolati hálóját: „minden településen megtalálta valahogy az ismerősöket templomokban, iskolákban, akikkel Debrecenben ő jó ismeretséget kötött”.⁴⁶

Ezek a tevékenységek együttesen mutatják, hogy a kulturális tőke felhalmozása sokrétű volt: a diákok nemcsak színházi tapasztalatokat szereztek, hanem hozzáfértek a magas kultúra intézményeihez, valamint olyan társadalmi és kulturális kapcsolatokhoz, amelyek társadalmi háttérük alapján egyébként nem (feltétlen) lettek volna elérhetőek a számukra. A táborok és kirándulások során pedig olyan intenzív közösségi élményeket szereztek, amelyek túlmutattak az iskolai keretek szokásos lehetőségein. Ez a dinamika jól megfigyelhető a repertoár változásában is. Míg a korai időszakban a műsorválasztás viszonylag óvatos volt, idővel egyre merészebbé vált. Az országos elismerés egyfajta felhatalmazásként működött: ha egy hivatalos verseny díjazza a munkájukat, akkor az, amit csinálnak, helyes és támogatandó. Végül az *Óriástök* és a *Görgös eke* kiválasztása már egyértelműen átlépte a rejtett forgatókönyv határait.

A HATÁRÁTLEPÉS

Rákosi Gergely *Óriástök* című művének – az 1950-es évek szatírájának – 1966-os színpadra állítása jelentette azt a pontot, ahol a tiszaföldvári színpad véglegesen kilépett korábbi védett teréből. A mű választása nem volt véletlen. Debreczeni Tibornak, a Népművelési Intézet egykori munkatársának visszaemlékezése szerint ő maga inspirálta Bucz Hunort: „[...] ráadásul én bukkantam az írásra, és olvastam fel hangosan Hunornak is. Ő meg rögtön színjátékká formálta”.⁴⁷

Az ugyanebben az évben bemutatott *Görgös eke* történetének feldolgozása során Bucz gondos előkészítő munkát végzett. Felhasználta forgatókönyvéhez Kovács András szövegét éppen úgy, mint az *Újítók Lapjában* közölt dokumentumokat.⁴⁸ Kovács András *Nehéz emberek* című filmje már korábban feldolgozta a témát,⁴⁹ ami újabb legitimációt jelentett. A politikai érzékenység tudatos volt.⁵⁰ A visszaemlékezések szerint Bucz Hunor világosan megfogalmazta a koncepciót: „mennél jobban kifigurázzuk azt az álláspontot, azt a korszakot, meg azt az

⁴⁵ Szabó 1997: 118.

⁴⁶ Interjú 2023c.

⁴⁷ Debreczeni 2012: 39.

⁴⁸ A Szabó István által feltalált görgös ekében a kormánylemez szabadon forgó görgő helyettesítette, csökkentve ezzel a vonóerő-szükségletet. A megoldás felkeltette a külföldi érdeklődését, a hazai szakma azonban minden lehetséges módon nehezítette a széles körű gyakorlatba vételt. <https://www.sztnh.gov.hu/hu/magyar-feltalalok-es-talalmanyaik/mozgokepek-a-magyar-technika-tortenetebol/1956-szabo-istvan-gorg-0> – utolsó letöltés: 2025. május 12.

⁴⁹ <https://nfi.hu/alapfilmek-1/alapfilmek-filmek/dokumentumfilm/nehez-emberek.html> – utolsó letöltés: 2025. május 12.

⁵⁰ Szabó 1997: 122.

álláspontot, azt a hülyeséget...”⁵¹ Ez a megfogalmazás arra utal, hogy Bucz tisztában volt azzal, mit csinál. Nem véletlenül választotta ezt a formát: a humor és a szatíra révén olyan társadalmi feszültségeket lehetett artikulálni, amelyek a hivatalos diskurzusban nem kaphattak hangot. A politikai kontextus különös jelentőséget adott annak a ténynek, hogy a hagyományos nehézkeket a Szovjetunióból vásárolta az ország.⁵² A szovjet importfüggőség kritikája – még ha burkolt formában is – egyértelműen politikai állásfoglalás volt.

Bucz Hunor „a különböző szövegeket úgy szerkesztette egybe, hogy a dokumentumtoratórium mondanója általános érvényűvé váljék: a hatalomba is beépült érdekszövetségek akadályozzák Magyarország gazdasági-technikai fejlődését”.⁵³ Ez a megfogalmazás már nem a múlt kritikája volt, hanem a jelen rendszer bírálata. Az előkészítés során Bucz minden lehetséges legitimációs eszközt felsorakoztatott: a feltaláló támogatását, a korábbi filmes feldolgozást, a dokumentumok hitelességét. A *Görgös eke* előadása tehát nem egyszerű művészeti döntés volt, hanem tudatos politikai gesztus. A kérdés az, hogy Bucz Hunor mennyire mérte fel ennek a döntésnek a kockázatait, esetleg tudatosan vállalta-e a konfrontációt, mert úgy gondolta, hogy bizonyos dolgokat ki kell mondani, függetlenül a következményektől.

A DEBRECENI BEMUTATÓ – SIKER ÉS FORDULÓPONT

A *Görgös eke* debreceni bemutatója 1967 őszén váratlan visszhangot keltett. A darab fogadtatása szokatlanul lelkes volt: „[...] a közönség már az előadás közben is morajlott, a végén pedig tapsviharban tört ki, az alkotókat nem akarták leengedni a színpadról.”⁵⁴ Debreczeni Tibor visszaemlékezése szerint az előadás emlékezetes és korszakos jelentőségű volt.⁵⁵ Azonban éppen ez a hangos siker bizonyult problematikusnak.

A visszaemlékezések szerint a produkció végén „a nézőtérről aztán egy bizonytalanból egyre erősebbre váltó nagy taps hangzott”,⁵⁶ mutatva, hogy az, ami a színpadon elhangzott, politikai reakciókat váltott ki. A jelenlévő hivatalos személyek viselkedése figyelmeztető jelnek bizonyult. „Amikor elkezdődött az előadás, ugye az első 10 perc után [...] az első sorokban ülők közül a sok ilyen meghívott vendég, akit hát ugye párt és tagok voltak főleg, meg a városi vezetők [...] szépen mentek kifelé a színházból”.⁵⁷ Ez a kivonulás egyértelmű jelzésnek számított a helyi politikai vezetés részéről.

⁵¹ Interjú 2023a.

⁵² Debreczeni 2012: 39.

⁵³ Szabó 1997: 122.

⁵⁴ Interjú 2023a.

⁵⁵ Debreczeni 2012: 37.

⁵⁶ Interjú 2023a.

⁵⁷ Interjú 2023a.

A szakma kezdetben elismeréssel fogadta az előadást. Székely György színházi szakember „a bemutatót színháztörténeti jelentőségűnek ítélte”.⁵⁸ A *Szolnok Megyei Néplap* kritikusa szerint „Bucz Hunor számos ötletet vonultat fel az egy órás játék folyamán [...] és elgondolásai Piscatorig és az avantgárd munkásszínházig nyúlnak vissza”.⁵⁹ Ugyanakkor az egyik kritika külön kiemelte, hogy „teljes mértékben sikerült elkerülniük a politikai kétértelműség veszélyeit”,⁶⁰ ami arra utal, hogy a kritikusok felismerték a lehetséges problémákat.

A hangulat azonban gyorsan megváltozott. Debreczeni Tibor szerint már a hazafelé vezető vonaton „az ijedelem megjelenni látszott a vezetők körében [...] arról beszélgettek: valóban jó-e a *Görgös eke*, nem volt-e túl hangos a siker”. Ez a fordulat jól illusztrálja a Kádár-rendszer kultúrpolitikájának működését. Debreczeni „csiki-csuki játéknak” nevezte ezt a logikát, amelyben jelentős szerepet játszott a kiszámíthatatlanság.⁶¹

A debreceni bemutató megmutatta, hogy egy kulturális esemény sikere nem feltétlenül előnyös a szervezők számára. Ez volt az a pont, ahol a burkolt kritika túl nyilvánossá vált, és ezáltal politikai kérdéssé alakult át. A problémát nem az előadás minősége jelentette, hanem az, hogy túl nagy figyelmet keltett, és túl egyértelmű politikai reakciókat váltott ki.

A BETILTÁS FOKOZATOS ELŐKÉSZÍTÉSE

A debreceni siker után a Színpad helyzete fokozatosan romlott. 1967 folyamán egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a *Görgös eke* sikerének híre eljutott a kultúrpolitika legmagasabb szintjeire is. A betiltás azonban nem egy csapásra történt, hanem fokozatos adminisztratív akadályoztatás formájában valósult meg. A folyamat jól dokumentáltan mutatja a Kádár-rendszer puha kontrolljának működését. Debreczeni Tibor részletesen beszámol arról, hogy „akkor, nem tudni, kik, rosszat szimatoltak, s nem engedélyezték a helyi előadást. Egy rendeletre hivatkozva azt hiányolták, hogy nincs a tanácstól »betanulási engedélyük«. Majd bekérték a forgatókönyvet, és szövegbeli módosításra utasították a rendezőt.” A korlátozások köre egyre bővült. „Miután pedig ki akartak mozdulni a községből, hogy eleget tegyenek a meghívásoknak, nem kaptak engedélyt a járástól. Megakadályozták azt is, hogy bemutakozhassanak Szegeden.”⁶² A helyi tanács művelődési osztálya nem adta ki az engedélyeket, ami azt eredményezte, hogy a korábbi országos siker ellenére a csoport gyakorlatilag működésképtelenné vált.

⁵⁸ Debreczeni 2012: 38.

⁵⁹ Véjé 1967: Görgös-eke oratórium. A tiszaföldvári irodalmi színpad illegális bemutatója. *Szolnok Megyei Néplap* 1967. november 28. 3.

⁶⁰ M. G. 1967: A „Görgös-eke oratórium”. Vastapsot kapott a tiszaföldvári irodalmi színpad. *Szolnok Megyei Néplap* 1967. november 7. 7.

⁶¹ Debreczeni 2012: 38.

⁶² Debreczeni 2012: 38.

A korabeli sajtó viszonyulása is jól tükrözi ezt a fokozatos változást. Míg november 7-én a *Szolnok Megyei Néplap* még teljes elismeréssel írt a tiszaföldvári együttesről,⁶³ addig november 28-án ugyanez a lap már illegális bemutatóról beszélt, mivel a helyi engedélyek hiányoztak.⁶⁴ Ez a folyamat jól illusztrálja, hogy a hatalom hogyan használja az adminisztratív eszközöket a nem kívánatos tevékenységek elfojtására. Nem kellett nyíltan kimondani, hogy politikai okokból tiltják be a Színpadot – elegendő volt a betanulási engedély hiányára hivatkozni, vagy egyszerűen nem kiadni a szükséges papírokat. Az egyik diák így emlékezett vissza az eseményekre: „[...] egyszer csak behívtak bennünket [...] hogy az *Óriástök* előadása elmarad, és akkor onnantól kezdve Hunorral nem igazán találkozunk órán se.”⁶⁵ Az „egyszer csak” megfogalmazás arról árulkodik, hogy a diákok számára váratlanul érkezett a döntés, bár a felnőttek már korábban is érezték a nyomást.

KÖVETKEZMÉNYEK

A tiszaföldvári színpad ellehetetlenítése jól illeszkedik abba a mintába, amely szerint a kultúrpolitikai apparátus nem nyílt represszióval, hanem adminisztratív eszközökkel számolt fel nem kívánatos kezdeményezéseket. A hatalom képviselői a konfliktusok feltűnésmentes rendezésében voltak érdekelték: először az engedélyezési eljárások váltak bonyolultabbá, majd megszűnt a támogatás, végül pedig egyértelművé vált, hogy a további aktivitás nem kívánatos.

Bucz Hunor a betiltás után a fővárosba került, ahol tovább folytatta színházi munkáját. Először a Csepeli Munkásotthonban tevékenykedett, majd megalapította a napjainkban is működő Térszínházat. Ez a folytonosság mutatja, hogy nem adta fel színházi és pedagógiai vízióját, sőt, a tapasztalatok révén még érettebb formában valósította meg azt.

A résztvevő diákok számára az irodalmi színpad életre szóló élményt jelentett. A kulturális tőke felhalmozásának hosszú távú hatásai jól nyomon követhetők: többen az egyetemen is bekapcsolódtak a színjátszásba, és későbbi életútjukban is meghatározó maradt a színházi élmények iránti fogékonyság. Ez igazolja Bourdieu elméletét: a kulturális tőke valóban átalakítható társadalmi és kulturális előnyökre. Bucz Hunor tanítványai olyan kulturális kompetenciákra tettek szert, amelyek idővel társadalmi előnyökké alakulhattak, és ez különösen jelentősnek bizonyult egy olyan környezetben, amelyben a diákok nagyobbik része paraszti vagy munkáscsaládból származott.

⁶³ M. G. 1967: A „Görgös-eke oratórium”. Vastapsot kapott a tiszaföldvári irodalmi színpad. *Szolnok Megyei Néplap* 1967. november 7. 7.

⁶⁴ Véjé 1967: Görgös-eke oratórium. A tiszaföldvári irodalmi színpad illegális bemutatója. *Szolnok Megyei Néplap* 1967. november 28. 3.

⁶⁵ Interjú 2023a.

A helyi közösségre gyakorolt hatás szintén meghatározó volt. Tiszaföldvár emlékezetében az irodalmi színpad kiemelt fontosságú maradt, rövid ideig tartó működése ellenére is mély nyomot hagyott a város kulturális tudatában. Ez arra utal, hogy a résztvevők és a közösség számára olyan pozitív referencia maradt, amely befolyásolta a későbbi kulturális gyakorlatokat. A Bucz Hunor távozása után keletkezett űrt a szintén jelentős színházi munkát végző Szabó András töltötte be. Ez biztosította, hogy a Bucz Hunor által elindított folyamatok ne szakadjanak meg teljesen, igaz, a korábbi intenzitást már soha nem érték el, és a kockázatvállalás mértéke is csökkent.

A betiltás több volt, mint egy konkrét csoport ellehetetlenítése; jelzésértékű döntésként megmutatta, hol húzódnak a kulturális tolerancia határai a Kádár-rendszerben, és hogyan válhat egy kulturális produkció politikai kérdéssé.

* * *

A Hajnóczy József Gimnázium irodalmi színpadának története megmutatja, hogyan működött a kulturális tőke felhalmozása és a rejtett forgatókönyv logikája a Kádár-rendszerben. Az eset jól illusztrálja, hogy egy hivatalosan támogatott kulturális tevékenység miként válhatott a burkolt ellenállás eszközévé, miközben a résztvevők számára valódi kulturális és társadalmi előnyöket biztosított. A Színpad sikeresen működött, amíg helyi szinten maradt és a hivatalos kánonon belül mozgott. Az *Óriástök* és még inkább a *Görgös eke* előadása azonban átlépte ezt a határt: túl nyilvánossá vált, túl egyértelmű politikai reakciókat váltott ki. A betiltás nem nyílt represszió volt, hanem a Kádár-rendszerre jellemző módon, fokozatos adminisztratív akadályoztatással, a valódi konfrontáció elkerülésével ért cél.

Az *oral history*-interjúk elemzése rámutat az emlékezet szelektív működésére. A visszaemlékezések három narratívába szerveződtek: a karizma, a közösség és a tragédia narratívájába, amelyek együttesen depolitizálták az eseményeket. A karizma narratívája egyrészt tükrözi Bucz Hunor valódi személyiségét, másrészt legitimálja a résztvevők akkori döntéseit, hiszen egy karizmatikus tanár követése természetes emberi reakció. A visszaemlékezők narratívája egy harmonikus közösség képét rajzolja fel. A tragédia narratívája a befejezést hirtelen, váratlan eseményként látja. Az, amit az interjúk elhallgatnak, ugyanolyan fontos, mint amit elmondanak. Senki sem beszélt belső konfliktusokról, a politikai kockázatok tudatosságáról, és a helyi közösség negatív reakcióiról is alig hallunk. Ezek a hiányok nem feltétlenül tudatos elhallgatások, de módszertani szempontból fontos figyelembe venni őket, hiszen az eltelt 60 év átformálta a múltat.

A tiszaföldvári színpad története nem csupán egy helyi kulturális kezdeményezésről szól. Olyan kulturális gyakorlat példája, amely a Kádár-rendszer konszolidációs időszakában egyszerre működött a hivatalos kultúrpolitika keretein belül és azokon túl. A történet megmutatja, hogyan alakulhattak ki olyan terek, ahol a kulturális tőke felhalmozása mellett a társadalmi és politikai kérdések is kifejeződhetek – egészen addig a pontig, amikor ez a tevékenység már túlzottan láthatóvá vált.

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTTL)

3.1.2. M-29086 Kovács.

3.1.2. ÁBTTL M-36555 Szabó Sára.

Interjú 2023a: Csoportos interjú a Hajnóczy József Irodalmi Színpad egykori tagjaival, készítette Ring Orsolya és Kalmár Balázs. (Az interjú felvétele elérhető: <https://hiaszt.hu/hajnoczy-irodalmi-szinpad/> – utolsó letöltés: 2025. július 6.)

Interjú 2023b: Interjú Németh Erzsébettel, a Hajnóczy József Irodalmi Színpad egykori tagjával, készítette Ring Orsolya és Kalmár Balázs. (Az interjú felvétele elérhető: <https://hiaszt.hu/hajnoczy-irodalmi-szinpad/> – utolsó letöltés: 2025. május 6.)

Interjú 2023c: Interjú Székács Károllyal, a Hajnóczy József Irodalmi Színpad egykori tagjával, készítette Ring Orsolya és Kalmár Balázs. (Az interjú felvétele elérhető: <https://hiaszt.hu/hajnoczy-irodalmi-szinpad/> – utolsó letöltés: 2025. május 6.)

Interjú 2023d: Interjú Bucz Magorral, Bucz Hunor fiával, a Térszínház jelenlegi igazgatójával és művészeti vezetőjével, készítette Ring Orsolya és Kalmár Balázs. (Az interjú felvétele elérhető: <https://hiaszt.hu/hajnoczy-irodalmi-szinpad/> – utolsó letöltés: 2025. május 6.)

Szolnok Megyei Néplap, 1967.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Assmann, Jan 1999: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest.

Borza Márta 1964: *A tiszaföldvári Hajnóczy József Gimnázium története 1947-től 1964-ig*. (Készült az Országos Középiskolai Tanulmányi Versenyre 1963–64-ben történelemből.) Tiszaföldvár.

Bourdieu, Pierre 1978: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. (Ford. Ádám Péter, Ferge Zsuzsa, Léderer Pál.) Budapest.

Debreczeni Tibor 2012: *Történet pedig. Egy Corvin téri népművelő a puha diktatúrában 1966–1989*. Budapest.

Halbwachs, Maurice 2000: *A kollektív emlékezet*. (Ford. Sujtó László.) Budapest.

Horváth Sándor 2011: Muszáj interjúzni? Az oral history mint nyilvános és/vagy szakszerű történelem. *Forrás* (43.) 7–8. 21–38.

Horváth Sándor 2016: Az álruhás király: a (fel)jelentés mint az érdekérvényesítés eszköze a Kádár-kor hajnalán. *Korall* (17.) 64. 69–89.

Imre Zoltán 2010: A Kádár-korszak színházi retorikája és a hatalomgyakorlás módoszatai. *Színház.net* <https://dossziek.szin haz.net/10/imre-zoltan-a-kadar-korszak-szinhazi-retorikaja-es-a-hatalomgyakorlas-modozatai> – utolsó letöltés: 2025. május 6.

Kalmár Balázs 2025: Emlékezet és felejtés határán. A Népművelési Intézet anyagai és kutatóságának problémái. In: Imre Zoltán – Kalmár Balázs – Ring Orsolya – Sándor

- Panka – Schuller Gabriella (szerk.): *Hiányzó színháztörténetek. Fejezetek az 1960–1970-es évek „amatőr” színházainak történeteiből.* Pécs, 221–233.
- Kalmár Balázs – Ring Orsolya 2025: Láthatóság és színháztörténet. Egy kutatás tapasztalatai. In: Imre Zoltán – Kalmár Balázs – Ring Orsolya – Sándor Panka – Schuller Gabriella (szerk.): *Hiányzó színháztörténetek. Fejezetek az 1960–1970-es évek „amatőr” színházainak történeteiből.* Pécs, 57–68.
- Kalmár Melinda 1998: *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája.* Budapest.
- Kovács Éva 2011: A narratív módszertanok politikája. *Forrás* (43.) 7–8. 3–20.
- Ring Orsolya 2025: Munkásszínhátszás, amatőrök, „alternatív” színház? In: Imre Zoltán – Kalmár Balázs – Ring Orsolya – Sándor Panka – Schuller Gabriella (szerk.): *Hiányzó színháztörténetek. Fejezetek az 1960–1970-es évek „amatőr” színházainak történeteiből.* Pécs, 102–117.
- Scott, James C. 1990: *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts.* New Haven.
- Szabó János 1997: Volt egyszer egy diákszínpad – Petőfitől a betiltásig. In: Ferenczi György – Kis Istvánné – Szlankó István – Tyihák Ernő (szerk.): *A Tiszaöldvári Hajnóczy József Gimnázium és Szakközépiskola jubileumi évkönyve.* Tiszaöldvár, 115–124.
- Takács Tibor 2024: *Ügynökök, informátorok, jelentések. Az állambiztonsági besúgóhálózat története.* Budapest.
- Tyihák Ernő 1997: Az indulás hősi korszaka. In: Ferenczi György – Kis Istvánné – Szlankó István – Tyihák Ernő (szerk.): *A Tiszaöldvári Hajnóczy József Gimnázium és Szakközépiskola jubileumi évkönyve.* Tiszaöldvár, 29–39.

Koltai Gábor

Panaszkodunk, tehát vagyunk

Az állampártnak írt panaszlevelek a rendszerváltás előestéjén

- „– Állandóan a bajok, a panaszok, a siránkozások!
– Minden hozzám tartozik, mindenért vállalom a felelősséget,
és minden rajtam csattan!
– Tele vagyok energiával, csak ennek az energiának semmiféle
célja és értelme nincs...”

A mottóban megidézett, Koltai Róbert sziporkázó improvizációs szerepjátékával megformált figurára a középkorúak és idősebbek biztosan emlékeznek. A fiatalabbak kedvéért: „Illetékes elvtárs” mindenhez értett, mindenért felelt, legfőbb feladata pedig az volt, hogy minden kérdésre és panaszra reagáljon. Az 1980-as évek második felétől a *Rádiókabaré*-ban több éven át nagy sikerrel műsorra vitt paródia egy agresszív stílusú, mellébeszélő, használhatatlan tanácsokat adó pártkatonára képét mutatta be. A siker nem volt véletlen, sokan ráismerhettek ebben az antihősben olyan kortárs politikai szereplőkre, akik a hatalmi elit tagjaként hozták az állampolgárok életét meghatározó döntéseket, vagy épp közvetlen környezetükben (lakó- vagy munkahelyükön) bírtak befolyással.

A figura létrejötté kapcsolódott ahhoz a nyolcvanas években egyre gyorsabban változó politikai-gazdasági-társadalmi környezethez, amelyben a lakosságot már egyre kevésbé elégítette ki a mindennapi problémák magyarázatakor a pártvezetők hírműsorokban, újságokban és más nyilvános fórumokon megjelenő mondandója. Ez már az az időszak, amikor lehetőség volt a médiában a karcosabb megszólalásokra (gondoljunk csak a kabarék tekintetében Hofi Géza vagy Sándor György műsoraira), illetve – ugyan a nyilvánosságtól elzárva, de – a különféle ellenzéki csoportosulások is szerveződni kezdtek. A nyolcvanas évekre a magyar gazdaság komoly válságba került, az évtized elején az államcsőd is fenyegette, emelkedtek a fogyasztói árak, 1988-ban pedig bevezetésre került az általános forgalmi adó és a személyi jövedelemadó. Mindez, érthető okokból, komoly aggodalmat keltett a megelőző években viszonylagos jóléthez szokott lakosságban. De vajon ebben a környezetben – amikor még senki sem tudta, hogy az évtizedek óta regnáló diktatúra utolsó éveiben járunk – kihez fordultak panaszukkal az állampolgárok?

A pártfegyelméssel foglalkozó vizsgálataimat követő kutatásomban¹ ismét a pártállam/állampárt működését és a hétköznapi emberek elnyomó rendszeren

* „Illetékes elvtárs” jellemző mondatai a *Rádiókabaré*-ból. Köszönöm Csizmadia Péternek az ötletet!

¹ Koltai 2018.

belüli lehetőségeit, mozgásterét kívánom elemezni, ezúttal egy eddig itthon kevésbé kutatott téma, a média, illetve a hatalom képviselőihez írt fővárosi panaszleveleken keresztül. Jelen tanulmányban ez utóbbi területet veszem górcső alá: a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Budapesti Pártbizottságának az 1980-as évek második felében írt leveleket elemzem. Friss kutatásról lévén szó, néhány példa és a forrásanyag bemutatása mellett elsősorban az új szakirodalom és a kutatási módszerek felvázolására, illetve a problémafelvetésre fókuszálok, amely irányt adhat majd a részletesebb empirikus elemzéseknek.

HISTORIOGRÁFIAI ELŐZMÉNYEK

„A szocializmus szellemébe pártfogoljanak egy idős-beteges és a nyugdíj korhatárán álló személyt.”²

Az autokrata vagy diktatórikus rendszerek megéleltörténetének a kutatása Nyugaton már több évtizedes hagyományra tekint vissza, de immár az egykori szocialista tömb országokban, így hazánkban is egyre inkább bevett témának számít, főként a 2000-es évek elejétől, és ezt számos remek könyv és szakcikk is bizonyítja.³ A nemzetközi és a hazai kutatások homlokterében nem feltétlenül ugyanazok a kutatói kérdések álltak, hiszen az egyes régiók történelmének különbözősége, a történetírói iskolák eltérő megközelítései, valamint a rendelkezésre álló forrásadottságok okán más-más témák élveztek prioritást Nyugaton, illetve a szovjet blokk utódállamaiban.

Az állampolgárok és a hatalom interakcióiban – a különféle elnyomó rezsimekkel foglalkozó történettudományi irányzatok mentén – eltérő forrásokra támaszkodó interpretációk születtek az elmúlt évtizedekben. Nagyon leegyszerűsítve ez a következőket jelenti. Az ún. totalitárius irányzat képviselői a titkosszolgálati iratokra koncentráltak, a mindennapok megélésénél pedig az áldozatiságot, illetve az elnyomást hangsúlyozták. Az *Alltagsgeschichte*⁴ képviselői ezzel szemben aktív állampolgárokat feltételeztek ezen időszakban is, és a hivatalos iratok helyett az egodokumentumok feltárására, valamint *oral history*-interjúk készítésére törekedtek, ezáltal hangot adva az átlagemberek mindennapi tapasztalatainak. Az 1990-es évektől a társadalomtörténeti irányultságú angolszász szovjetológia legismertebb képviselője, Sheila Fitzpatrick – áthangszerelve a korábbi ún. revizionista megközelítést, amely marxista alapon a társadalmi csoportok vizsgálatára fókuszált – immár az új kultúratörténettől⁵ inspirálva, szintén a mindennapok elemzésére helyezte a hangsúlyt. Ő és követői, szemben az

² BFL XXXV.1.h. 9. ő. e. A. I.-né kérelme, 1984. január 23.

³ A vonatkozó nemzetközi és hazai szakirodalmat korábban részletesen ismerttettem: Koltai 2018: 21–48; lásd még: Horváth 2006; Apor 2008; újabban: Polyák 2022: 17–41.

⁴ Az *Alltagsgeschichte*től lásd például: Lüdtke (ed.) 1995 [1989]; Polyák 2022: 17–30.

⁵ Erről bővebben: Horváth 2006.

Alltagsgeschichte képviselőivel, nem vetették el a hivatalos források, így például az állampárt saját iratainak használatát, hanem inkább azok dekonstrukciójára hívták fel a figyelmet.⁶

Mint említettem, napjainkban már Magyarországon is bizonyította létjogosultságát az a megközelítés, amely azt vizsgálja, milyen lehetőségei voltak a diktatúrában az állampolgároknak, illetve miként éltek meg mindennapjaikat. Mindemellett jócskán vannak feltáratlan vagy kevéssé kutatott területek a hazai jelenkortörténet-írásban. Még mindig viszonylag keveset tudunk arról, hogy a rezsim vezetői milyen forrásokból tájékozódtak, amikor az állampolgárok *valós* véleményére voltak kíváncsiak. Szintén alaposabb feltárást kíván annak elemzése, hogy a hatalom különböző szintjein miként kommunikáltak a hozzájuk fordulókkal, ami egyfelől a diktatúra (bürokráciájának) működésébe nyújthat betekintést, másfelől – és társadalomtörténeti szempontból ez érdekesebb – megvilágíthatja, milyen területeken reméltek segítséget a lakosok az állampárttól, illetve milyen kérdésekben nem félték közvetlenül kommunikálni a hatalom képviselőivel.

Ilyesfajta vizsgálatokat már végeztek külföldön, de korántsem mondható, hogy ez lenne a diktatúrák történeti vizsgálatának a fő csapásiránya. A már említett Fitzpatrick több munkájában is elemezte az általa „nyilvános levelek”-nek nevezett irományok (*public letters*) és a nyilvános véleményalkotás (*public opinion*) kérdéskörét, kísérletet téve azok tipizálására, de említhető itt Sarah Davies, Jan Plamper és François-Xavier Nérard munkássága is.⁷ E kutatások jelentős eredménye, amire már az eddigi hazai vizsgálatok is támaszkodtak, hogy a „nyilvános levelek” a diktatúrák fenntartásának az eszközei voltak, hiszen általuk jobban megismerhető és kezelhető volt az állampolgárok elégedetlensége.

Magyarországon eddig inkább csak elszórt tanulmányok foglalkoztak a szocialista rendszer különböző szerveihez intézett lakossági levelekkel, kérelmekkel, panaszokkal,⁸ illetve elvételek jelentek meg forráskiadványok a pártvezetőkhöz írott

⁶ Témába vágó fontosabb munkák: Fitzpatrick 1999, 2005; Fitzpatrick–Gellately (eds) 1997; Fitzpatrick (ed.) 2000; Fitzpatrick–Geyer (eds) 2008.

⁷ Lásd például: Fitzpatrick 1996a, 1996b, 2009; Davies 1997; Plamper 2009; Nérard 2004; a téma fontos tanulmánykötete: Corner (ed.) 2009.

⁸ A szocialista korszak hazai kutatási témái közül a panaszügyek leginkább a földosztás és a kollektivizálás kapcsán váltak az elemzés tárgyává, lásd erre vonatkozóan a Vidéktörténeti Támaszcsoport kiadványait (például: Csikós–Kiss–Ö. Kovács [szerk.] 2017), illetve Ö. Kovács József monográfiáját (Ö. Kovács 2012). Szintén a kollektivizálás kapcsán, részint újságoknak írt panaszos leveleket vizsgált Farkas Gyöngyi (Farkas 2016). Olyan publikációkat, amelyek kifejezetten a panaszügyek feldolgozását tűzték ki célul, már jóval kevesebbet találunk. Kovács Csaba szintén a kollektivizálással kapcsolatos, a Földművelésügyi Minisztériumhoz érkezett panaszleveleket elemezte az 1950–1960-as évekből (Kovács 2013). Ispán Ágota írásában a Központi Népi Ellenőrzési Bizottsághoz, azon belül két helyi szervezethez érkezett bejelentéseket és panaszokat vizsgálta 1968–1989 között (Ispán 2014). Majtényi György a Kádár Jánosnak címzett, Kádár páncélszekrényében megőrzött leveleket mutatta be (Majtényi 2021). Grexa Izabella tanulmánya a szakszervezethez forduló női panaszosok beadványait elemezte az 1970-es évekből (Grexá 2023). A témával legfrissebben Farkas Gyöngyi – publikálás előtt álló – előadása foglalkozott a Hajnal István Kör 2024. évi konferenciáján, amelyben az Országos Piackutató Intézet 1980-as évekbeli kérdőíves felméréséhez fűzött, a fizetővendég-szolgáltatással kapcsolatos

levelekből válogatva.⁹ A téma szisztematikus, monografikus igényű feldolgozása még várat magára;¹⁰ kifejezetten a rendszerváltást megelőző évek vizsgálatára vonatkozó kutatással sem találkoztam eddig, így reményeim szerint kutatásom érdemben egészítheti ki a szocialista rendszerről kapott eddigi eredményeket.

LEVÉLTÁRI TEREPKUTATÁS VERSUS A „DIKTÁTOR DILEMMÁJA”

„Elkeseredésemben úgy éreztem, hogy a Bp. VII. Tanács VB Általános Elnökhelyetteséhez fordulok bizalmasan mint ember az emberhez, elvtárshoz, pedagógushoz, igazságom védelmében!”¹¹

Jelen kutatást Sheila Fitzpatrick írásain kívül Martin K. Dimitrov friss összehasonlító vizsgálatai inspirálták. A bolgár származású, 1989-ben az USA-ba kivándorolt politológus írásai Magyarországon szinte ismeretlenek, pedig kurrens politikai, illetve történeti témákat vizsgál innovatív módon.¹² Legújabb – számomra is csak nemrég hozzáférhetővé vált – könyvében¹³ az ún. *archival ethnography* módszerével a politikai gazdaságtani irodalomból ismert „diktátor dilemmája” megoldására keresi a választ. Mivel a probléma és a módszer is érdekes, iránymutató és újdonságként hat, a következőkben részletesebben szólok róluk, miközben vázolom Dimitrov lényegi kutatási megállapításait.

A szerző kérdésfeltevésében a diktatúrák működését a politikai gazdaságtan felől közelítő Ronald Wintrobe-ra támaszkodik, aki 1998-as munkájában fogalmazta meg „a diktátor dilemmájá”-t.¹⁴ Ez azt jelenti, hogy hiába van teljhatalma egy uralkodónak, politikusnak vagy hatalmi klikknek, ezek mégsem láthatnak bele az állampolgárok fejébe, vagyis sohasem tudhatják, hogy azért imádják-e őket, mert muszáj nekik, vagy valóban őszinte hittel rajonganak értük. Mivel nincs pontos képük a polgári elégedetlenség mértékéről – hiszen a lakosság fél a hatalomtól, ezért nem őszinte vele –, emiatt alapvetően bizalmatlanok. Ez egyre erősebb represszióba torkollhat, amelynek egy váratlan puccs vethet végett. Ha a diktátor mégis bízik a népben, elindulhat egy enyhülési folyamat, amelynek végeredményeként azonban idővel a rendszer már nem lesz elég erős ahhoz, hogy megvédje

panaszleveleket mutatta be. Megemlítenéd végül Pajor Emília cikke, aki nem a panaszügyekre, hanem a levelezőmozgalom rendszerére fókuszált a *Szabad Nép* levelező rovatának elemzésekor (Pajor 2012).

⁹ Huszár (szerk.) 2002; Kő-Nagy (szerk.) 2002.

¹⁰ A feljelenítő levelek is az állampolgári véleményalkotás – sajátos – eszközei, de ezekkel jelen kutatásban csak érintőlegesen foglalkozom. E témában viszont már született monográfia, Horváth Sándor tollából. Horváth 2017.

¹¹ BFL XXXV.1.h. 9. ó. e. B. M. panasza, 1984. február 4.

¹² Dimitrov 2013, 2014a, 2014b, 2023a.

¹³ Dimitrov 2023a.

¹⁴ Wintrobe 1998.

magát, és előbb-utóbb megbukik. Wintrobe szerint a „diktátor dilemmája” emiatt megoldhatatlan, a diktatórikus rezsimek ezért viszonylag rövid életűek.¹⁵

Martin K. Dimitrov szerint ez kétségkívül inspiratív elmélet, de nem ad magyarázatot a hatalmukat több évtizeden át fenntartó kommunista diktatúrákra. A kérdése ezért az, mit tudtak ezek a rezsimek, hogy hosszú időn át képesek voltak hatalmon maradni. Dimitrov ezt legfrissebb könyvében úgy vizsgálja, hogy az 1949 óta fennálló kínai kommunista államot a II. világháború utáni közép- és kelet-európai kommunista diktatúrákkal, kiemelten a bolgárral hasonlítja össze.¹⁶ Szerinte más autoriter rendszerekhez képest azért maradhattak fenn tovább az egypárti kommunista diktatúrák, mert képesek voltak arra, hogy minél több releváns információt szerezzenek állampolgáraik valós gondolatairól. A Wintrobe-tétel ugyan végül érvényre jutott Bulgáriában, valamint a közép- és kelet-európai államokban, hiszen a kommunista rezsimek ezen országok (és a Szovjetunió) gazdaságának összeomlásával párhuzamosan szűntek meg. Dimitrov szerint viszont a kínai rendszer azért működik még napjainkban is, mert a gazdasági kihívásokhoz való sikeres adaptáción túl – már az internet előtt is – rengeteg hasznos információt gyűjtött össze a lakosságáról, amelyet hatékonyan alkalmaz a rezsim működtetéséhez, mind a mai napig.

De a hatékony információszerzés önmagában természetesen nem magyarázat, ezért Dimitrov megvizsgálja annak gyakorlatát is. Ehhez körülbelül száz interjú készítése, hasonló mennyiségű memoár elolvasása mellett nyolc ország harminc levéltári gyűjteményének több ezer iratát nézte át. Az egypárti kommunista rezsimek a szerző szerint számos mechanizmust fejlesztettek ki a „diktátor dilemmája”-nak enyhítésére. Egyfelől felhasználták információszerzésre a titkoszolgálatokat, de általuk főleg a politikai ellenfeleket tudták megfigyelni és féken tartani. A lakosság csendes, nagy többségének véleményéhez más utakon próbáltak hozzájutni, így például igyekeztek ösztönözni az önkéntes véleménynyilvánítást. Ezt természetesen a megszólalók csak korlátozott mértékben tehették, hiszen a rendszer politikai alapvetéseit nem lehetett megkérdőjelezni.

A lakossági megnyilatkozás egyik formája az volt, amikor különféle közvélemény-kutatásokkal mérték fel a hangulatukat, véleményüket. Kifejezetten

¹⁵ Wintrobe három tényezőt említ, ami befolyásolja a diktátor iránti lojalitást: ezek az elnyomás mértéke, az ország gazdasági teljesítménye, valamint a lojalitás ára (mennyibe kerülnek a jóléti intézkedések). Balás Gábor és Kiss Gábor megfogalmazásában: „Wintrobe szerint az elnyomás növelése egy darabig ugyan hozzájárul a lojalitás emelkedéséhez, azonban egy bizonyos szint felett újabb jóléti intézkedések vagy a gazdasági teljesítmény javulása nélkül nem érhető el további javulás, ugyanis az emberek belefásulnak az elnyomásba, annak további növelése pedig a lojalitás csökkenésével jár. Ekkor a diktátornak a hatalom növeléséhez a költségvetési korlátját kell kitolnia a bevételei növelésével, ami viszont csak a megfelelő gazdasági teljesítmény mellett lehetséges.” Balás–Kiss 2012: 21.

¹⁶ Ennek egyfelől emocionális/nyelvi oka van, másfelől – és ez a tudományos érve – azért lehet összehasonlítani ezt a két diktatúrát és érvényes megállapításokat tenni a működésükről, mert ezen országok területén nem állomásozott külföldi megszálló hadsereg (Bulgáriából 1947-ben ugyanis kivonultak a szovjetek). Bővebben: Dimitrov 2023b.

e célra hoztak létre állami intézményeket.¹⁷ De idővel az a tapasztalat szűrődött le a rendszer működtetőiben, hogy még itt sem igazán őszinték az állampolgárok, ugyanis gyakorta azt válaszolták, amit szerintük elvártak tőlük. Ezért sokkal értékesebb forrásnak számítottak a hatalomnak írt lakossági levelek, ezek vizsgálata teszi ki Dimitrov munkájának fő részét. A szerző úgy véli, amikor a polgárok olyan szolgáltatásokat és juttatásokat kértek a kormányzattól, mint a jobb lakhatási körülmények biztosítása, a munkahelyük megtartása, a bérük vagy nyugdíjuk emelése, akkor nem hazudtak. Ennélfogva a rezsimek számára ez az információszerzési mód volt – az említett másik kettővel kiegészítve – a legmegfelelőbb módszer ahhoz, hogy felmérjék a lakosság elégedettségi szintjének a valós mértékét. A felsorolt példái meggyőzőek és a tömeges források elemzése okán hihető magyarázatot is adnak. Talán csak egy komolyabb hiányérzetünk lehet, ugyanis a különféle – pártszervezeti, tanácsi, munkahelyi – hangulatjelentések szintén a lakosság véleményét voltak hivatottak szondázni, ilyen jellegű iratokról Dimitrov viszont nem tesz említést.¹⁸

De milyen módszer is ez a Dimitrov által használt *archival ethnography*? Még nem találkoztam a kifejezéssel magyar történeti munkában, pedig a nemzetközi porondon az elmúlt másfél évtizedben sokan írtak róla, igaz, inkább politológiai, valamint etnográfiai-antropológiai művekben.¹⁹ Legjobb tudomásom szerint a fogalomnak még nincs is szabványos magyar fordítása. A hazai néprajzi szakirodalomban a közelmúltban Bednárík János mutatta be a *történeti etnográfia*val kapcsolatos kurrens német vitákat.²⁰ Ezekben megjelenik a *történeti terepmunka* fogalma, illetve a *néprajzkutató/antropológus a levéltárban* tematika, de a felsorolt példákban és Bednárík értelemzésében is hangsúlyosabb a néprajzi jelleg, mint Dimitrovnál, aki inkább az elmélyülés, alapos levéltári forrásfeltárás kapcsán emeli ki az etnográfiai jelleget. Azt azonban fontos jelezni, hogy a német esetekben és Dimitrovnál is meghatározó a történetírás antropológiai fordulatával hozott szemlélet, az alsóbb társadalmi csoportok, a mindennapok vizsgálata, a mikrotörténelemhez hasonlító megközelítésmód, és itt további részletezés helyett visszautalok a korábban már említett új kultúratörténetre.

A kurrens angolszász magyarázatok szerint az *archival ethnography* a levéltárakban végzett kutatómunkát, a forrásfeltárást antropológiai terepmunkaként

¹⁷ Hazai példával illusztrálva: ilyen volt a Magyar Közvéleménykutató Intézet vagy a Farkas Gyöngyi által vizsgált Országos Piackutató Intézet.

¹⁸ A magyarországi kommunista párt információs és hangulatjelentéseiről, illetve a kapcsolatos forráskritikáról: Koltai 2006; Katona–Rácz (szerk.) 2010; Polyák 2023.

¹⁹ Egy, a *Routledge Companions* sorozatban megjelent antropológiai összefoglaló külön fejezetet is szentelt a témának: Decker–McKinlay 2020.

²⁰ A szerző egyúttal jelzi azt is, hogy Magyarországon ezekre a vitákra csekély a reflexió (Bednárík 2016). A *levéltári néprajz* kifejezést az 1950–1960-as években használták német területen, de alapvetően ez a levéltárban végzett néprajzi adatgyűjtést jelentette. Bárh Dániel az 1960-as években Magyarországon is kibontakozó irányzatot *levéltári történeti folklorisztikaként* említi (Bárh 2012b: 15). A néprajz és történettudomány kapcsolatáról lásd például: Bárh 2012a. Említendő még a történeti antropológia kapcsán: Sebők (szerk.) 2000.

láttatja.²¹ Ennek során a kutató nemcsak a keresett iratok tartalmát igyekszik megismerni a levéltári terepen, hanem azt is, hogy a már csak az archívumokból megismerhető közösségekről képet adó dokumentumok miként maradtak fenn, azokat a levéltárosok milyen módon rendezték, selejtezték, illetve tették hozzáférhetővé. További – bár korántsem újszerű – szempontként azt is elemzik, hogy az iratok kinek, milyen célból készültek, és mit mondhatnak el a dokumentum tényleges tartalmán túl arról, hogyan terjedhetett a bennük található információ. A kutatás fókuszába egyfelől a korábban elhanyagolt társadalmi csoportok és aktorok kerülnek (ez szintén nem újdonság), másfelől a kutatók kifejezetten olyan iratokat keresnek, amelyek nem a nyilvánosság számára készültek. Ezek mellett ugyanolyan fontosak a fennmaradt pizkozatok, lapszéli utasítások, jegyzetek, amelyek az irányzat képviselői szerint jól, vagy legalábbis jobban tükrözik a készítőik valós gondolatait egy végleges változatú iratnál (ez sem újdonság).²² Egyes interpretátorok az archívumi kutatási folyamatot is terepmunkaként láttatják. Ennek fontos célja – akárcsak egy kulturális antropológiai vizsgálat során – hogy a megfigyelés alanyait, esetünkben a levéltárosokat, saját „élőhelyükön” tanulmányozzák, szokásaikat, munkamódszereiket megismerjék, nem mellesleg, elnyerjék jóindulatukat, amelynek révén olyan tudásra, illetve olyan iratokra is szert tehetnek, amelyekre e rítus és kapcsolat nélkül nem lenne esélyük.²³ Kicsit ugyan sarkítottam, de mindez így is mutatja, hogy az *archival ethnography* – amelynek a *levéltári terepmunka* kifejezés adja vissza talán a legpontosabban a lényegét – esetében nem egy kardinálisan új gondolkodásmódról, úttörő irányzatról beszélhetünk, hanem alapos forráskritika, illetve különböző, a történetírás antropológiai fordulata után kialakult módszerek és megválaszolendő problémák sajátos hibridjéről.

Felmerülnek azonban a módszer kapcsán kifejezetten érdekes megfontolások is. Az irányzat képviselői abból a premisszából indulnak ki, nem alaptalanul, hogy az állami, önkormányzati fenntartású – hazai kifejezéssel – *közlevéltárak* alapvetően a mindenkori hatalom intézményei, eme jellegük pedig erősen befolyásolja azt, milyen iratokat gyűjtenek és őriznek meg.²⁴ Vagyis: ami bekerül (vagy éppen ellenkezőleg, egyáltalán nem kerül be) ezen archívumokba, amögött mindig van egy rejtett cél, amit meg kell fejtenie a kutatónak, hogy az iratot valós relevanciájával tudja kezelni. E levéltárakban még a 21. században is az állam- és közigazgatási iratok gyűjtése bír kiemelt szereppel, miközben a személyek, családok, civil szervezetek vagy a kortárs gazdasági szereplők iratai alulreprezentáltak. Ez a szituáció a levéltártudomány képviselői számára is ismert. Horváth J. András számos cikkében beszámolt erről és a nemzetközi tendenciákról a 2000-es

²¹ Ez a jellemző megjelenik a német vitában is: Bednárík 2016: 202.

²² Bővebben erről: Dimitrov 2023a, 2023b.

²³ Lásd például: Decker–McKinlay 2020.

²⁴ A téma számos más országban terítékre került, vitatkoztak róla történészek és levéltárosok. Egy friss példa, szakirodalmi áttekintéssel: Panathil 2021. Magyarországon Gyáni Gábor írása indított a kérdésben – gyors fellángolás után sajnálatos módon hamar kifulladás – vitát: Gyáni 2008.

évek elején, illetve sürgette a hazai szemléletváltást.²⁵ Bár még korántsem nevezhető általános tendenciának, de napjainkban azért már vannak e téren örvendetes fejlemények.²⁶

Visszatérve Dimitrov módszeréhez, esetében tehát nem kifejezetten az etnográfiai-antropológiai attitűd az érdekes. Kérdésselvetése a következő: milyen információkkal gazdálkodik a hatalom, mit szűr le azokból, milyen intézkedéseket tesz, hogy a lakossági elégedetlenséget kezelje. Ha csak a panaszlevelekre koncentrálnak, ezekről Dimitrov azt állapítja meg, hogy az állampártok kifejezetten fontosnak tartották a hozzájuk beérkező panaszok korrekt kezelését. Magyarán, foglalkoztak a levelekkel, válaszoltak rájuk, igyekeztek azokat – a rendszer szabta lehetőségeken és kereteken belül – megoldani. A politikai jellegű problémák esetében erről természetesen nincs szó, sőt, ezeknél érvényesült a diktatúra elnyomó jellege, a rendszerkritikus levelezők ügyét átadták a rendőrségnek vagy a titkosszolgálatnak. Dimitrov – tömeges forrásfeltáráson nyugvó – igen fontos megállapítása, hogy a panaszok számának emelkedése a rendszer iránti bizalom növekedését jelzi. Amikor a levelek száma alábbhagy, a bizalom szintje csökken, a polgárok egyre kevésbé érdekeltek a rezsim fenntartásában. Dimitrov nagyon szimpatikusan elárulja, hogy ez őt meglepte, hiszen eredeti hipotézise szerint – és az általa ismert szakirodalom is úgy vélte, hogy – a panaszok megfeleltethetőek a rendszer elleni tiltakozásokkal, azaz, amikor emelkedik az elégedetlenség például a gazdasági viszonyokkal kapcsolatban, növekszik a panaszok száma, miközben valójában ez nem igaz, épp hogy ellentétes irányú a tendencia. Dimitrov e példákat főleg Kínából hozza, de a közép- és kelet-európai kommunista pártoknál is erre jutott.

Kutatásom kezdetén magam is úgy véltem, hogy a diktatúra puhulását jelzi, hogyha egyre többen mernek panaszkodni az állampártnál. Dimitrov vizsgálati nyomán viszont immár egy másik hipotézist is tesztelni kell az iratok feltárássakor: lehet, hogy éppen a panaszok csökkenése jelzi a rendszer erjedését? A pártállam működése, illetve a rendszer fenntarthatósága szempontjából az sem érdektelen kérdés, hogy kik fordultak panasszal a párthoz: a párttagok vagy/és a pártonkívüliek? Előzetes hipotézisem szerint az 1956-ot követő megtorlás után a hatvanas években még inkább csak a párttagok mertek panasszal élni, hogy aztán a „puha diktatúra” idején, pláne a rendszerváltás táján, már egyre több pártonkívüli is jelentkezzen kérésével, problémájával. De vajon ez valóban így volt?

²⁵ Lásd például: Horváth 2010, 2012, 2017.

²⁶ Ehelyütt nincs lehetőségem a kérdés aktuális fejleményeit alaposan körbejárni, de arra szeretném felhívni az olvasók figyelmét, hogy Budapest Főváros Levéltárában (BFL) szűk két évtizede kifejezetten törekszünk a korábban nem vagy kevésbé gyűjtött, a hétköznapi emberek, illetve az egykori mindennapok jobb megismerhetőségét lehetővé tevő irattípusok (levelezések, naplók, panasz- és fegyelmi ügyek, fotók stb.) gyűjtésére. A megváltozott hozzáállást tükrözik a közelmúltban elfogadott új iratgyűjtési koncepciók: Györgyi 2020; Koltai 2020, 2022; Koltai–Ogolkuk–Berzsenyi 2023, 2024. A magániratgyűjtés friss fejleményeiről lásd továbbá: Nagy 2021a, 2021b, 2022.

FORRÁS ÉS JELLEMZŐI

„Küldjünk udvarias választ, vagy tegyünk úgy, mintha nem kaptunk volna levelet a részéről!”²⁷

A szocialista korszakban számos szervezethez fordulhattak a magyar lakosok a panaszaiikkal. Egyfelől megkereshették a rendszer különböző fajtájú és szintű intézményeit: a minisztériumokat és a Minisztertanácsot,²⁸ fordulhattak a népi ellenőrzési bizottságokhoz,²⁹ a szakszervezetekhez, a különféle tömegszervezetekhez, a tanácsokhoz, a munkahelyükhöz, és végül, de nem utolsósorban az ezeket felügyelő pártszervezetekhez, illetve közvetlenül a pártvezetőkhez is.³⁰ Másfelől a nagyobb lapok működtettek levelezőrovatot, a Magyar Rádióknak és a Magyar Televízióknak is voltak hallgatói-nézői kérdéseket bemutató, azokat megválaszoló műsorai. Természetesen a kommunikáció minden iránya szoros állampárti felügyelet alatt állt.³¹

Jelen kutatás során a budapesti lakosok 1980-as évek végi hangulatát, sérelmeit, rendszerrel kapcsolatos magatartását kívánom feltárni. E vizsgálat első nagyobb forrásanyaga a BFL-ben őrzött, az MSZMP Budapesti Pártbizottság Bejelentéseket Intéző Csoportjához érkezett „lakossági bejelentések gyűjteménye”. A huszonegy doboznyi iratanyag sajnos rendkívül hiányos az 1984 előtti évekre nézve, mindössze egyetlen doboz foglalja magában ezzel az időszakkal, a maradék az 1984–1989 közötti évek terméke. Fontos felhívni arra a figyelmet, hogy ennek oka nem a rendszerváltáskori iratmegsemmisítésekben keresendő, hanem az a magyarázata, hogy a pártiratkezelés szabályai szerint az ilyen típusú iratokat az ügy lezárása után öt évig őrizték meg, azután kiselejteztek – a jelen kutatójának nagy bánatára.³² Mindez nem azt jelenti, hogy a téma ne érdekelt volna az

²⁷ BFL XXXV.1.h. 12. ő. e. B. J.-né panasza kapcsán Kékedi György kérdése az ügyintézőhöz, 1984. november 19.

²⁸ Óriási mennyiségű forrásanyag vár feltárára a Minisztertanács Titkársága alá tartozó Panasziroda anyagában. Az 1955–1990 közötti gyűjteménybe több mint 100 iratfolyóméternyi irat tartozik a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában (MNL OL).

²⁹ Erről újabban: Rác 2023.

³⁰ Röviden ír erről: Ispán 2014: 148–149. Az MSZMP KB Iroda Bejelentéseket Intéző Alosztálya az egész országból intézett a Központi Bizottsághoz (KB) érkezett bejelentéseket. Ennek szintén hatalmas, több mint 80 iratfolyóméternyi feldolgozatlan iratanyaga van az MNL OL-ban.

³¹ A témáról lásd például: Takács 2011.

³² A megőrzés időtartama kapcsán az első rendelkezést 1961-ből találtam meg, amely mindössze egy évi őrzést írt elő az egyéni levelek, öt évit a funkcionáriusok és a közérdekű ügyek iratai kapcsán (MNL OL M-KS 288-7 107. ő. e. Az MSZMP KB Titkársága határozata a pártiratok selejtezési rendjére és a pártarchívumok felállítására, 1961. május 23.). 1970-től kezdődően a központi pártarchívumba szállítandónak ítélték meg a közérdekű bejelentések iratait, 1980-tól pedig a munkáslevelezéssel kapcsolatos statisztikákat is. Ezeket leszámítva, öt év után kiselejteztek az egyéni panaszleveleket, a funkcionáriusokkal kapcsolatos ügyiratokat pedig tíz év után (uo. 345. ő. e. Az MSZMP KB Titkárságának 1970. március 2-i határozata a párton belüli iratkezelés és ügyvitel rendjére). Az 1980-as években ugyanez az eljárás volt érvényben (Útmutató 1980: II. melléklet 11; Útmutató 1986: 41).

állampártot, de a saját emlékezetük, történetük megőrzése szempontjából jelentéktelennek gondolták azt, illetve a háttérben egyéb, praktikus okok, így levéltári helyhiány is állhat. Ezt persze másképp is megfogalmazhatjuk: amíg a konkrét információra szükség volt, addig az adott ügyet megőrizték, de utána már nem szerették volna, hogy az illetéktelen kézre jusson.

Az 1984–1989 között fennmaradt iratanyag³³ szerencsére többé-kevésbé inaktív tekinthető, hiszen selejtezésére nem került sor, vagyis elvileg csak az ügyvitel során kiemelt és vissza nem került iratok hiányoznak belőle. A gyűjtemény azokat a leveleket tartalmazza, amelyeket közvetlenül a Budapesti Pártbizottságnak írtak, és amelyeket a Bejelentéseket Intéző Csoport vizsgált ki. Magyarán, kifejezetten fővárosi tematika jelenik meg bennük. Az iratokat évről-évre, azon belül a levélíró vezetéknevének ABC-rendjében rakták le.

Az ügyiratok a bejelentő levelével vagy egy ún. panaszfelvételi lappal kezdődnek. Ez utóbbit akkor vették fel, amikor valaki személyesen érkezett a panaszirodába, és ügyében valóban a fővárosi pártszervezet volt illetékes, vagyis szükség volt az írásbeli rögzítésre. Az A4-es nagyságú panaszfelvételi lap struktúrája alapján rekonstruálható az eljárás kezdete. Felvették az ügyfél nevét, lakcímét, a bejelentés időpontját, majd az ügyintéző röviden leírta a panasz tárgyát és az elintézésre tett javaslatát. A lapra felragasztottak egy kis méretű, négy részre osztott formanyomtatványt, amelyen a következőket kellett rögzíteni. Az ügyintézőnek a bal felső rubrikában ki kellett választania a megkeresés kategóriáját: közérdekű bejelentés, kérelem, panasz vagy egyéb ügytípus. A mellé levőbe a témaszámot kellett beírnia, ami a fenti kategóriákon belüli ügytípust jelölte.³⁴ A bal alsó rovatban a munkatársnak azt kellett eldöntenie, hogy a megkeresés jogos, alaptalan vagy nem értékelhető. A jobb alsó rubrikában pedig az ügyintézés típusát kellett megadnia: tanácsadás vagy intézkedés.

A panaszfelvétel után általában A6-os méretű vagy még kisebb fecniken szignálta az illetékes vezető az ügyet az egyik munkatársára. Az apparátus tagjai közötti üzenetváltások is főleg ilyen, az iratokhoz kapcsolt, hol gép-, hol kézzel írással készített papírokon zajlottak. Ezek igen tanulságosak és – a Dimitrov által is jelzett módon – valóságközeliek, nagyon fontos forrásanyagai a pártapparátus gondolkodásmódjának.

A panasziroda munkatársai az eddig feltárt dokumentumok alapján körültekintően próbáltak meg eljárni. A nem illetékességükbe tartozó ügyeket továbbították más szerveknek, a többi esetben pedig igyekeztek szakszerű választ kínálni, lehetőség szerint a problémát megoldani. Ez természetesen nem mindig sikerült, ilyenkor egy idő után érződik a panaszos és a kivizsgáló levelezésében a feszültség – mindkét oldalról. Az ügyeket mindig egy hivatalos levél zárta, általában a Párt- és

³³ Ezek azért maradhattak fent, mert 1989-ben járt le az 1984-es iratok őrzési ideje, de az állampárt megszűntével az iratselejtezésre már nem volt lehetőségük az illetékeseknek.

³⁴ Egyelőre sajnos még nem találtam rá az egyes témaszámokat magyarázó kitöltési útmutatóra.

Tömegszervezetek Osztálya (PTO) vezetőjének nevében kiküldve. Az osztályvezető az 1980-as évek szinte teljes időszakában Kékedi György volt.³⁵

A kutatás során az 1984–1989 közötti évek panaszait tartalmazó húsz doboznyi iratot kívánom adatbázisba rendezni, az iratokban megjelenő ügyeket főbb kategóriákra és azon belül típusokra bontva. A már feldolgozott 1984-es év tapasztalatai alapján kijelenthető, hogy ez a kategorizálás nem teljesen fogja követni az egykorú, a hivatalos pártiratokban megjelenő osztályzást. Az egyes ügyeket az első levél dátuma szerinti évnél tüntetem fel, ez az alapja a kronológiai besorolásnak, illetve a későbbiekben bemutatandó ügyiratszámbebecslésnek is.

A FŐVÁROSI MSZMP-PANASZIRODA MŰKÖDÉSE

„Azt gondolom, hogy a dolgozók ügyeinek ilyen lelketlen intézése nem felel meg az MSZMP politikájának és a Párt határozatainak. Kérem tisztelt Maróthy Elvtárs segítségét, hogy ne foszthassanak meg annak idején is türelmes várakozás után megkapott telefonomtól.”³⁶

A Budapesti Pártbizottságon belül már a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) időszakában is ún. munkáslevelezési csoport dolgozta fel a dolgozói leveleket,³⁷ bár nem kizárólagosan csak az.³⁸ A terület fontosságát jelzi, hogy az MSZMP KB Titkársága már 1957. július 5-ei ülésén foglalkozott a témával, megerősítve az MDP Központi Vezetősége 1955. december 16-ai, „a dolgozók beadványai intézésének megjavításáról” szóló határozatát. Ez kimondta, hogy a „dolgozók leveleivel való foglalkozás elválaszthatatlanul összefügg a párt előtt álló feladatok sikeres megoldásával”.³⁹ A határozatban az ugyan *expressis verbis* nincs kimondva, hogy az elégedetlenség monitorozása a panaszkezelés feladata, de mégis számos előírást fogalmazott meg a pártszervezeteknek, amelyek – legalábbis elvileg – komoly energiákat kellett, hogy e munkába fektessenek. Természetesen az elmélet és a gyakorlat között komoly szakadék húzódott, így nem véletlen, hogy a korszakban a panaszkezelést vizsgáló szervezetek gyakorta fogalmaztak meg kritikát, leginkább a határidők be nem tartása, valamint a „lélektelen, bürokratikus ügyintézés” kapcsán.

³⁵ Gerhard et al. 2012: 266. Karrierjéhez lásd még: Tanácsi és pártarchontológia (Kékedi György) é. n.

³⁶ BFL XXXV.1.h. 10. őe. B.A.-né panaszlevele, 1984. augusztus 14.

³⁷ E levelek átfogó megnevezéséül Grexa Izabella a *panaszleveleket* javasolja Sheila Fitzpatrick megfogalmazása helyett, mert szerinte „a rezsim működése, a hivatalok és a levélírók, a hatalom és az állampolgár viszonya jobban megragadható általa, mint ha hivatalos levélként, nyilvános levélként” nevezné meg azokat (Grexa 2023: 78–79). Ezzel magam is egyetértek, de szinonimaként a dolgozói levél és a munkáslevelezés megfogalmazást is használom.

³⁸ Külön tanulmány témája a kapcsolódó szervezettörténet leírása, itt csak egy rövid vázlatra van lehetőségem. A fővárosi pártszervezet felépítéséről és működéséről: Gerhard et al. 2012.

³⁹ MNL OL M-KS 288-7 9. őe. Az MSZMP KB Titkárságának ülése, 1957. július 5.

A munkáslevelezési részleg, később Bejelentéseket Intéző Csoport (más néven panasziroda) létszáma többször változott a korszakban. 1977-ben 15, 1979-ben 13 társadalmi munkatárs végezte a munkát, 1981-ben 21, 1983-ban 17 fő. 1973-ban – és valószínűsíthetően utána is – nyugdíjas pártmunkások látták el a feladatot.⁴⁰ A csoport szervezetileg a korszak döntő részében a PTO alá tartozott, és a 80-as évektől már szinte kizárólagosan intézte a Budapesti Pártbizottsághoz érkező dolgozói levelek kezelését.

1. táblázat

Az MSZMP Budapesti Pártbizottságon elintézett panaszügyek száma

<i>Év</i>	<i>Ügyszám</i>
1959	1874 ⁴¹
1960	1427
1962	1868
1963	1452
1964	1283
1965	1181
1976	692
1977	669
1978	726
1979	762
1982	630
1983	676
1984	737

Forrás: BFL XXXV.1.a.4. Az MSZMP Budapesti Végrehajtó Bizottság üléseihez készített jelentések.

Hány panaszüggyel foglalkozott évente a fővárosi pártszervezet? Az 1984 előtti időszakra nézve csak elszórt pártstatisztikai adatokat találtam, amelyek olykor a kerületi pártbizottságokhoz érkezettekkel együtt közlik a levelek számát, így azok félrevezetőek. A kizárólag a Budapesti Pártbizottságon intézett ügyek számát az *1. táblázat* mutatja. Az adatokból és a kapcsolódó feljegyzésekből az olvasható

⁴⁰ BFL XXXV.1.a.4. 530. ó. e. Tájékoztató a Budapesti Pártbizottsághoz érkezett 1977. évi panaszok főbb tapasztalatairól, 1978. április 11.; uo. A PTO tájékoztatója a Budapesti Pártbizottsághoz 1978-ban érkezett panaszok főbb tapasztalatairól, 1979. február 28.; uo. 619. ó. e. A Budapesti Végrehajtó Bizottság 1981. szeptember 23-i határozata a Budapesti Pártbizottság PTO feladatkörére, munkamódszerére, szervezeti felépítésére; uo. 654. ó. e. A PTO javaslata a Politikai Bizottság 1982. november 23-i, a közérdekű bejelentések, javaslatok, kérelmek, panaszok párton belüli intézésének egységes rendjéről szóló határozata végrehajtásával összefüggő budapesti feladatokra, 1983. január 31.; illetve uo. 405. ó. e. A Pártgazdasági és Ügykezelési Osztály (PGO) jelentése a KB Titkárságának 1970. március 2-i – a párton belüli iratkezelés és ügyvitel rendjére vonatkozó – határozatának végrehajtásáról, 1973. június 29.

⁴¹ BFL XXXV.1.a.4. A PGO jelentése a KB Titkárság 1959. január 16-i bizalmas ügykezelés és ügyintézés rendjére vonatkozó határozatának végrehajtásáról a budapesti pártszerveknél, 1960. április 19. A jelentés 5292 levélről ír, de ebből 3418-at máshova irányítottak, így jött ki az 1874 ügy.

ki, hogy az 1950-es évek végén, az 1960-as évek elején 1400–1900 között ugrott az éves ügyszám, amely 1963-tól kezdett látványosan csökkenni. Sajnálatos módon a következő dekádból egyelőre nincsenek adataim, így azt nem tudom megmondani, hogy 1976-ig folyamatosan csökkent-e a levelek száma, vagy megfigyelhető ingadozás. 1976 és 1984 között aztán stabil, 6-700 fős panaszügykezelést olvashatunk ki az adatokból. 1984 utáni statisztikát egyelőre nem találtam.

Mint említettem, jelenleg az ügyiratokból készülő adatbázis építésének kezdeti fázisában járok – eddig az 1984-es ügyeket tudtam feldolgozni. Az 1984–1989 közötti iratokat tartalmazó húsz dobozban 119 őrzési egység került kialakításra, ez kb. 30 ezer lapot jelent.⁴² Egy őrzési egység, az ügy komplexitásától függően, 10–30 panaszügyet tartalmazhat. Az 1984-es iratok feldolgozása alapján egy egységbe átlagosan 17 ügyiratot helyezhettek el. A 2. táblázat ezen évre alapozott becslése alapján 1984-től a rendszerváltásig 2032 panaszügy maradt fenn.

2. táblázat

Az MSZMP Budapesti Pártbizottság panaszirodájánál megőrzött írásos panaszok becsült száma, 1984–1989

Év	Őrzési egység		Ügyek	
	száma	száma	száma	aránya (%)
1984	26	451		22,19
1985	30	510		25,10
1986	25	425		20,92
1987	22	374		18,41
1988	11	187		9,20
1989	5	85		4,18
<i>Összesen:</i>	<i>119</i>	<i>2032</i>		<i>100,00</i>

Forrás: Saját adatbázis.

A két táblázatot összekötő 1984-es adat különbözősége magyarázatra szorul. Valószínűsíthetően a Budapesti Pártbizottság más osztályai által, valamint a személyesen elintézett ügyeknek nem maradt nyomuk a Bejelentéseket Intéző Csoportnál. A teljes anyag feldolgozása után valószínűleg más számokkal fogunk találkozni, de a tendencia így is jól látható: 1985 után elindult a panaszügyek számának lassú csökkenése. 1988-ban felgyorsult a folyamat: a megelőző évi felére esett vissza az ügyek száma, és ugyanez figyelhető meg 1989-ben is. Dimitrov megállapítása a Budapesti Pártbizottság esetében is tetten érhető: a megkeresések számának csökkenése azt jelzi, hogy a lakosság már nem bízott a szervezet azon képességében, hogy az majd megoldja a problémáit. Ennélfogva panaszaival máshova fordult, ami fontos jelzése a rendszer erodálódásának, hiszen esetünkben a legnagyobb megyei rangú pártszervezetről van szó.

⁴² Az őrzési egységek max. 250 lap terjedelműek lehettek. Az őrzési egységek kialakításáról: Rendezés [1973].

A fővárosi lakosok természetesen a Budapesti Pártbizottságon kívül számos más szervezethez is fordulhattak panasszal. Különbőféle pártvizsgálatokból tudjuk, hogy az 1980-as években jelentős számban keresték meg az állampolgárok az MSZMP KB Iroda mellett működő panaszirodát: „Levélben és személyesen 1980-ban 6779, 1981-ben 5800, 1982-ben 5118 budapesti lakos kért segítséget vélt, vagy jogos sérelme rendezéséhez.”⁴³ 1983-ban 4394 bejelentés, javaslat, kérelem és panasz érkezett ide.⁴⁴ A magas szám ellenére az 1980-as évek elejétől folyamatosan csökkent a megkeresések száma.

A felettes pártszervek kérésére első alkalommal 1983-ban, majd 1984-ben azt is nyomon követte a Budapesti Pártbizottság, hogy mely fővárosi szerveknél, milyen számban és témában panaszkodtak a fővárosi lakosok. Érdeemes hosszabban idézni az 1984-ről beszámoló, szigorúan bizalmas, 28 példányban készült jelentést:

„[F]igyelemmel kísértük és megismertük a Fővárosi Tanács, a Fővárosi Népi Ellenőrzési Bizottság, a társadalmi és tömegszervezetek és az Esti Hírlap ez irányú munkájának tapasztalatait. A Fővárosi Tanács az elmúlt évben 2263 [1983-ban: 1887] bejelentéssel, javaslattal és panasszal foglalkozott. Ezek között a főváros lakóit foglalkoztató, hangulatát befolyásoló minden fontosabb probléma megtalálható. [...] A Fővárosi Népi Ellenőrzési Bizottság 1740 [1983-ban: 1846] bejelentéssel és panasszal foglalkozott. Az állampolgárok leggyakrabban a lakásgazdálkodás és ingatlankezelés, a szolgáltatás hiányosságai, a munkával arányban nem álló magas jövedelmek (kisiparosok, kiskereskedők látványos meggazdagodása), a társadalmi tulajdon és a vásárlók megkárosítása miatt tettek panaszt és bejelentést. [...] A Szakszervezetek Budapesti Tanácsa 1099 [1983-ban: 490] bejelentéssel és kérelemmel foglalkozott. Ezek között nagyobb számban társadalombiztosítási, munkavédelmi, segély-, nyugdíjügyek, üzemi balesetekkel kapcsolatos bejelentések, kérelmek és panaszok szerepeltek. A KISZ Budapesti Bizottsága közvetlenül 38 [1983-ban: 40] bejelentéssel, illetve kérelemmel foglalkozott, Ifjúsági Tanácsadó Irodájukat 371 fiatal kereste fel, zömmel lakás- és munkavállalási ügyekben. A Hazafias Népfront Budapesti Bizottságát 32-en [1983-ban: 30] keresték fel különböző észrevételekkel és javaslatokkal. Az Esti Hírlaphoz 3000 levél érkezett [1983-ban is 3000]. Ezekben a kereskedelemben tapasztalható különböző fogyatékoságok (hiánycikkek, csúszópénz elfogadása, túlszámlázás, súlycsonkítás, minőségi kifogások) miatt emeltek szót. Sokan foglalkoztak a fővárosban tapasztalható rongálásokkal, vandalizmussal, a zajjal, a környezetszennyezéssel.”⁴⁵

⁴³ BFL XXXV.1.a.4. 657. ő. e. Az MSZMP KB Iroda tapasztalatai a Budapestről érkező ügyekről, 1983. március 23.

⁴⁴ BFL XXXV.1.a.4. 683. ő. e. Jelentés a közérdekű javaslatok, bejelentések, egyéni kérelmek és panaszok párton belüli intézésének 1983. évi budapesti tapasztalatairól, 1984. március 20. A szögletes zárójel betoldások tőlem származnak.

⁴⁵ BFL XXXV.1.a.4. 713. ő. e. Jelentés a közérdekű javaslatok, bejelentések, egyéni kérelmek és panaszok párton belüli intézésének 1984. évi fővárosi tapasztalatairól, 1985. május 7.

A fővárosi rendőri szervek kapcsán csak 1983-ból van egyelőre adatom:

„A BRFK esetenként 6-7 ezer lakossági bejelentéssel, panasszal, kérelemmel foglalkozik. A BRFK-hoz az elmúlt évben érkezett közérdekű bejelentések közel 50%-a szabálysértési vagy büntető eljárás alapjául szolgált. A javaslatok többsége a főváros és az új lakótelepek közlekedési rendjével volt kapcsolatos. Sokan kérték, hogy több rendőr teljesítsen szolgálatot a közterületen, a rendőri intézkedések legyenek határozottabbak és szigorúbbak. A panaszokra főként a kulturálatlan és szakszerűtlen rendőri intézkedések adtak okot.”⁴⁶

A vizsgált szervezetek panaszszámait összesítve azt láthatjuk, hogy évi húszezres nagyságrendre tehető a fővárosi vonatkozású panaszok száma a nyolcvanas évek első felében.⁴⁷ Amíg 1984-ben a KB Iroda és a népi ellenőrzés ügyszámái csökkenést mutatnak, addig a szakszervezeti és tanácsi adatokban jelentős, a fővárosi pártszervezetében kisebb mértékű emelkedés figyelhető meg 1983-hoz képest. Az adatok tükrözik az egyes szervezetek súlyát is, vagy legalábbis azt, miként gondolkodott a lakosság arról, kihez érdemes panasszal fordulni. Az látványosan kiderül, hogy a KISZ-t és a népfrontot nem sokan tartották komolyan vehető panaszkezelő szervezetnek, míg velük szemben az *Esti Hírlap* igencsak gyakori címzettje volt ekkor a fővárosi lakossági leveleknek. Az adatok pontosabb értelmezéséhez meg kell majd vizsgálni, hogy a kerületi szervezetek adatai mennyire szerepelnek e statisztikákban, illetve azt érdemes szem előtt tartani, hogy a Budapesti Pártbizottságnál futó, a rendőrséghez vagy a tanácshoz képest kisebb esetszám annak is köszönhető, hogy a pártbizottság általában a különféle szakhatóságoknak, közigazgatási szervezetek továbbította a hozzá beérkező ügyek jelentős részét – különös tekintettel a bűnügyekre (BRFK), illetve a lakásproblémákra (tanács).

A LAKOSSÁGI LEVELEK TÍPUSAI ÉS FŐBB JELLEMZŐI

„Kedves Maróthy Elvtárs! Isten malmai és a Fővárosi Tanács VB Ingotlankezelési és Építési Főigazgatósága sajnos lassan örölnék.”⁴⁸

Nézzük meg, mi derül ki az 1984-es adatokból, milyen okokból leveleztek a fővárosi lakosok a Budapesti Pártbizottság panaszirodájával!

⁴⁶ BFL XXXV.1.a.4. 683. ö. e. Jelentés a közérdekű javaslatok, bejelentések, egyéni kérelmek és panaszok párton belüli intézésének 1983. évi budapesti tapasztalatairól, 1984. március 20.

⁴⁷ A Minisztertanács Panaszirodájának fővárosi vonatkozású ügyeiről nem áll rendelkezésemre ki-mutatás.

⁴⁸ BFL XXXV.1.h. 16. ö. e. G. S.-né panaszlevele, 1984. március 5.

3. táblázat

Az 1984-es lakossági levelek megoszlása a megkeresés típusa szerint

<i>Megkeresés típusa</i>	<i>Ügyek száma</i>	<i>Ügyek aránya (%)</i>
Kérelem	237	52,55
Panasz	159	35,26
Bejelentés, tájékoztatás	34	7,54
Közérdekű javaslat	13	2,88
Nincs adat	8	1,77
<i>Összesen:</i>	<i>451</i>	<i>100,00</i>

Forrás: Saját adatbázis.

A 3. táblázat adatai némi meglepetéssel szolgálnak, ugyanis a levélírók több mint fele valójában nem panasszal élt, hanem valamilyen kérést fogalmazott meg; konkrét panaszt a bejelentők bő harmada tett. A fennmaradó esetekben bejelentést tettek valamilyen ügyben vagy valaki ellen, illetve közérdekű javaslattal éltek. A maradék nyolc esetben nem ismert a bejelentés tárgya, csak az ügy lezárásáról maradt fenn információ.

4. táblázat

Az 1984-es lakossági levelek ügytípusonkénti megoszlása

<i>Tárgy</i>	<i>Ügyek száma</i>	<i>Ügyek aránya (%)</i>
Lakhatási ügy	183	40,58
Szociális, egészségügyi jellegű	54	11,97
Munkaügy	46	10,20
Párt- és hivatali ügy	42	9,31
Bűncselekmény	22	4,88
Személyes, családi ügy	17	3,77
Iskoláztatási ügy	14	3,10
Közérdekű javaslat	13	2,88
Autóvásárlás	5	1,11
„Elmebeteg levélíró”	3	0,67
Egyéb ⁴⁹	30	6,65
Nincs adat	22	4,88
<i>Összesen:</i>	<i>451</i>	<i>100,00</i>

Forrás: Saját adatbázis.

Ha nem a megkeresés típusa, hanem az ügyek tárgya szerint végezzük el a csoportosítást, akkor az egyik típus jelentős többletét tapasztalhatjuk (4. táblázat). Ez nem okoz különösebb meglepetést, hiszen a korszakban jól ismert problémáról van szó: a lakossági panaszokat vizsgáló előterjesztések a teljes Kádár-korszakban a lakhatási problémákat emelték ki, mint amelyek miatt a legtöbb megkeresés érkezett a lakosság részéről.⁵⁰ A 3. táblázatban jelölt kérelmek magas

⁴⁹ Ez egy igen vegyes, egymáshoz tematikában nem kapcsolódó ügyeket tartalmazó kategória, ezért a jelen elemzésben nem foglalkozom vele.

⁵⁰ Már 1959-ben a panaszlevelek 30%-a lakásproblémával foglalkozott: BFL XXXV.1.a.4. 43. ö. e. A PGO tájékoztatója a kerületi pártbizottságok, üzemi és intézményi pártszervek 1958.

aránya is erre vezethető vissza, vagyis a megkeresők a pártbizottság segítségével próbáltak lakáshoz jutni vagy kedvező lakáscserét végrehajtani. A lakhatási panaszok pedig leginkább az ingatlan- és házkezelőségek tevékenységéhez, a felújítások elmaradásához vagy azok pocsék megvalósításához kapcsolódtak. A megkeresések kapcsán körülbelül 30-40%-os pozitív végkifejlettről számolhatunk be.

A lakhatási ügyek kapcsán G. S.-né ügye azért érdemel figyelmet, mivel megkeresése után Maróthy László, a Budapesti Pártbizottság első titkára esettanulmányt készíttetett Szegedi Andorral,⁵¹ a Bejelentéseket Intéző Csoport vezetőjével; a lakásfelújítás elmaradása miatt benyújtott panaszra utal a mottóban közölt idézet is. Szegedi oly mértékben együttértett a panaszossal, hogy egy pamflet jellegű feljegyzést készített, amelyben élesen kikelt az ingatlankezelő és a házfelújító vállalatok ellen.

„Nagy mértékű a tervszerűtlenség és a kapkodás. Évek alatt a széntüzelésű központi fűtőberendezések jelentős részét kicserélték (figyelmen kívül hagyva a meglévő berendezések használhatóságát). Előbb koks-, majd olajtüzelésűre. Ezt követően ezeket a gáztüzelésre cserélik most át. Eközben a fűtőtestek méretét csökkentik, amit a lakosság eleve gyanúval fogad. A lelkiismeretlen szerelések következtében használható berendezések mennek tönkre, a rossz bekötések következtében rengeteg kár keletkezik, csökken a fűtés hatékonysága, gyakoriak a leállások és a lakosság kárait, elszenvedett sérelmeit nehezen és csak részben térítik meg. Azokban a házakban, ahol belső karbantartás is folyik, a kivitelezésen dolgozók egy része valóságos zsarolásnak veti alá a bérlőket azzal, hogy a munkájukat a még használható, de kicserélésre kerülő berendezési tárgyak, mint WC-kagyló, mosdó stb. összetörésével kezdik, feltörik a lakások padlózatát, majd a lakót az ily módon lakhatatlanná tett lakásban hagyják, közölve, hogy a munkát nem tudják, mikor folytatják. Külön, igen jelentős összegű térítés ellenében azonban meg lehet ezekkel a kivitelezőkkel alkudni és akkor folytatják, sőt, esetleg be is fejezik a munkájukat. Mindez az ingatlankezelő állami szervek felelős embereinek szeme láttára játszódik le, és a bérlők véleménye szerint gyanúsíthatóak azzal, hogy maguk is részesednek az ily módon kizsárolt pénzből. Egyes házak karbantartása évekig húzódik el, gyakori a bérlők idegeit őrítő állapot és mindenképpen az anyagi veszteségük. [...] A lakók rendelkezésére álló egyetlen eszköz, hogy saját költségre elvégeztetik a javítást, és a számlát az IKV-nak benyújtják. Az IKV azonban a tényleges költség helyett csak azt az összeget téríti, amelyet a munkát végző jogszerűen felszámíthatott volna, bár az IKV is tudja, hogy ezen az

második felében végzett ügykezelési és ügyintézési munkájáról, 1959. január 9. Egy 1979-es beszámoló szerint a Budapesti Pártbizottsághoz érkező dolgozói leveleknek 1976-ban 26%-a, 1977-ben 27%-a, 1978-ban 30%-a lakásügyi volt. BFL XXXV.1.a.4. 553. ó. e. A PTO tájékoztatója a Budapesti Pártbizottsághoz 1978-ban érkezett panaszok főbb tapasztalatairól, 1979. február 28. (E jelentésben az ingatlankezelési panaszok a „tanácsi” problémákhoz lettek sorolva, a két kategória együttesen már 40% körüli eredményeket mutat.)

⁵¹ Karrierjéhez: Tanácsi és pártarchontológia (Szegedi Andor) é. n.

áron a munkát nem végzik el, hiszen ezért nem volt képes ő maga sem elvégeztetni a javításokat.”⁵²

Szegedi Andor írása nyomán már-már várhatnánk, hogy a pártszervezet rendet tett: Maróthy, aki ugyan kért némi finomítást, támogatta az anyagot, de a Budapesti Pártbizottság két illetékes osztálya korántsem tartotta jogosnak Szegedi kifogásait. A Gazdaságpolitikai Osztály úgy vélte, az anyagot nem is érdemes a tanácsoknak megküldeni, hiszen ismert problémákról van szó, amelyek javarészt már megoldódtak; a Közigazgatási és Adminisztratív Osztály pedig azt sérelmezte, hogy csak a negatívumokat emelte ki a jelentés. Szegedi azonban nem engedett, és a jelentés végül bekerült az 1985-ös fővárosi pártértekezlet előkészítő anyagai közé. Az más kérdés, hogy ettől a problémák nem oldódtak meg, és G. S.-né lakása sem készült el gyorsabban.

Hangvételében más, de témájában hasonló esetet mutat be egy névtelen panasz. Az idézetben megjelenített bűnözők nem egy olasz város gengszterei voltak, hanem a panasztevő a Fővárosi Javító-Szerelő Vállalat gázszerelőinek a működését kifogásolta ily módon:

„Segítség! [...] A gázszerelők a JAVSZER leányvállalatainál – a XI. Kérő utcából főképpen – fondorlatos zsaroló zsványok. Pénzt, »jattot« követelnek, fenyegetőznek »áldozataiknál« [...]. Maffia! [...] Gorombák, modortalanok. [...] SOS! Segítség! Maffia! Nézzünk a körmükre! Büntetlenül garázdálkodnak! Borzalmas érzés a kiszolgáltatottság a sunyi és könyörtelen, durva stb. »jattlovagok« rendszeres ténykedésével kapcsolatban. A következőket talán megóvhatjuk vakmerőségüktől. [...] Láttuk az Állami Húsiipari Trösztnél a TV-ben vetített »Kék fényeseket«. Ma nekem, holnap neked!!! Állítsuk meg őket!!!”⁵³

Végül azonban nem állították meg őket, az ügyel ugyanis a bejelentő névtelensége miatt nem foglalkoztak. A lakhatási ügyek esetében nem homogén kategóriáról beszélhetünk, hiszen itt a lakásvásárlás, -kiutalás, -bérlés, -csere mellett megjelennek a ház- és lakásfelújítások, telefonügyletek és számos más probléma (telekkisajátítás, közművek hiánya stb.) is. A lakáskiutalási rendszer bonyolultsága szintén számos problémát okozott,⁵⁴ a tanácsokhoz e témában érkezett a legtöbb panasz, de a Budapesti Pártbizottságnak írt lakhatási témájú leveleknek is ezek jelentik a zömét. A megkereséseknél – úgy tűnik az iratokból – igyekeztek korrekt módon eljárni, segíteni, az illetékes tanácsi szervekkel felvették a kapcsolatot. Ezek azonban gyakran nem jártak eredménnyel, aminek oka a kiosztható lakásszám szűkössége mellett olykor az emberi oldalban is kereshető. B. L. például az írásos kérelme utáni személyes megbeszélés során nem tudott papírokat

⁵² BFL XXXV.1.h. 16. ó. e. [Szegedi Andor] tanulmánya G. S.-né panaszlevele kapcsán, 1984. [augusztus eleje.]

⁵³ BFL XXXV.1.h. 34. ó. e. Névtelen panasz a JAVSZER gázszerelői ellen, 1984. október 25.

⁵⁴ A témáról lásd például: Horváth 2012.

felmutatni a lakáskiutalása jogosságáról, az ügyintéző véleménye szerint „úgy látszik, nem értette meg [a korábban telefonon] megbeszélteket, valószínű azért, mert be volt csípve”.⁵⁵

Természetesen voltak olyanok is, akik profitáltak a pártbizottsági megkeresésből. B. É. tanárnő például munkahelye ajánlásával ellátott, az elvárt frázisokat visszaadó, szívhez szóló levelében kért segítséget az 1978 óta fennálló áldatlan lakhatási viszonyai megoldásához. „Úgy hittem, a joggyakorlatban sem lehet figyelmen kívül hagyni az egyén szociális és jogi védelemre szorult helyzetét egy szocializmust építő, szerencsénkre ezúton haladó, nem utolsó sorban humánúrára büszke országban.” Az ügy, többszöri levélváltást követően, végül Nyíró Rózsa fővárosi tanácselnök-helyettes levelével zárult, amelyben a Fővárosi Tanács központi keretéből utaltak ki lakást a hölgynek.⁵⁶

Volt olyan megkereső is, aki a személyes kapcsolatrendszere segítségével próbált célt érni. A gödöllői B.-né, egyetemi docens, kézzel írt levelében felmentést kért az alól, hogy öt évig folyamatosan Budapesten kelljen laknia vagy dolgoznia ahhoz, hogy lakáshoz juthasson a fővárosban. Férje a szeretőjéhez költözött, ezért ő Újpestre szeretett volna költözni, de Pénzes János fővárosi tanácselnök-helyettes elutasította a kérését, pedig ők egykor évfolyamtársak voltak. Azért ír Maróthy Lászlónak, hogy járjon közbe a fővárosi tanácselnöknél, mert „ő adhat letelepedési engedélyt”. A pártbizottság részéről Borbély Gábor titkár válaszolt, aki levelében leírta, milyen módon lehet felmentést szerezni. A részletekben itt nem elmerülve, figyelemre méltó, hogy a panaszos 1984. augusztus 21-ei levelére pár napon belül érkezett a válasz, illetve hogy 30-án Borbély is írt Szépvölgyi Zoltán tanácselnöknek. Az ügyszál fűzött fecsin pedig utasította az ügyintézőt: „Az ígért segítséget adjuk meg!” Szeptember 4-én már meg is érkezett a válasz Szépvölgyitől, hogy a felmentést megadja.⁵⁷ Láthatjuk, hogy van, amikor/bizonyos esetekben két hét is elegendő volt az ügyintézéshez, nem kellett hozzá hat évnyi várakozás...

1984-ben a második legnagyobb kategóriát az általam *szociális, egészségügyi* jellegűnek nevezett ügyek jelentik (11,97%). Ide leginkább a nyugdíj- és segélykérelmek tartoznak, illetve az idősothtonokba való bejutás, vagy az ottélés kapcsán megfogalmazott panaszok. E megkereséseket általában pártolón fogadták, közbenjártak az illetékes állami szerveknél, egyszóval érdemes volt a pártbizottságot ilyen ügyekben felkeresni.

A harmadik legtöbb levél különféle *munkaügyekkel* volt kapcsolatos (10,20%). E megkeresések elég egyértelműek: a levélírók saját maguk vagy valamely családtagjuk érdekében lobbiztak azért, hogy jobb állásba kerüljenek vagy hogy visszahelyezzék őket korábbi funkciójukba. Ritkább esetben személyes konfliktusokról számoltak be – közvetlen munkatárssal, főnökkel –, amelyek megoldásához kérték a pártszervezet segítségét. Az esetek zömében annak

⁵⁵ BFL XXXV.1.h. 10. ő. e. B. L. és felesége lakáskérelme, 1984. február 12.

⁵⁶ BFL XXXV.1.h. 10. ő. e. B. É. lakáskérelme, 1984. szeptember 3.

⁵⁷ BFL XXXV.1.h. 11. ő. e. B.-né lakáskérelme, 1984. augusztus 21.

utánajárt a panasziroda, hogy a megkeresés jogos-e, de a legtöbb esetben azt javasolta, hogy a panaszosok a „szocialista törvényesség” jegyében a bíróságok útján próbálkozzanak jogorvoslattal.

A korszak hivatalos kommunikációjában ugyan tabu volt, de a panaszügyek között találunk olyan esetet, amelyet napjainkban nemi diszkriminációnak és szexuális zaklatásnak neveznénk. B.-né egy üzletközpontban volt rendészeti vezető, majd jelentkezett az újonnan megnyílt Skála-Metró nagyáruháznál hasonló pozícióba. Az állásinterjú után fel is vették, viszont jövőbeni közvetlen főnöke félrevonta azzal, hogy „ő nem engedi, hogy rendészeti csoportvezető legyek, mivel nő vagyok, lépjek be csak nyugodtan ügyeletes rendésznek és egy fél év múlva bevisz a központba rendészeti előadónak, mert »ilyen jó nőket« keres munkatársnak”.⁵⁸ A panaszos az esetet ekkor még nem jelentette. Több napos kálvária után kiderült, hogy mégsem betölthető az a pozíció, amit elnyert, csak a rendészeti előadói állás üres, amit B.-né szakmai visszalépésként értékelt, nem fogadott el és felmondott. A szóbeli felmondás során felettese mindenáron marasztalni próbálta, győzködte, majd hirtelen odalépett hozzá és arcon is csókolta. Ekkor B.-né megdöbbenve felháborodását fejezte ki, mire a főnöke elkezdett vele üvöltözni, elmondva őt mindennek. Mint később megtudta, az illető ezután azt terjesztette róla, hogy a nő akart kikezdeni vele, az állás megszerzéséért cserébe. Itt fogyott el B.-né türelme, és levelet írt Demján Sándor vezérigazgatónak az ügy kivizsgálása céljából, egyúttal egy kollégája panaszt tett a Budapesti Pártbizottságnál. A panasziroda és a vállalat is kivizsgálta a történeteket és B.-nének adtak igazat. A középvezető ellen fegyelmi eljárások indultak, párttisztaságából leváltották, illetve munkafegyelmi büntetést is kapott, de – úgy tűnik – a vállalattól nem küldték el, és le sem váltották.

Cs. J.-né állásügye más területre visz minket, ugyanis ő a „munkásmozgalom lírai vetületű” tanításához kért pártfogást, vagyis állást. Állítása szerint ő az MSZMP KB aktívja, aki már évtizedek óta a pártért dolgozik. Az ügyszöveget csatolt sajtófeccin Pusztai Ferenc titkár aziránt érdeklődött az ügyintézőnél, hogy vajon „kitől kapott megbízást a munkásmozg[alom] lírai vetületű (!) tanítására?” Utánakérdeztek előző munkahelyein: a XVIII. Kerületi Tanács leírásából egy labilis lelkiállapotú, egy-két iskolával időnként szerződésben álló tanítónő képe bontakozik ki, aki megbízhatatlan, gyakorta igazolatlanul hiányzott. Volt, aki egyenesen azt mondta róla, hogy „súlyos beteg, ideggyógyászati kezelésre szorul”, illetve „nem lehet gyerekek közé küldeni”. Egy másik forrásból kiderült, hogy nem is párttag, így nem is végezhetett pártmegbízást. A nő azonban nem tágított, eddigi munkáját ugyanis állítása szerint „Kádár elvtárs személyes megbízására végezte”. Az ügyintéző végül azzal zárta le az ügyet: „Javaslom, hogy [...] ügyében az MSZMP Budapesti Bizottsága ne adjon ki írást, válaszlevelet – különösen

⁵⁸ BFL XXXV.1.h. 11. ő. e. B.-né panaszügye, 1984. május 2.

nem Maróthy László aláírásával –, mert a tapasztalatok azt mutatják, hogy ezekkel visszaél, hivatkozik rájuk, elferdítve azok tartalmát.”⁵⁹

A *párt- és hivatali ügyek* csoportjába (9,31%) pártszervezeti személyi ellentétek, káder- vagy fegyelmi ügyek kerültek. Van, aki azért panaszkodott, mert kizárták, van, aki azért, mert fel sem vették a pártba. Ezek a levelek alapvetően a pártélet problémáiról árulkodnak.

A *bűncselekmények* kategóriával már a kis esetszámú csoportokhoz érünk (4,88%). E kategória meglehetősen változatos témacsoportot jelent, amelyben a családon belüli erőszak, a szomszédok közötti viszony elfajulása ugyanúgy szerepel, mint a korrupció vagy a bércsalás. Az iroda munkatársai az esetek zömében a rendőrséghez továbbították ezeket a megkereséseket. Egyes levelek azonban közérdekű bejelentésként is értékelhetőek. Ilyenre hoz érdekes példát egy Bosnyák Józsefné aláírású panaszlevél, amelyben a csavarárugyári dolgozó a munkahelyétől (Váci út 168.) nem messze, a Váci út 129. szám alatt található bisztró-söröző, „helyi nevén nevezve csehó” bezárását kéri, mert ez egy „alkoholbarlang”, amely „délelőtt kilenctől délután úgy négyig, fél ötig tucatszám itatja, lerészegíti a környező gyárakból, munkahelyekről ide gyülekező munkásokat, akik csak úgy malteros, vagy éppen olajos ruhákban át jönnek ide »bedobni valamit«”. Javaslat, hogy a talponálló részt szüntesse meg a hatóság, és tegyenek be asztalokat, ahol „már rendesebb öltözékben és főleg munkaidő után is ugyanúgy, mondhatni tisztességgel ihatja magát a szomjas állampolgár és anélkül, hogy evvel egy időben bércsalónak kelljen lennie vendéglátó-ipari támogatással”. A panasz kivizsgálása során kiderült, hogy a levelet nem Bosnyákné írta, hanem valaki felhasználta a nevét, Bosnyákné ugyanis ekkor már öt éve nem dolgozott a vállalatnál. Ettől függetlenül a bejelentést jogosnak ítélték meg és kivizsgálták. A pártbizottság kiküldöttje pár nappal később 9.00 és 9.30 között tartózkodott a „csehó”-ban, ahol azt észlelte, hogy a Csavarárugyár dolgozói valóban sokat járnak oda, a jelzett időszakban 22 munkás ment be fogyasztani. A vizsgálat során a cég vezetői elismerték a problémát, de jelezték, hogy nemcsak az ő munkásaik a „ludasak”, hiszen a közelben folyik a metróépítkezés, illetve a környéken működik az ELZETT is (Váci út 117.). Ráadásul a kocsmá melletti zöldes helyén játékterem nyílt, ami szintén növelte a problémát. Hosszas vizsgálat következett, amelynek lettek helyi következményei: üzemi pártbizottsági és rendőrségi ellenőrzések, belső vállalati intézkedés arról, hogy munkaruhában nem lehet elhagyni a gyár területét. De mindenkit, a külsős munkavállalókat különösen nem lehetett ellenőrizni, a játékterem alapítását pedig ekkor semmi nem tiltotta. Végül egészen magas szintre jutott a probléma egy szelete, ugyanis – nyilván más panaszok, sérelmek és vizsgálatok hatására is – 1984 májusában kormányrendelet született a játékterem használatára. Az esetet azért tartottam érdemesnek hosszabban bemutatni, mert itt azt láthatjuk, hogy a pártbizottság egy névtelen

⁵⁹ BFL XXXV.1.h. 13. ő. e. Cs. J.-né álláskérelme, 1984. szeptember 19.

megkeresést karolt fel, és a folyamat végén az egyik legfőbb állami döntéshozó kényszerült a szabályozási környezet megváltoztatására.⁶⁰

B. I. portás a Főtaxinál folyó káderpolitika és belső eljárásrendek kapcsán kelt ki magából: „[...] itt mindenki valakinek a valakije: kinek ki a sógora, komája, fia, leánya, testvére, rokona. [...] Remélem, nem ez a párt helyes káderpolitikája, mert ha így volna, akkor nagyon szégyelleném magam.”⁶¹ Mint végül hosszú leveléből kiderül, azért panaszolta be az egyik igazgatót, mert az megszüntette azt a rendszert, hogy a kocsik felvételekor, illetve leadásakor a sofőrök 2 Ft juttot adtak a portásoknak. A panasziroda munkatársa kivizsgáltatta az ügyet és talált ugyan jogos elemeket a bejelentésben, de alapvetően arra a konzekvenciára jutott, hogy a panaszos egy beteges, sértett ember. „A beszámoltatások, tájékoztatások során szerzett tapasztalatok is egyértelműen azt bizonyítják, hogy önérzetes, öntudatos dolgozókból áll a Főtaxi Vállalat kollektívája, érvényesül az üzemi és a pártdemokrácia.” Ügy lezárva.

A *személyes, családi ügyek* (3,77%) rendkívül változatos témákat takarnak a hagyatéki vagy válási eljárástól a rokon zártosztályról való kimenekítésén keresztül az örökbefogadási ügyekig. Az *iskoláztatással* (3,10%) és az *autóvásárlással* (1,11%) kapcsolatos kategória a már a lakáshoz jutásnál és az állásszerzésnél láttott protekciószerzési gyakorlatot reprezentálja: a pártbizottság nyújtson segítséget ahhoz, hogy a kérelmező gyermeke bejuthasson valamelyik középiskolába, egyetemre, vagy éppen valaki kerüljön előbbre az autóhoz jutási rangsorban. Volt, aki sikerrel járt a megkeresésével.

Három levélíró az ügyintézők „elmebeteg”-nek minősítettek és ügyükkel emiatt nem foglalkoztak. Az egyik esetében azonban nem teljesen egyértelmű, hogy nem provokációval van-e dolgunk. „Colombó r. hdgy” ugyanis szép kézírással a következőket írta:

„Szeretett drága Magyar Kormányunk! Felhívom a figyelmeteket arra, hogy sürgősen állítsatok gyakorlatot és megbízható régi vörösökből, nyugdíjasokból éjjeli őriséget minden egyes üzletünkbe, mert rájöttem, hogy a dologtalan, rajtunk élőszködő törökök, kik óriási ellenségeink és elvetemült bűnözők, kölykestül és családotstul éjjel bejárnak minden üzleteinkbe és »önkiszolgálják« onnét magukat. Ebből erednek a többmillió hiányok és ha szólni mer a vezetőség, akkor titokban nagyon megkínózzák. Óvakodjatok tőlük, mert benn ülnek hivataljainkban is és tisztán tudnak magyarul.”⁶²

Bár a levélíró kétségkívül egyedi és eredeti megoldást kínált a vállalati hiányok forrására vonatkozólag, megkeresését azonban a pártszervezet mint névtelen levelet *ad acta* tette.

A *közérdekű javaslatok, bejelentések* (2,88%) kapcsán már láthattuk, hogy ezek feljelentő jellegű megkeresések is lehetnek, de idetartoznak azon ötletek is,

⁶⁰ BFL XXXV.1.h. 10. ő. e. „Bosnyák Józsefné” bejelentése, 1984. február 28.

⁶¹ BFL XXXV.1.h. 11. ő. e. B. I. közérdekű bejelentése a Főtaxi ügyei kapcsán, 1984. augusztus 26.

⁶² BFL XXXV.1.h. 34. ő. e. Névtelen bejelentés, 1984. március 6.

amelyek valamilyen jobbító szándékú elgondolást tartalmaznak. A Kádár-korszak hivatalos levelezője, Del Medico Imre is írt levelet a Budapesti Pártbizottságnak, s ebben ingerülten kelt ki a május 1-jei ünnepi dekoráció kapcsán:

„[A] jelenlegi gyakorlat rossz, mert dillettánsok [sic!] dekorálják a várost és az üzeme-
ket, nincs egységes dekorálási koncepció, csak mindenki által únt [sic!] sablonok
vannak. Ezekkel pedig nem lehet a lelkesedést felkelteni, sem a közömbösséget meg-
szüntetni.”⁶³

Tőle szokatlan módon több helyesírási hibát is vettét gépelt levelében, ami talán jelzi, mennyire magáénak érezte a problémát. De a bejelentések között volt mai szemmel nézve is fontos és érdemleges elképzelés, mint például úszásoktatás szervezése asztmás gyermekeknek vagy a Bosnyák téri piac rendbetételére vonatkozó megkeresés.

5. táblázat

Nemek aránya az 1984. évi levelekben

	<i>Férfi</i>	<i>Nő</i>	<i>Többen írtak</i>	<i>Névtelen</i>	<i>Összesen:</i>
<i>Fő</i>	245	163	17	26	451
<i>%</i>	54,32	36,15	3,77	5,76	100,00

Forrás: Saját adatbázis.

6. táblázat

A kérelmek és panaszok íróinak nemi arányai az 1984. évi levelekben

<i>Panaszügyek</i>					
	<i>Férfi</i>	<i>Nő</i>	<i>Többen írtak</i>	<i>Névtelen</i>	<i>Összesen:</i>
<i>Fő</i>	92	53	10	4	159
<i>%</i>	57,86	33,33	6,29	2,52	100,00
<i>Kérelmek</i>					
	<i>Férfi</i>	<i>Nő</i>	<i>Többen írtak</i>	<i>Névtelen</i>	<i>Összesen:</i>
<i>Fő</i>	130	102	4	1	237
<i>%</i>	54,85	43,04	1,69	0,42	100,00

Forrás: Saját adatbázis.

Az ügýtípusok után nézzük meg, kik is leveleztek a Budapesti Pártbizottsággal 1984-ben. A nemek megoszlását tekintve nem éltem különösebb előfeltételezéssel, körülbelül hasonló arányokra számítottam. Ehhez képest – számomra meglepő módon – jelentősen, 18%-kal magasabb a férfi levelezők aránya (5. táblázat). Ha a két fő levéltípus – kérelem és panasz – kapcsán vizsgáljuk a nemi megoszlásokat, akkor a panaszoknál már 24,5%-os a férfiak előnye, míg a kérelmeknél ezzel szemben csak bő 10% (6. táblázat).

⁶³ BFL XXXV.1.h. 13. ő. e. Del Medico Imre közérdekű javaslata, 1984. június 7.

Arról, hogy mi áll ezen arányok háttérében, egyelőre csak feltételezéseink lehetnek, de a forrásokban semmi nem utal arra, hogy a férfiak beadványait esetleg nagyobb számban fogadták volna be a nőkéhez képest. Sajnos a kapcsolódó pártstatisztikák nem közölnek nemi arányokat, így majd csak a teljes adatbázis és más források alapján lehet pontosítani az 1984-ből kirajzolódó képet.

A párttag és pártonkívüli levélírók aránya kapcsán előzetesen azzal a feltételezéssel éltem, hogy közvetlenül 1956 után a párttagok fóruma lehetett a munkáslevelezés, majd a hatvanas évek végétől emelkedhetett meg a pártonkívüli levelezők aránya. Emögött az az elképzelés állt, hogy ekkorra már bejárátódott a Kádár-rezsim, és az állampolgárok láthatták, mivel érdemes a párthoz fordulni, illetve addigra már a terror emléke is halványult. Ehhez képest 1965 elején egy jelentés ezt írja a panaszügyekről:

„A bejelentők és panaszosok összetételét vizsgálva megállapítható, hogy nagy többségük egyszerű dolgozó ember, akik az államigazgatás és közigazgatás törvényes rendeleteinek útvesztőjében gyakran nem ismerik ki magukat, vagy munkájuk végzése közben érte őket jogos, vagy vélt sérelem. A panaszosok többsége pártonkívüli, akik a párt iránti bizalomtól indítva kérnek a Budapesti Pártbizottságtól segítséget.”⁶⁴

Az 1956–1989 közötti időszakról eddig megtalált pártstatisztikák is hasonló képet mutatnak. 1978-ban azt írják, hogy a párthoz fordulók döntő többsége „pártonkívüli és elsősorban egyéni sérelmeikkel kerestek meg bennünket. Rendszerint akkor, amikor már úgy érzik, hogy kizárólag a párttól várhatnak segítséget.”⁶⁵ A már idézett, 1983. évi panaszügyekről szóló jelentés szerint: „A párton kívüli állampolgárok személyes problémáikkal bizalommal fordulnak a párthoz. Ezt igazolja, hogy a bejelentők, kérelmezők nagy többsége 1983-ban is pártonkívüli volt.”⁶⁶ Egy év múlva a következőt írják: „A hozzánk fordulók kb. 80%-a 1984-ben is pártonkívüli volt.”⁶⁷ Az adatbázisomban feldolgozott 451 esetből mindössze 41 megkeresőről tudni biztosan, hogy párttag volt (9,09%), a többi valószínűleg nem volt MSZMP-tag.

Mi áll ennek a háttérében? Egy olyan gyakorlatot figyelhetünk meg a diktatúrában, amelynek során a hatalmon levők, illetve az állampárt támogatói együtt működtek a rendszert a pártonkívüliekkel, felhasználva ehhez a panaszkezelési intézményrendszert mint lehetőséget, ahol a felgyülemlett feszültséget erőszak nélkül lehetett kiengedni, illetve kezelni. Mind az állampárt, mind pedig a pártonkívüli állampolgár meghatározott céllal vett részt ebben az együttműködésben, és amíg

⁶⁴ BFL XXXV.1.a.4. 190. ő. e. A PTO tájékoztató jelentése a Budapesti Pártbizottsághoz érkezett munkáslevelekről és panaszügyekről, 1965. január 29.

⁶⁵ BFL XXXV.1.a.4. 530. ő. e. Tájékoztató a Budapesti Pártbizottsághoz érkezett 1977. évi panaszok főbb tapasztalatairól, 1978. április 11.

⁶⁶ BFL XXXV.1.a.4. 683. ő. e. Jelentés a közérdekű javaslatok, bejelentések, egyéni kérelmek és panaszok párton belüli intézésének 1983. évi budapesti tapasztalatairól, 1984. március 20.

⁶⁷ BFL XXXV.1.a.4. 713. ő. e. Jelentés a közérdekű javaslatok, bejelentések, egyéni kérelmek és panaszok párton belüli intézésének 1984. évi fővárosi tapasztalatairól, 1985. május 7.

e célokat össze lehetett hangolni, addig a rendszer fennmaradt. Szakítani kell tehát azzal a képpel, hogy voltak a párttagok és a semleges pártönkíüliek – a két csoport ugyanis együtt működtette a rendszert.⁶⁸ Túlzott általánosításokat természetesen egy évnyi panaszügy feldolgozása után nem lehet tenni, de a kutatás folytatásakor érdemes figyelemmel lenni Horváth Sándor jogos felvetésére:

„Korántsem érdektelen szempont [...] ki és hogyan szerezte meg a jogot arra, hogy panaszkodjon, és kinek a panaszát vették figyelembe. Akinek a panaszát elfogadták, az önkéntelenül is a hatalom részévé vált, hiszen a panaszra/feljelentésre meginduló állami intézkedéssorozat végső soron tőle indult ki.”⁶⁹

* * *

A forrásanyag kiterjedtsége okán a kutatás egyik első eredménye az, hogy egyetlen személy számára képtelenség az összes budapesti panasszal akárcsak egy rövid időszak kapcsán is foglalkozni, hiszen egy ilyen, minden potenciálisan érintett szervezetre kiterjedő kutatás egy kutatócsoportnak is hosszú évekig tartó, embert próbáló feladat lenne. Ez a tömegesség viszont jól mutatja, hogy Magyarországon is működött az „intézményesített panasz kultúra”.⁷⁰ Érdekes és nem várt fejlemény, hogy a kérelmezők nemi aránya jelentős férfítöbbletet mutat, e jelenség okai további vizsgálatokat igényelnek. Már a kutatás ezen fázisában kiderült, hogy e panasz kultúrában a pártönkíüliek is nagy számban részt vettek, ami hozzájárult a rezsim stabilitásához, és azt is mutatja, hogy még a nyolcvanas években is sokan várták az állampárttól helyzetük javítását. A panaszügyek 1985 utáni csökkenése azonban jelzi az állampolgári hozzáállás változását, a rendszerbe vetett bizalom elvesztését. Úgy gondolom, hogy az MSZMP Budapesti Pártbizottságán 1984-től fennmaradt iratanyag a levelek nagy száma és számos problémát érintő jellege miatt megfelelő reprezentativitást kínál a felmerült kérdések további kvantitatív és kvalitatív vizsgálatához.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

XXXV.1.a. Magyar Szocialista Munkáspárt Budapesti Bizottsága vezető testületi iratai, 1956–1989.

XXXV.1.h. A Magyar Szocialista Munkáspárt Budapesti Bizottságához érkezett lakossági bejelentések gyűjteménye, 1956–1989.

⁶⁸ Ennek okán érdemes azt is át gondolni, hogy a „dolgozói levél” vagy „munkáslevelezés” mennyire megfelelő megnevezése a párt szervezetekhez írt leveleknek.

⁶⁹ Horváth 2017: 290.

⁷⁰ Más szerzőkre hivatkozva ír erről: Horváth 2017: 289–290.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

M-KS 288-7 A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottság Titkársága iratai, 1957–1988.

Rendezés [1973]: *MSZMP Központi Bizottsága Párttörténeti Intézet Archívumának rendezési szabályzata az MSZMP helyi (fővárosi és megyei) archívumai számára*. Budapest, [1973]. https://library.hungaricana.hu/hu/view/LeveltariKorpusz_06_LeveltariFeldolgozas_2_Rendezes/?query=%22%C5%91rz%C3%A9si%20egys%C3%A9g%22&pg=2279&layout=s – utolsó letöltés: 2025. június 8.

Tanácsi és pártarchontológia (Kékedi György) é. n.: <https://archives.hungaricana.hu/hu/archontologia/38400/?list=eyJmaWx0ZXJzLjogeyJEQiI6IFsiVEFOUEFSVCJdLCAiTFRBUIi6IFsiTFRfQkZMIl19LCAicXVIcnkiOiAiU1pPPSh0YW5cdTAwZTFjc1x1MDBmY2xcdTAwZTlzaSkifQ> – utolsó letöltés: 2025. június 9.

Tanácsi és pártarchontológia (Szegedi Andor) é. n.: <https://archives.hungaricana.hu/hu/archontologia/41681/?list=eyJxdWVyeSI6ICIjREJfX1RBTTBBUIQgc3plZ2VkaSJ9> – utolsó letöltés: 2025. június 9.

Útmutató 1980: *MSZMP Központi Bizottság Pártgazdasági és Ügykezelési Osztálya útmutatója a párton belüli iratkezelési és ügyviteli feladatok ellátásához*. [Budapest], 1980. november. https://library.hungaricana.hu/hu/view/LeveltariKorpusz_06_LeveltariFeldolgozas_2_Rendezes/?pg=1895&layout=s – utolsó letöltés: 2025. június 9.

Útmutató 1986: *MSZMP Központi Bizottság Pártgazdasági és Ügykezelési Osztálya útmutatója a párton belüli iratkezelési és ügyviteli feladatok ellátásához*. [Budapest], 1986. január. https://library.hungaricana.hu/hu/view/LeveltariKorpusz_06_LeveltariFeldolgozas_2_Rendezes/?pg=1981&layout=s – utolsó letöltés: 2025. június 9.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Apor Péter 2008: A mindennapi élet öröme. In: Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Budapest, 13–49.

Balás Gábor – Kiss Gábor 2012: A stratégiai tervezés kialakulása, története a közpolitikákban. In: Csongor Anna – Sziklai István (szerk.): *Fejlesztéspolitika, stratégiai programalkotás a szociálpolitikában*. (E-jegyzet.) Budapest, 8–49. https://www.tatk.elte.hu/dstore/document/1541/Csongor_Sziklai_Fejlesztéspolitika_strategiai.pdf – utolsó letöltés: 2025. május 25.

Bárh Dániel 2012a: „Miért és hogyan történeti tudomány a néprajz?” A történeti szakmáskutatás távlatai. In: ifj. Bertényi Iván – Géra Eleonóra – Richly Gábor (szerk.): *„Taníts minket úgy számlálni napjainkat...” Tanulmányok a 70 éves Kósa László tiszteletére*. Budapest, 23–36.

Bárh Dániel 2012b: Történeti folklorisztika Magyarországon. Előzmények és távlatok. *Etnoszkóp* (2.) 1. 9–21.

Bednárík János 2016: Miért és hogyan néprajz a történeti kutatás? Újabb német javaslatok a „történeti terep” elméletéhez és módszertanához. *Ethno-Lore* 33. 191–222.

- Corner, Paul (ed.) 2009: *Popular Opinion in Totalitarian Regimes. Fascism, Nazism, Communism*. Oxford – New York. <https://doi.org/10.1093/oso/9780199566525.001.0001>
- Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József (szerk.) 2017: *Váltoállítás. Diktatúrának a vidéki Magyarországon 1945-ben*. Budapest.
- Davies, Sarah 1997: *Popular Opinion in Stalin's Russia: Terror, Propaganda, and Dissent, 1934–1941*. Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511612053>
- Decker, Stephanie – McKinlay, Alan 2020: Archival Ethnography. In: Mir, Raza – Fayard, Anne-Laure (eds): *The Routledge Companion to Anthropology and Business*. New York, 17–33. <https://doi.org/10.4324/9781003052456-2>
- Dimitrov, Martin K. 2013: *Why Communism Did Not Collapse: Understanding Authoritarian Regime Resilience in Asia and Europe*. Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139565028>
- Dimitrov, Martin K. 2014a: Tracking Public Opinion under Authoritarianism. *Russian History* (41.) 3. 329–353. <https://doi.org/10.1163/18763316-04103003>
- Dimitrov, Martin K. 2014b: What the Party Wanted to Know: Citizen Complaints as a “Barometer of Public Opinion” in Communist Bulgaria. *East European Politics and Societies* (28.) 2. 271–295. <https://doi.org/10.1177/0888325413506933>
- Dimitrov, Martin K. 2023a: *Dictatorship and Information: Authoritarian Regime Resilience in Communist Europe and China*. Oxford. <https://doi.org/10.1093/oso/9780197672921.001.0001>
- Dimitrov, Martin K. 2023b: *Dictatorship and Information: Authoritarian Regime Resilience in Communist Europe and China. Interview with Martin K. Dimitrov by Kellee Tsai on March 7, 2023*. <https://www.ncuscr.org/event/dictatorship-information-china> – utolsó letöltés: 2025. május 28.
- Farkas Gyöngyi 2016: A nyílt levéltől a névtelen levélíg. Egy „vérbeli demokrata” és a kollektivizálás. *Korall* (17.) 64. 46–68.
- Fitzpatrick, Sheila 1996a: Supplicants and Citizens: Public Letter Writing in Soviet Russia in the 1930s. *Slavic Review* (55.) 1. 78–105. <https://doi.org/10.2307/2500979>
- Fitzpatrick, Sheila 1996b: Signals from Below: Soviet Letters of Denunciation of the 1930s. *The Journal of Modern History* (68.) 4. 831–866. <https://doi.org/10.1086/245396>
- Fitzpatrick, Sheila 1999: *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. New York. <https://doi.org/10.1093/oso/9780195050004.001.0001>
- Fitzpatrick, Sheila 2005: *Tear Off the Masks!* Princeton – Oxford. <https://doi.org/10.1515/9781400843732>
- Fitzpatrick, Sheila 2009: Popular Opinion in Russia Under Pre-war Stalinism. In: Corner, Paul (ed.): *Popular Opinion in Totalitarian Regimes. Fascism, Nazism, Communism*. Oxford – New York, 17–32. <https://doi.org/10.1093/oso/9780199566525.003.0002>
- Fitzpatrick, Sheila (ed.) 2000: *Stalinism. New Directions*. London – New York.
- Fitzpatrick, Sheila – Gellately, Robert (eds) 1997: *Accusatory Practices. Denunciation in Modern European History, 1789–1989*. Chicago.
- Fitzpatrick, Sheila – Geyer, Michael (eds) 2008: *Beyond Totalitarianism. Nazism and Stalinism Compared*. New York.

- Gerhard Péter – Koltai Gábor – V. László Zsófia – Rácz Attila 2012: A Magyar Szocialista Munkáspárt fővárosi vezetése 1957–1989 között. A párt szervezete és tisztségviselőinek archontológiája. *Levéltári Közlemények* (83.) 1. 211–293.
- Grexa Izabella 2023: „Ha én annyit keresnék, mint ön, Gáspár elvtárs, akkor nem ragaszkodnék a második műszak keresetéhez...” Női panaszlevelek a Kádár-korszakból. *Múltunk* (68.) 1. 74–104. <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.1.3>
- Gyáni Gábor 2008: Levéltári kánon és történetírói tapasztalat. *Levéltári Szemle* (58.) 3. 4–9.
- Györgyi Csaba 2021: Civil a pályán. A civil szervezetek iratainak gyűjtése Budapest Főváros Levéltárában. *Levéltári Szemle* (71.) 1. 40–51.
- Horváth J. András 2010: Lesz-e múltad Kovács János? – Személyes magániratok Budapest Főváros Levéltárában. *Budapesti Negyed* 68. 3–20.
- Horváth J. András 2012: Levéltárelmélet a posztmodernig és vissza. *Levéltári Szemle* (62.) 2. 24–41.
- Horváth J. András 2017: Levéltárértelmezés, forrásértékelés és levéltárhasználat az *Archivar* 2010—2016 közötti évfolyamainak vezető írásaiban. *Levéltári Szemle* (67.) 2. 59–76.
- Horváth Sándor 2006: A mindennapi szocializmus és a jelenkortörténet. Nézőpontok a szocialista korszak kutatásához. *Századvég* (Új folyam 11.) 40. 3–30.
- Horváth Sándor 2012: *Két emelet boldogság. Mindennapi szociálpolitika Budapesten a Kádár-korban*. Budapest.
- Horváth Sándor 2017: *Feljelentés. Egy ügynök mindennapjai*. Budapest.
- Huszár Tibor (szerk.) 2002: *Kedves, jó Kádár elvtárs! Válogatás Kádár János levelezéséből 1954–1989*. Budapest.
- Ispán Ágota Lídia 2014: „Ha nem segítenek Kádárnak írunk!” A Népi Ellenőrzési Bizottsághoz írt közérdekű bejelentések és panaszlevelek. *Ethno-Lore* 30. 145–200.
- Katona Csaba – Rácz Attila (szerk.) 2010: *Hangulatjelentések a fővárosból 1988 októberétől 1989 októberéig*. Budapest.
- Koltai Gábor 2006: A Magyar Dolgozók Pártja Budapesti Bizottságának párt- és tömegszervezeti információs rendszere (1948–1956). *Fons* (13.) 3. 355–396.
- Koltai Gábor 2018: *Akik a „Párt” ellen vétkeztek. Pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában, 1948–1956*. Budapest.
- Koltai Gábor 2020: A fővárosi oktatási-nevelési szervek maradandó értékű iratainak feltárása és gyűjtése I. *Levéltári Szemle* (70.) 4. 31–51.
- Koltai Gábor 2022: A fővárosi oktatási-nevelési szervek maradandó értékű iratainak feltárása és gyűjtése II. *Levéltári Szemle* (72.) 4. 27–35.
- Koltai Gábor – Ogoľjuk-Berzsenyi Anett 2023: Maradandó értékű egészségügyi iratok feltárása és gyűjtése a fővárosban I. *Levéltári Szemle* (73.) 4. 59–76.
- Koltai Gábor – Ogoľjuk-Berzsenyi Anett 2024: Maradandó értékű egészségügyi iratok feltárása és gyűjtése a fővárosban II. *Levéltári Szemle* (74.) 1. 5–26.
- Kovács Csaba 2013: Panaszok a kollektívizálás befejező hullámának időszakából: az egyéni és a szövetkezeti gazdálkodás problémáinak sajátosságai. *Múltunk* (58.) 3. 207–251.
- Kő András – Nagy J. Lambert (szerk.) 2002: *Levelek Rákosihoz*. Budapest.
- Lüdtke, Alf (ed.) 1995 [1989]: *The History of Everyday Life. Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*. Princeton. <https://doi.org/10.1515/9781400821648>

- Majtényi György 2021: „Kádár elvtárs nem király”. Hétköznapi emberek levelei és a hivatalok működése a Kádár-korban. In: Pap József – Verók Attila (szerk.): *Akit Clío elbűvölt. In honorem Romsics Ignác*. Eger, 211–221. <https://doi.org/10.46403/AkitClíoelbuvolt.2021.211>
- Nagy Ágnes 2021a: A magánélet dokumentációs univerzuma. Elméleti megfontolások és gyakorlati tapasztalatok a magániratgyűjtés terepén. *Levéltári Szemle* (71.) 2. 56–81.
- Nagy Ágnes 2021b: Családi öndokumentálás és családi irathagyományozás: a levéltári és a társadalomtörténeti megközelítés lehetőségei. *Sic Itur ad Astra* 73. 153–176.
- Nagy Ágnes 2022: A magánélet dokumentációs univerzuma. Elméleti megfontolások és gyakorlati tapasztalatok a magániratgyűjtés terepén II. *Levéltári Szemle* (72.) 1. 15–26.
- Nérard, François-Xavier 2004: *Cinq pour cent de vérité, la dénonciation dans l'URSS de Staline*. Paris.
- Ö. Kovács József 2012 : *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Budapest.
- Pajor Emília 2012: „A közvélemény parancsnokai”. A *Szabad Nép* munkás- és parasztlevelezési mozgalma. *Új Forrás* (44.) 8. 32–43.
- Plamper, Jan 2009: Beyond Binaries: Popular Opinion in Stalinism. In: Corner, Paul (ed.): *Popular Opinion in Totalitarian Regimes. Fascism, Nazism, Communism*. Oxford – New York, 64–80. <https://doi.org/10.1093/oso/9780199566525.003.0005>
- Polyák Petra 2022: *Hallgatók a diktatúrában. Fegyelmi eljárások a Rákosi-korszak felsőoktatási intézményeiben (1948–1956)*. Budapest.
- Polyák, Petra 2023: The Need to Know. Information Gathering and Evaluation in Communist Party Organizations of Hungarian Universities (1948–1956). *European Review of History / Revue européenne d'histoire* (30.) 2. 157–179. <https://doi.org/10.1080/13507486.2023.2186836>
- Punathil, Salah 2021: Archival Ethnography and Ethnography of Archiving: Towards an Anthropology of Riot Inquiry Commission Reports in Postcolonial India. *History and Anthropology* (32.) 3. 312–330. <https://doi.org/10.1080/02757206.2020.1854750>
- Ráczi Attila 2023: A fővárosi népi ellenőrzési bizottságok működése 1958–1959-ben. *Századok* (157.) 5. 969–988.
- Sebők Marcell (szerk.) 2000: *Történeti antropológia*. Budapest.
- Takács Róbert 2011: *Politikai újságírás a Kádár-korban. Hatalom és újságírás viszonya, 1956–1988*. Budapest.
- Wintrobe, Ronald 1998: *The Political Economy of Dictatorship*. New York. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139174916>

SZERZŐINK

Bódy Zsombor történész, szociológus
(ELTE TáTK Összehasonlító Történeti Szociológia Tanszék)
body.zsombor@tatk.elte.hu

Czoch Gábor történész
(ELTE BTK Atelier Interdiszciplináris Történeti Tanszék)
gczoch@gmail.com

Granasztoi Péter történész, etnográfus
(Néprajzi Múzeum)
pgranasztoi@gmail.com

Husz Ildikó szociológus
(HUN-REN TK Gyerekesély-kutató Csoport)
husz.ildiko@tk.hu

Kármán Gábor történész
(HUN-REN BTK Történettudományi Intézet)
karmangabor@gmail.com

Keszei András történész (PPKE BTK Szociológiai Intézet)
keszei.andras@btk.ppke.hu

Koltai Gábor történész, levéltáros
(Budapest Főváros Levéltára)
koltai.gabor@gmail.com

Lengvári István történész, levéltáros
(Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Levéltár)
lengvari@gmail.com

Ring Orsolya történész
(HUN-REN TK Politikatudományi Intézet,
ELTE BTK Történelem Segédtudományai Tanszék)
ring.orsolya@tk.hu

Sasfi Csaba társadalomtörténész
sasfics@gmail.com

CONTENTS

Gábor Czoch	Before the 100 th Issue of the <i>Korall</i>	4
András Keszei	From Mentality to Representation: There and Back Again	5
Gábor Czoch	Global History, Microhistory, Global Microhistory	23
Zsombor Bódy	Socialist Pilgrims in the “Mecca of Revolution”: Encounters Between the Carpathian Basin and Postcolonial North Africa	49
Gábor Kármán	Ferenc Rákóczi II, Prince of the Holy Roman Empire?	76
Péter Granasztói	From Hanswurst to Nick Carter. Popular Entertainment in Budapest from the 1860s to the Early 20 th Century	108
Csaba Sasfi – Ildikó Husz	The Social Determinants of Final Examination Results in a Buda Secondary School (1900–1914)	142
István Lengvári	Erzsébet Herzog, a Medical Doctor of Aristocratic Descent	171
Orsolya Ring	The Politicization of Culture: The History of the József Hajnóczy Literary Ensemble in Tiszaföldvár (1965–1967)	179
Gábor Koltai	“We Complain, Therefore We Are”: Letters of Complaint to the Socialist State on the Cusp of the Regime Change	194
Authors		223
Contents		224
Abstracts		225

ABSTRACTS

Zsombor Bódy: Socialist Pilgrims in the “Mecca of Revolution”: Encounters Between the Carpathian Basin and Postcolonial North Africa

Drawing on narrative sources, the study examines the experiences of Hungarian professionals working in Algeria during the 1960s and 1970s. Following a brief overview of methodologies in global history, it explores reports by state security agents and memoirs about the work of Hungarian specialists who lived in Algeria. The analysis demonstrates how narrative sources can broaden the perspective of historiography focusing on the elite’s global navigation, while adding social historical depth to studying the interactions between state socialist countries and the Global South. Solidarity between state socialist countries and the “Third World” was ostensibly grounded in their joint opposition to the West and shared peripherality relative to core states. However, both retrospective personal accounts and reports collected by state security authorities show that this solidarity functioned more as an element of ideologically framed political discourse. Bringing narrative sources into the analysis reveals that Hungarian professionals did not interpret their Algerian experiences through this ideological matrix. Instead, their perceptions were shaped by prior knowledge, as well as their typically Central European life trajectories and identities. Highlighting local experiences, the study adds a hitherto unexplored social-historical layer – shaped by longer-term dynamics – to our understanding of Hungary’s relationship with the Global South.

Keywords: global history, state socialism and the Global South, alternative globalization, travel literature, narrative sources

Gábor Czoch: Global History, Microhistory, Global Microhistory

Since the 1990s, global history has gained increasing prominence in international historiography. However, by the mid-2010s, this momentum appeared to slow down, and criticism began to mount. The critiques have focused on the wide variety of works grouped under the label of global history, the lack of clarity regarding its methodological and theoretical foundations, its deterministic and teleological view of history, its disregard of individual agency, and the marginalization of primary sources. One possible response to these challenges is the emerging approach of global microhistory, which seeks to combine global and microhistorical perspectives. The present study offers an overview of current international discourse surrounding the reconciliation of global history and

microhistory, and the potential of global microhistory as a new direction. Special emphasis is placed on the issue of scale in historical analysis. The discussion is based primarily on two thematic journal issues: the 2018 special section of the French *Annales: Histoire, Sciences Sociales*, and the 2019 special issue of the British *Past and Present*, addressing this topic. Other key works related to this debate are also considered in order to chart earlier developments and thereby situate ongoing discussions within a broader historiographical context.

Keywords: global history, microhistory, global microhistory, playing with scales

Péter Granasztói: From Hanswurst to Nick Carter. Popular Entertainment in Budapest from the 1860s to the Early 20th Century

In contrast to the general chronology of Hungarian social history research, the analysis and interpretation of urban culture – and specifically of mass culture as defined in opposition to elite culture – began surprisingly early. This study aims to explore the transformations of one of the most traditional and widely popular forms of mass entertainment among the urban lower classes: the Vurstli, a fair-ground-style amusement venue located in Budapest's City Park. Focusing primarily on press sources that reflect contemporary experiences, the paper offers a content-based analysis of popular entertainments from the 1860s through the early 20th century. It traces the evolution of these amusements in the context of Budapest's rapid transformation into a modern metropolis. Particular attention is given to the thematic shift in entertainments – from folkloric and rustic spectacles to narratives reflecting urban concerns and global cultural influences. This includes the emergence of Americanized content and the eventual rise of an entirely new form of mass entertainment: the cinema.

Keywords: Americanization, City Park, Vurstli, mass culture, cinema, entertainment

Gábor Kármán: Ferenc Rákóczi II, Prince of the Holy Roman Empire?

It is a common claim in historical literature on the leader of the early eighteenth-century Hungarian uprising against the Habsburgs, Ferenc Rákóczi II, that prior to his election as prince of Transylvania in 1704, he bore the title princeps Sacri Romani Imperii, a title allegedly granted to his family in a 1645 peace treaty between King Ferdinand III of Hungary and his great-grandfather, György Rákóczi I, prince of Transylvania. The present study proves that this tradition was based on a mistake by Leopold I's court historian, Galeazzo Gualdo

Priorato, used by Ferenc Rákóczi in repeated requests to have his assumed title confirmed between 1694 and 1700. Close analysis of his arguments reveals that they were based on erroneous historical evidence and a voluntarist interpretation of some basic rules of inheriting princely titles. Rákóczi also wrote letters asking for support among the elite of the Holy Roman Empire, attaching copies of the 1650 marital contract between his grandfather's brother, Zsigmond Rákóczi and Henriette, daughter of Frederick V of the Palatinate. This agreement displays the title S.R.I. princeps next to each member of the Rákóczi family, which would be a convincing piece of evidence, if the same information was not missing in all surviving mid-seventeenth-century copies. Ferenc Rákóczi II appears to have been firmly convinced that he had a rightful claim to this title, just as his predecessors had. He was also able to convince many about his truth, except for the Viennese court; as a result, the charter he had aspired to was never granted. Nevertheless, the vast majority of the Hungarian elite seemed content to acknowledge his claim and refer to him as prince; especially, as the princely title, typically granted externally by Transylvania or the Empire, conferred no particular privileges in Hungary.

Keywords: Ferenc Rákóczi II, promotions, princes of Transylvania, princely title, Holy Roman Empire

András Keszei: From Mentality to Representation: There and Back Again

From the 1920s onward, the history of mentalities gained widespread popularity through the influence of the Annales School. Alongside the impersonal forces of society and economy, the forms and content of thought – the mentalities of past societies – came to play a central role in these historical explanations. After the mid-1960s, however, the concept of mentality appeared to have lost its substance. Critics argued that it had become too rigid, too all-encompassing, and that the existence of the monolithic mindsets it attributes to historical eras is unsupported by empirical evidence. From the 1990s onward, Roger Chartier, Bernard Lepetit, and later Paul Ricoeur recommended that historians replace the unified, fixed, and finite notion of mentality with the more flexible concept of representation. This shift allowed for the interpretation of social categories in ways that aligned with new developments in social action theory. Even so, overarching unified interpretive frameworks continue to persist, transcending the diversity of disparate situation-bound representations. These frameworks, although not in the “closed” manner proposed by the monolithic concept of mentalities, can nonetheless expose some consistent patterns in mental phenomena.

Keywords: history of mentalities, mentality, representation, collective representations, social action

Gábor Koltai: “We Complain, Therefore We Are”: Letters of Complaint to the Socialist State on the Cusp of the Regime Change

How leaders of the socialist regime gathered information about the true sentiments of the population has been a relatively underexplored question in Hungarian contemporary history. By focusing on letters of complaint addressed to representatives of state power, the present study contributes to a research trend that is by now well established in the international scholarship, mainly by scholars such as Sheila Fitzpatrick and more recently Martin K. Dimitrov. My recent research primarily relies on letters written to the Budapest branch of the Hungarian Socialist Workers' Party (MSZMP) during the 1980s. According to Dimitrov, one of the key reasons that enabled one-party communist dictatorships to stay in power for decades was their ability to accurately gauge public sentiment and needs. They actively encouraged citizen feedback, primarily in the form of letters of complaint. Dimitrov has shown that the loosening grip of dictatorship was indicated by a decline in complaints rather than their increase. The preliminary results of my research corroborate this thesis in the Hungarian context: from 1985 onwards, the steady decrease in complaint cases reflected the citizens' waning trust in the system. Furthermore, even at this early stage of the research, it has become evident that non-party members also actively participated in this institutionalized culture of complaint. This not only contributed to the regime's stability well into the 1980s but also suggests that many still hoped that the ruling party could improve their situation. The findings reveal a practice in which those in power and their supporters co-managed the system with non-party members. In this context, the bureaucracy of complaint handling was used as a safety valve to release the pressure of social tensions without violence. Both the party apparatus and non-members participated in this cooperation and used it to their own ends, and the system endured as long as the harmonization of these goals remained viable.

Keywords: socialist regime, letters of complaint, institutionalized complaint culture, everyday history, archival ethnography, “dictator's dilemma”

István Lengvári: Erzsébet Herzog, a Medical Doctor of Aristocratic Descent

A small but all the more interesting group of university students in the first half of the twentieth century were those Hungarian students who did not choose university studies in order to achieve social advancement, expected financial benefits or prestige. It is probably almost impossible to fully map out the reasons, but we will attempt to do so in the case of Erzsébet Herzog, using the available mosaic of data. Born into a family of barons, she carried out her studies

in Switzerland, and then following her graduation from the Faculty of Medicine of the Erzsébet University, she started working in Budapest. Her work is of outstanding importance in terms of professional interest and social responsibility; she is also a unique example of female doctors – specifically of those of aristocratic descent – in Hungary between the two world wars.

Keywords: higher education, medical training, aristocracy, psychology, Horthy era

Orsolya Ring: The Politicization of Culture: The History of the József Hajnóczy Literary Ensemble in Tiszaföldvár (1965–1967)

This study explores the history of the József Hajnóczy Secondary School's literary group in Tiszaföldvár between 1965 and 1967. It investigates how a seemingly harmless extracurricular literary initiative evolved into a phenomenon that drew the attention of the highest levels of cultural policymaking and was eventually banned. The research is based primarily on contemporary state security surveillance documents and oral history interviews conducted in 2024. *Óriástök* (Giant Pumpkin) and especially *Görgös eke* (Roller Plough) were performances loaded with thinly veiled political commentary, which became increasingly difficult to ignore and elicited overly direct responses. The group was not prohibited through open repression but rather through a gradual process of administrative obstruction characteristic of the Kádár era. The story of the Tiszaföldvár ensemble transcends the local level: it serves as an example of cultural practices under the Kádár regime that created spaces conducive both to the accumulation of cultural capital and to the articulation of social and political concerns – at least so long as these activities did not become too conspicuous for the authorities to tolerate.

Keywords: Kádár regime, cultural policy, Hajnóczy Literary Group, cultural capital, hidden transcript, oral history, Tiszaföldvár

Csaba Sasfi – Ildikó Husz: The Social Determinants of Final Examination Results in a Buda Secondary School (1900–1914)

The study examines the final examination performance of students attending a state secondary school for boys. The multivariate analysis of the grades of more than 500 students over a period of fifteen years has yielded significant findings. On the one hand, contrary to national trends, students belonging to the Reformed Church achieved the highest results at this institution. On the other hand – perhaps less surprisingly – the sons of higher-status parents performed significantly better in their examinations. Another important outcome is that the longer a student studied at the school where the final exam was held,

the greater their chances of graduating with outstanding results. These findings highlight the distinct character and formative role of individual schools as institutions of education and cultural transmission, which suggests that this institutional function should be considered as an independent factor in future analyses of similar datasets.

Keywords: secondary school final exam, academic achievement, denominational distribution of students, parental social status, the formative and cultural role of schools, early 20th century

A KORALL szerzőinek

A Korall Társadalomtörténeti Folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, valamint recenziókat (*Könyvek rovat*), forrásközléseket (*Források és olvasatok rovat*), konferenciabeszámolókat és kurrens szakirodalmi áttekintéseket (*Körkép rovat*) fogad el közlésre. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát. A benyújtott szövegeket fél éven belül bírálja el a szerkesztőség.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy a megjelenést követő fél év múlva cikkük folyóiratunk honlapjára és az OSZK EPA rendszerébe is feltöltésre kerül. A *Korall*ban közölt tanulmányokat a szerzők azt követően tölthetik fel egyéni, munkahelyi vagy egyéb tudományos honlapokra, miután írásuk teljes terjedelmű változata megjelent a *Korall* honlapján. Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen két, recenzió esetén egy példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább). Kérjük a táblázatokat és az ábrákat külön fájlban is leadni. Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzetfunkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét magyar nyelven, a cikk leadásával egy időben. Kéziratot nem őr-zünk meg.

Kéziratot a szerkesztőség kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

Egy tanulmány kézirat egy-másfél ív, de legfeljebb két ív (60 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra.

Recenziók esetén a recenzeált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertetett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiai leírást feltüntetni, a hivatkozottirodalom-lista mintáját követve.

A kritikai recenziók mellett rövidebb, tartalmi bemutatásra szorítóköző könyvismertetéseknek is helyet adunk. Ennek célja a figyelemkeltés, illetve az, hogy minél több fontos könyvről minél hamarabb beszámoljunk. A könyvismertetéseket két hasámban közöljük a *Korall*ban. Természetesen, ha egy munkáról hosszabb kritika érkezik a szerkesztőségbe, annak közlését nem befolyásolja, hogy korábban esetleg az adott könyvről már közöltünk rövidebb ismertetést!

E-FÜGGELÉK

A *Korall* honlapjáról elérhető E-FÜGGELÉK olyan nagyobb adattárak, táblázatos kimutatások, képsorozatok stb. internetes közlését teszi lehetővé, amelyek fontos háttérinformációkkal egészítik ki az adott tanulmányt. Az itt közölt tartalmak folyamatosan hozzáférhetőek a honlapról.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az *irodalmi hivatkozások* a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző–Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Berger–Luckmann 1998: 104–105.) Szerkesztett kötet esetén: Szerkesztő (szerk./ed./Hg./dir.) évszám. Pl.: Szabó (szerk.) 2008; Lüdtke (Hg.) 2010. Az írásjelek halmozását kerüljük: Kaba 1998: 36, 42.

A lábjegyzetekben a hivatkozás akkor szerepel ()-ben, ha több hivatkozás is szükséges egyetlen mondaton belül (a pont a zárójel után). Ha a lábjegyzet csak hivatkozásból áll, az zárójelek és „lásd” nélkül szerepel.

A lábjegyzetbeli rövid hivatkozásban a családnév mellett a keresztnév rövidítését csak akkor tüntessük fel, ha a hivatkozott irodalom tételei között több azonos családnév is van. (Pl.: Benda K. 1972; Benda Gy. 1985.)

Ha egy szerző egy évben több munkájával is szerepel a hivatkozások között, az ábécé kisbetűivel teszünk köztük különbséget. Egy szerző több művének hivatkozásakor a nevet csak az első előfordulásnál adjuk meg. (Pl.: Tomka 2001a, 2001b; Valuch 2001, 2013.)

Többkötetes mű rövid lábjegyzetbeli hivatkozásában a kötetszám római számmal szerepel. (Pl.: Braudel 2003: II. 35.)

A *forráshivatkozások* a forrástípusnak (levéltári, kéziratári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári forrásokra kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző. A levéltári hivatkozások esetében a lábjegyzetben először a levéltár hivatalos rövidítését kell megadni, illetve az iratanyag jelzetét (pl. MNL VaML IV.401.b.). Konkrét iratra történő hivatkozásnál ezeken kívül a hivatkozott irat címét és dátumát is meg kell adni (pl. MNL VaML IV.401.b. 12365/1940. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1940. június 12.), s a rövidítést hátul, a források listájában kell feloldani. Kéziratári forrásoknál a levéltárihoz hasonló módon járunk el.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári forrásokat kell megadni. (Külföldi levéltárak mindig az eredeti nevükön szerepelnek, esetükben annak a városnak a nevét is meg kell adni, ahol a levéltár található. A levéltár neve alatti sorban pontosan fel kell oldani a hivatkozott levéltári fond vagy állag nevét és évkörét (utóbbi csak akkor hagyható el, ha gyűjteményes fondról lévén szó, adott néven csak az az egy tétel létezik, pontos azonosításához nem szükséges az évkör). Ezt követően – sorközzel elkülönítve – a közgyűjteményben őrzött kéziratok (kézirat-, térkép-, adat-, illetve dokumentumtárak), majd a „forrás típusú” nyomtatott kiadványok (forráskiadások, naplók, visszaemlékezések, emlékiratok, statisztikák, helységnévtárak, kiadott térképek), ezután a felhasznált (nem csak egy cikk miatt idézett) időszaki kiadványok, filmek, végül az interjúk kerülnek feloldásra. A forráshivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (MNL VaML)

IV.401.b. Vas Vármegye Alispánjának iratai, 1871–1950.

Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv, Wien (ÖStA KA)

Alte Feldakten (AFA).

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt)

551. Katádfay Tihamér: *Legnagyobb gondolataim*. Kézirat, é. n.

Franciscs Károly 2001: *Franciscs Károly visszaemlékezései*. (S. a. r. és szerk. Hudi József.) Pápai Református Gyűjtemény, Pápa.

Haan Lajos – Zsilinszky Mihály (szerk.) 1877: *Békésmegyei oklevéltár számos hazánk beltörténetére vonatkozó adatokkal*. Tettey, Budapest.

MHHD XXIV= Szilágyi Sándor (szerk.): *A két Rákóczy György családi levelezése*. (Monumenta Hungariae Historica Diplomataria 24.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1875.

Nemzeti Sport, 1925–1935.

Ajándék ez a nap (r.: Gothár Péter, 1979).

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső. (A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételesen felsorolva, ábécésorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek fel tüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadók:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetése nem kötelező, de lehetséges, ebben az esetben viszont kérjük, hogy az irodalomlista összes köteténél szerepeljen a kiadó, a kiadás helye előtt:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth Century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Voland, Eckart (Hg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Idegen nyelvű publikációk hivatkozásánál eredeti nyelven szerepel a szerk., ford. stb. és a kiadási hely is. Pl. német szerkesztőnél Hg., több szerkesztőnél Hgg. az elvárt rövidítés.]

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

Thomas, Albert 2014: Utazások Bécs – Budapest – Belgrád – Athén. Napi jegyzetek. (Szerk., ford., jegyz. Bódy Zsombor.) *Aetas* (29.) 3. 152–170.

[Lexikonszócikk:]

'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona*. 12. kötet. Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szónyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratos publikáció:]

Kiss-Nagy Ágnes 2028: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* (megjelenés előtt).

[Internetes hivatkozás:]

Konrad, Felix 2010: Von der „Türkengefahr“ zu Exotismus und Orientalismus: Der Islam als Antithese Europas (1453–1914). EGO *Europäische Geschichte Online* <http://www.ieg-ego.eu/konradf-2010-de> – utolsó letöltés: 2019. március 9.

[Az interneten is hozzáférhető, de papíron is megjelent cikkek esetében mindig a papírverzió élvez elsőbbséget, ennek adatait kell hiánytalanul feltüntetni!]

Egyéb:

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i. m., ld., uő rövidítések. Az „uő” használata csak akkor megengedett, ha egyazon lágjegyzeten belül kerülne megismétlésre a hivatkozás.
- Ügyeljünk a kötőjel (-) és a nagyköötjel (–) helyes használatára! (Két népnév és önálló tulajdonnevek kapcsolatának kifejezésére, valamint két szélső határt, végpontokat jelölő, ’valamitől valamedig’ jelentésű szókapcsolatokban és kifejezésekben – így évszámok, oldalszámok közé – nagyköötjelet tegyünk.)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Idézeteket csak e jelek közé írjunk: „ ”. Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön.
- Zárójelen belüli zárójelzéshez a szögletes zárójelet használjuk.
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Pl.: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző.) (A Ford.) (Kiemelés – X. Y.)
- A % jel mindig tapad a számhoz.
- 10 000-tól nem törő szóközt (CTRL SHIFT SPACE) tegyünk az ezresek közé.
- Minden címet kurzíválunk a főszövegben, de a címhez tartozó toldalékokat már nem (pl. *Nyugatból*).
- Recenzióban a recenzált könyv oldalszámaira a szövegben, zárójelben hivatkozunk, pont nélkül.

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége, 1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: korall@korall.org

Megrendelés, terjesztés: terjesztes@korall.org

Honlap: korallfolyoirat.hu

Czoch Gábor főszerkesztő, gczoch@gmail.com

Bódy Zsombor, bomazsor@hotmail.com

Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com

Kármán Gábor, karmangabor@gmail.com

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Koltai Gábor, koltaigabor@gmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Majorossy Judit, majorossyj@gmail.com

Ring Orsolya, ring.orsolya@gmail.com

Somorjai Szabolcs, szsomorjai@gmail.com

A KORALL megrendelhető a folyóirat honlapján: korallfolyoirat.hu

illetve megvásárolható Budapesten, az alábbi helyeken:

Budapest Főváros Levéltára
1139 Terve utca 3–5

Fókusz Könyvárúhá
1072 Rákóczi út 14.

Írók Boltja
1061 Andrássy út 45.

Penna Bölcsész Könyvesbolt
1053 Magyar utca 40.

TÁRSADALOMTÖRTÉNET: MÚLT – JELEN – JÖVŐ

Jubileumi konferencia a Korall 100. számának megjelenése alkalmából

Helyszín: ELTE BTK, Kari Tanácsterem

1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A. fszt.

Időpont: 2025. szeptember 26.

13:00 – 13:10 ÜNNEPÉLYES MEGNYITÓK

I. szekció: „Korallósodás” előtt és után

Levezető elnök: CZOCH GÁBOR

13:10 – 13:30 KÖVÉR GYÖRGY: Társadalomtörténet „korallósodás” előtt

13:30 – 13:50 DOBSZAY TAMÁS: Adalékok a társadalomtörténet és utánpótlása hazai intézményesüléséhez

13:50 – 14:10 MRÁVIK PATRIK – PAPP VIKTOR: Korallósodás 2.0 – a társadalomtörténeti szakma a fiatal kutatók szemével

14:10 – 14:25 *Vita*

14:25 – 14:40 *Kávészünet*

II. szekció: A társadalomtörténet-írásról

Levezető elnök: KLEMENT JUDIT

14:40 – 15:00 GYÁNI GÁBOR: Társadalomtörténet-írásunk változó szemléleti és módszertani irányítói

15:00 – 15:20 SZABARI VERA: A magyarországi társadalomtörténeti-írás mint önálló tudományos mező. Egy tudományszociológiai elemzés lehetőségei és eredményei

15:20 – 15:40 VARGA ZSUZSANNA: A társadalomtörténet-írás kapcsolódási lehetőségei a generációs diskurzushoz

15:40 – 15:55 *Vita*

15:55 – 16:10 *Kávészünet*

III. szekció: A társadalomtörténet és a rokontudományok

Levezető elnök: BÓDY ZSOMBOR

16:10 – 16:30 SIPOS ANDRÁS: A levéltár rendje és a társadalom szövevénye

16:30 – 16:50 SZILÁGYI MÁRTON: A társadalomtörténet mint az irodalomtörténet provokációja

16:50 – 17:10 *Vita*

17:10 – 17:40 ESZIK VERONIKA: A *Korall* 100. számának bemutatása

Zárszó és koccintás

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 16. kötet

Mravik Patrik

ELBESZÉLT KÁDÁRIZMUSOK

Filmkultúra és ideológia viszonya

a korai Kádár-korszakban

Módszertanát és tárgyát tekintve egyaránt újszerű könyvet tart kezében az olvasó. Mravik Patrik a szocialista filmkultúra és azon belül a korai Kádár-korszak társadalomtörténeti elemzésére tesz kísérletet. Mit is jelent ez? Egyfelől az esztétikai elemzés helyett a filmek bele-, avagy visszahelyezését abba a társadalmi környezetbe, amely alakította őket, s amelyet maguk is alakítottak. Másfelől egy olyan filmtörténeti korszak vizsgálatát, amelynek voltaképpen neve sincs: az ötvenes évek sematizmusa és a hatvanas évek újhulláma közötti átmeneti korszakét, amely tehát 1954-ben indult, majd 1956 után is folytatódott, s előkészítette az immár formai értelemben is újító szellemű, 1963-tól kibontakozó magyar modernizmust. A könyv módszertanából következően az alkotói oldalon nem csupán a rendezők jelennek meg, hanem egyfajta társadalmi ágensként az írók és a kultúrpolitikusok is; a filmek esetében első sorban a történetre, illetve narratívára, továbbá a karakterek társadalmi szerepére kerül a hangsúly; s végül szó esik a befogadói-értelmezői oldalról, a kritikusokról, sőt a moziüzem-vezetőkről is, megint csak a „társadalmiasítás” szempontjából. Mindezt a szerző a filmek három csoportba rendezett esettanulmányaiban vizsgálja: a tévesítést elmesélő történetekben, a vigjátékok népszerű mű-

fajában és a munkásmozgalmi tematikában. Hogy ezek között nem a magyar filmtörténet legemlékezetesebb darabjait találjuk, az kétségtelen. Ám hogy ezek a filmek egy olyan társadalom működését mutatják be, amelyet tehát maguk is alakítottak, afelől sem lehet kétségünk. Mravik Patrik könyve legalábbis ezt bizonyítja. Bete-kintést nyújt a Kádár-korszak társadalmi képzetébe – a filmekben elképzelt világok segítségével.

Gelencsér Gábor

A 272 oldalas kötet ára 4000 Ft.

Megrendelhető a <https://korallfolyoirat.hu> honlapon.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 17. kötete

Kövér György
A MAGYAR
TÁRSADALOMTÖRTÉNET-ÍRÁS
HISTORIKUMA

Jóllehet a magyar társadalomtörténet-írás történetéről született már rövid összefoglaló jó húsz évvel ezelőtt, a téma számtalan részlete mind ez idáig legfeljebb nagy vonalakban volt ismert: elszórt tanulmányok, itt-ott megjelent interjúk, szakmai beszélgetések révén lehetett a darabkákból töredezett képet alkotni. Kövér György munkája eme kisebb-nagyobb részleteken túllépve, új források bevonásával teremt koherens elbeszélést, és mutatja be a 20. század elejétől az ezredfordulóig eljutva a diszciplína történetét. A téma azonban kötelez, a társadalomtörténet alapvetéséhez híven nem pusztán eseménytörténetet, szerzők és művek kibővített listáját kapja kézhez az olvasó, hanem annál sokkal többet. A szívós és szisztematikus levéltári kutatások, az elkészített interjúk és nem utolsósorban a szerző saját tapasztalatai és emlékei alapján rajzolódnak ki a társadalomtörténetet művelő történészek, szociológusok, demográfusok, néprajzosok gondolkodásának ágai-bogai. Kövér György pontosan tisztában van azzal, hogy nemcsak a cél – vagyis a könyvek megírása – a fontos, hanem legalább annyira meghatározó az út is, azaz a társadalomtörténet örök kérdéseire elvezető gondolatok megismerése. A csoportalkotás, a léptékválasztás, az interdiszciplinaritás, a módszertan eldöntése mind olyan probléma, amelyek ugyanúgy foglalkoztatták Domanovszky Sándort és Hajnal Istvánt, mint például Ránki Györgyöt és Bácskai Verát. Levelezésükön, vitáikon, írásaikon, elbeszéléseiken, olykor esendőségeiken keresztül szembesül az olvasó azokkal a kérdésekkel és válaszokkal, amelyek mentén a hazai társadalomtörténet-írás formálódott, és amelyek nyomán alapvető művei megszülettek.

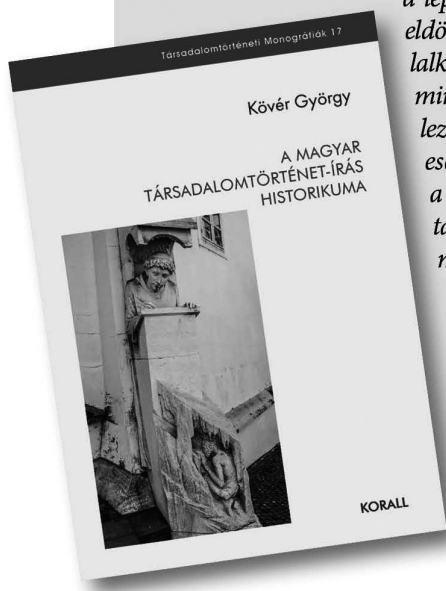
Somorjai Szabolcs

A 476 oldalas kötet ára 5500 Ft.

Megrendelhető a <https://korallfolyoirat.hu> honlapon.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

Korábbi számaink korlátozott számban,
eredeti áron, a szerkesztőség címén megrendelhetőek
(terjesztes@korall.org; korallfolyoirat.hu):

- 5–6. *A munkától a szociálpolitikáig* (600 Ft)
- 7–8. *Sport és testkultúra* (600 Ft)
- 11–12. *A város és társadalma* (950 Ft)
- 13. *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 Ft)
- 14. *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 Ft)
- 15–16. *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 Ft)
- 17. *Politika és hatalom a társadalomban* (800 Ft)
- 18. *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 Ft)
- 19–20. *Rurális társadalmak* (1400 Ft)
- 21–22. *Clio és Psyche* (1400 Ft)
- 23. *Kulturális minták és kölcsönhatások Európában* (1000 Ft)
- 24–25. *Nemzetépítés és régészet* (1500 Ft)
- 26. *Utazók és utazások* (1000 Ft)
- 27. *Vallás, felekezet, társadalmi stratégiák* (1000 Ft)
- 28–29. *Közép-Európa összehasonlító perspektívában* (1500 Ft)
- 30. *Demográfiai viselkedés és lokális társadalom* (1000 Ft)
- 31. *Történeti földrajz, a tér története* (1000 Ft)
- 32. *Távolság – közelség* (1000 Ft)
- 33. *A háború állapota* (1000 Ft)
- 35. *Társadalomnéprajz: a textustól a sűrű leírásig* (1000 Ft)
- 36. *Kollektívizálás és agrártársadalom* (1000 Ft)
- 37. *Nemzet és nemzetépítés a 19. században* (1000 Ft)
- 38. *A Magyar Királyság európai szemmel* (1000 Ft)
- 39. *Kontroll alatt – könnyűzene a szocializmusban* (1000 Ft)
- 42. *Mesterségem címere... Hivatás és professzionalizáció* (1000 Ft)
- 43. *A könyvtől az olvasóig* (1250 Ft)
- 44. *Életút-értelmezések* (1250 Ft)
- 45. *Városi terek – Városi térhasználat* (1250 Ft)
- 46. *Migráció – Emigráció* (1250 Ft)
- 47. *Nemzet és gazdaság* (1250 Ft)
- 48. *Az oszmán világ Közép-Európa peremén* (1250 Ft)
- 50. *Kapcsolatok – Hálózatok* (1250 Ft)
- 52. *Kötött pályán? Közlekedő társadalom* (1250 Ft)
- 53. *Természeti kihívások – társadalmi viszonyok* (1250 Ft)
- 55. *Nem a ruha teszi?* (1250 Ft)
- 56. *Iskola, nemzetépítés, társadalmi mobilitás* (1250 Ft)

57. *Konfesszionalizáció: felekezeti és politikum a kora újkorban* (1250 Ft)
60. *Női életvilágok* (1250 Ft)
61. *Vállalatok társadalma* (1250 Ft)
62. *Tudomány a nemzetépítés szolgálatában* (1250 Ft)
63. *Ókori társadalmak* (1250 Ft)
64. *Diktatúra alulnézetből* (1250 Ft)
65. *Film és történelem* (1250 Ft)
66. *Szexuális másság és kirekesztés* (1250 Ft)
67. *A felejtés egyéni és társadalmi mintázatai* (1250 Ft)
68. *Nemzetiségi együttélés a Kárpát-medencében* (1250 Ft)
69. *Színház és az egész világ* (1250 Ft)
70. *Diétai követek, országgyűlési kéápviselek* (1250 Ft)
73. *Fotó és társadalom* (1250 Ft)
74. *Civil önszerveződés, civil társadalom* (1250 Ft)
75. *Kulturális örökség és történelem* (1250 Ft)
76. *Iparosodó társadalmak* (1250 Ft)
77. *Mindennapi szegénység* (1250 Ft)
78. *Városfalon innen és túl* (1250 Ft)
79. *Megfigyelt társadalom* (1250 Ft)
80. *Tudomány és intézményei* (1250 Ft)
81. *Vagyon és vagyonosodás* (1250 Ft)
82. *Édesek és mostohák: szülői szerepek* (1250 Ft)
83. *Tisztaság fél egészség?* (1250 Ft)
84. *Fürdőzők és turisták* (1250 Ft)
85. *Globalizációtörténeti megközelítések* (1250 Ft)
86. *Mobilitás a rendi társadalomban* (1250 Ft)
87. *Zsidó felemelkedés vagy térnyerés?* (1500 Ft)
88. *Építészet – képzőművészet – társadalom* (1500 Ft)
89. *Kereskedelem és kereskedők* (1500 Ft)
90. *Professzionalizáció és életút* (1750 Ft)
91. *Adózás és adózók* (1750 Ft)
92. *Cigány közösségek térben és időben* (1750 Ft)
93. *Politikai propaganda és társadalom* (1750 Ft)
94. *Felekezeti életutak, vallási magatartásformák* (1750 Ft)
95. *Üldözök és üldözöttek* (1750 Ft)
96. *A hódoltság hétköznapijai: együttélés és konfliktusok* (1750 Ft)
97. *A tárgyak élete* (1750 Ft)
98. *Baráti segítségnyújtás? A Kádár-rendszer és a globális Dél* (1750 Ft)
99. *„Nem csak a húszéveseké a világ”* (1750 Ft)

A Korall alábbi kiadványai a szerkesztőség címén megrendelhetőek:
korallfolyoirat.hu; e-mail: terjesztes@korall.org

Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára. Szerk. Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter, 2008.

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 2. Granasztói György 2012: *A városi élet keretei a feudális kori Magyarországon. Kassa társadalma a 16. század derekán.*

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 4. Sasfi Csaba 2014: *Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében.*

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 5. Nagy Ágnes 2014: *Harc a lakáshivatalban. Politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés a fővárosban, 1945–1953.*

Szegedi Péter 2014: *Riválisok. Debrecen futballtársadalma a 20. század első felében.*

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 6. Farkas Gyöngyi 2016: *Lázadó falvak. Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon (1951–1961).*

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 8. Keszei András 2018: *A középfokú oktatás felekezeti változatai és társadalmi háttere a 19. század első felében Pesten.*

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 9. Koltai Gábor 2018: *Akik a „Párt” ellen vétkeztek. Pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában, 1949–1956.*

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 10. Gerhard Péter 2019: *Deszkafalak és potyavacsorák. Választói magatartás Pesten a Tisza Kálmán-korszakban.*

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 11. Fejős Zoltán 2020: *„Kaper kóntri”. Magyar részbenyászok Amerikában.*

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 12. Polyák Petra 2022: *Hallgatók a diktatúrában. Fegyelmi eljárások a Rákosi-korszak felsőoktatási intézményeiben (1948–1956)*

Czoch Gábor – Sasfi Csaba – Tóth Árpád (szerk.) 2022: *A város örök. Tanulmányok Bácskai Vera emlékére.*

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 13. Szívós Erika 2022: *Hétker, zsidónegyed, gettó, bulinegyed? A Belső-Erzsébetváros története a kezdetektől a 2000-es évekig.*

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 14. Berecz Anita 2023: *Földesúri jobbágyság – városi polgárok. Polgári öntudat és önkormányzat a 19. századi Egerben.*

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 15. Nagy Andor 2024: *Tisztviselői életpályák. A brassói szász vezető elit társadalmi érvényesülése (1650–1750).*

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 16. Mravik Patrik 2024: *Elbeszélte kádárizmusok. Filmkultúra és ideológia viszonya a korai Kádár-korszakban.*

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 17. Kövér György 2025: *A magyar társadalomtörténet-írás historikumja.*

Ára 1750 Ft

A KORALL
TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
előfizetői felhívása a 2025. évre

Kedves Olvasóink!

Szerkesztőségünk 2025-ben még a következő témájú számokat kívánja megjelentetni:

- 101. Bűnözés és társadalom
- 102. Politika és erőszak

Kérjük, segítse előfizetésével folyóiratunkat!
Előfizetés esetén a terjesztői jutalék megmarad a lap számára.
Az előfizetési díj 2025-re: 6500 Ft, egy szám ára 1750 Ft.
Egy szám elektronikus előfizetési díja 1000 Ft.
Egyéves elektronikus előfizetés 3500 Ft.
Az éves „támogatói E-előfizetés” 6500 Ft.

Az előfizetési díj a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
1113 Budapest, Valkói u. 9.
UniCredit Bank: 10918001–00000028–60920003
számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.